Mara ŠVEL-GAMIRŠEK

OVIM ŠOROM, JAGODO...

roman

11041

OVIM ŠOROM, JAGODO...
TRENUTNI SNIMCI

MALA KNJIŽNICA »KANE« 17—18

Likovna oprema:
ALFRED PAL
Korektura:
BONITA KOVAČIĆ
Izdaje: Kršćanska sadašnjost, Zagreb, Marulićev trg 14
Odgovara: dr. Vjekoslav Bajsić, Zagreb, Kaptol 31
Tisak: GZH — Zagreb

MARA ŠVEL—GAMIRŠEK

OVIM ŠOROM JAGODO

ZAGREB
1975

Moje djelo i ja

Pitao si me: šta znači za mene Slavonija?

Pa eto.

Srebrna ljetna noć. Tišina tolika, da je čuješ. Zamišljen mjesec nad uspavanom krajinom. Vraćaš se s njiva prašnim, utrtim i mekanim putem, a pored tebe šute vrbe, ni jedan list im ne treperi. Kao da se i one boje narušiti tišinu. U toj umilnoj noći, gdje sve spava, a ipak živi svojim životom, u tebi se budi nešto veliko, tajanstveno, sveto, i želiš da voliš i da nekome rekneš lijepu riječ. Iz daljine, sat s crkvenog tornja otkucava vrijeme. Ti se preneš kao iza sna.

Ili — zimi: snijeg prekrije krajinu. Studen, sunčan dan, a skoro nepregledan netaknut snijeg na ravnici cakli se bijeloplavičasto. Saonik je utrt, sklizak, konji lete, čuješ im topot kopita o smrznutu zemlju. Kažu Šokci: »Saonik kao guja«. Zrak je leden, udišeš kao da piješ svježinu. Bijele se krovovi kuća, gamare slame i hrpe kukuružnjaka na njivama. U daljini plavkasti obrisi šuma. Rano se smrkava. Mjesec — i opet mjesec, — taj stari čarobnjak osvijetli divnu bjelinu i ozbiljno gleda s tamna neba. Jeza te hvata. Moraš pomisliti na svoju kratkotrajnost i na tajne prekogrobnog života. I bude te strah.

Ali nećeš se bojati ako pođeš ljeti u šumu. Kada joj se približiš, osjećaš kako izdiše toplinu sunčanog dana. Gorda stabla šapću ali ih svatko ne čuje. Stabla obrasla mahovinom su topla kao živa bića (ili zato jer su živa bića). Iznad visokih krošanja — nebo. Osjećaš da si sitan, mnogo sitniji od zrnca pijeska, a opet dijelak svemoćnog Bića, Tvorca koji ti je dao život i smisao života, da osjećaš, misliš, vraćaš snagom koju nosiš u sebi darove duše koje ti je poklonio. Divna smirenost.

Jesi li ikada išao pored njive zelenog žita? Vjetar puhne, rasklasane stabljike se zanjišu kao uzbibala voda. Leluja žito. Slušaš mu tiho šumor. Znaš u klasu se čudo događa: zrije hljeb. Kada prođe još nekoliko tjedana pun klas se sagiba, težak od roda. Žuti se njiva i sasvim tiho pucketanje navješćuje da je žito sazrelo. Radosno se crveni mak, a različak gleda začuđeno plavim očima.

Jesi li ikada stao pored opojno mirisne njive rascvale repice? Kad se nebo oblači ali još sunčani traci iskosa stižu do dijelova pozlaćena polja? Rembrandovsko osvjetljenje oštrih sjena i svjetla.

Da li te ikad uhvatila ljetna oluja usred polja? Suha, ispucana zemlja i iscrpljen čovjek vape za kišom. Pritiskuje omara. Teško se diše. Nebo je sivkasto obojeno nekom visokom izmaglicom. Na grani kao od straha zatrepti prašan list. Na zapadu se pojavi tamna, horizontalna crta — oblak koji se naglo širi obzorom. Iz daljine muklo tutnji. Vjetar zahuji. Krošnje se zanjišu i šumore. Ovce se na pašnjaku skupe u hrpu. Oblaci se sa svih strana neba doklate, kovitlaju se, sudaraju. Munje nebom

pišu neshvatljive poruke. Grmljavina je prijetnja. Prve, krupne kapi, a onda zapljušti. Sad se nebo više ne prijeti, nego daje. Žedna zemlja pije, zelene stabljike kukuruza šušte kao oštra svila, livade zamirišu svježinom. Krošnje se umivaju, a i ti si mokar, ali to ne smeta dok gackaš blatnom stazom i staješ u barice. Zastajkuješ i duboko dišeš. Zadovoljan si, kiša ti pere brige s duše, raduješ se svakoj osvježenoj biljci i zaboravljaš da te je i strah bilo neće li se iz poderanog oblaka prosuti tuča kao što si za vrijeme suše promatrao svaki oblak na plavom nebu i činio ti se zloban, jer je odjurio dalje i sa sobom odnio kišu.

Znaš li babje ljeto kad sitni pauci marljivo predu tanahne svilene niti od grudice do grudice, kao da bi, jadni, htjeli započeti tkati zimski pokrivač, dok je mraz već prošarao šumu, svib od straha problijedio, a divlja loza pocrvenila kao krv.

Ujesen sam sjedila na pokošenoj, suhoj livadi (a bila je oštra), brala blijede mrazove sestrice i zagledavala se na još sočno zeleno djetelište, njivu sa žutim klipovima kukuruza, tamnu zelenu šumu, mlada i zaljubljena u svoj ravničarski kraj i zaljubljena u ljubav.

U tom okviru kojeg sam ti eto sad htjela prikazati trenutnim snimcima, proživjela sam svoju lijepu ljubav, — mlade i zrele godine života, koji je trebao biti poema. Više o tome ne bih ti htjela pričati.

Slavonija, mladost, radost, tuga i sjećanje. Povezana osjećajem i poslom s njivama i poljima, povezala sam se i s ljudima u selu. Kao tihi promat-

rač pratila sam njihove sudbine, s nekima prijateljevala, s mnogima razgovarala. Brzo sam zaključila da ne smijem nikome nametati svoje mišljenje, jer bi to bilo uzalud, time bih budila u njima nepovjerenje, a možda i podsmijeh, jer oni su imali svoj moral (i nemoral), uvjerenja, običaje, vjerovanje i način ophodnje. Šokci ne vole da im se »soli pamet«. Ipak, neki su mi sami pričali svoje sudbine ili doživljaje. Tako je došlo kao samo od sebe da sam opisivala šokačku problematiku. I treba samo da zažmirim, pa da ih vidim kako u povorci idu prema meni. Gledam ih kao u izmaglici, ili kroz suzne oči. Jer, mene je život odveo daleko, od mog sela. Vrlo mi je rijetko moguće da onamo navratim, a kad se ipak nađem u mom šoru susrećem i one o kojima sam pisala. Pozdrave me, zastanu. Muškarci mi stegnu ruku i pitaju kako sam i što rade moji mladi. Žene me umiljato promatraju i vele: »O, kako ste ostarili!« i »Kamo ste pošli?« Kažem im da idem na groblje.

Dođem do kraja sela i uputim se uskom stazom do groblja. Ovdje zastanem kod naše grobnice poljubim i pomilujem kameni spomenik, poškropim grobnicu blagoslovljenom vodom i dušom razgovaram s mojim mrtvima. Onda pođem grobljem i potražim mrtve junake mojih djela koji snivaju pod granitnim spomenicima ili hrastovim križevima nad grobnim humcima.

Čitaoče, ako hoćeš da se upoznaš s nekima živim ili mrtvima čije sam sudbine opisivala — jer oni postoje ili su postojali — Ti samo okreni stranicu.

OVIM ŠOROM, JAGODO...

Ovim šorom, Jagodo,
Ovim šorom, Jagodice,
Ovim šorom djevojaka nema...

Kad sunce grane nad šumom koja je jedva prolistala, probuđena se krajina prepusti milovanju jutarnjih zraka.

Mazi se livada i stresa kapljice jutarnje rose s plavih zvončića, bijelih guščarica i žutog maslačka, koji se razbježao zelenom, sočnom travom kao zvijezde ljetnim, noćnim nebom. Voćke ispružile grane — nijeme prošnje ruku — u laganoj obijesti povjetarca zadrhtalo razbusano žito na oranici, u srhu probuđenja zamirisala crna zemlja.

Igraju sunčeve zrake nad bijelim cvatom crnog trna, kradu se kroz stare, zapuštene šljivike obrasle mahovinom, igraju se jaganjcima na pašnjaku, švrljaju seoskim grobljem, tihim i osamljenim u rani jutarnji sat. Provlače se kroz grane žalosne vrbe. Poljube raspupale jorgovane, pretrče nad hrastovim pocrnjelim križevima, zaigraju nad zlatnim slovima dvaju crnih, granitnih spomenika.

Tada slova bljesnu:

Ovdje počiva u miru Božjem:
Kaja Nikoljačić,
rođ. Jerković,
rođena 3. siječnja 1897. godine,
poživjela 25 godina,

i

njezina kćerka Tena,
rođena 1920. godine,
poživjela 8 mjeseci.

I na drugom:

Ovdje počiva
Aca Nikoljačić,
rođen 5. srpnja 1892. godine,
poživio 34 godine,
spomenik podiže nesretna mati.

U proljetnom jutru, u sunčevoj zraci, iz ovalne slike na crnom kamenu sanjivo se smješka snaša Kaja u zlatnom zavoju, s nizovima teških dukata na nježnim grudima.

Sa sunčanom zrakom, iz ovalne slike, na crnom granitu blude poljima oči mrtvog, mladog gazde...

Je li slučaj, ili je čija namjera što trunete u neposrednoj blizini vas dvoje, što ste se ženom i mužem nazivali? Da li sokovi vaših tijela teku zemljinim porama i tako nastavljaju zajednicu koja je prekratko trajala?

A što je u životu predugo za nesreću i prekratko za sreću?

Još časak-dva i sunčeva će zraka odvrludati dalje. Opet će biti mrtva zlatna slova, sanjivi smiješak i pogled pun čežnje za životom...

*

Na kraju sela gazdovao je Žava Jerkov. Ponosan i tvrd, krupan, sa sivim, hladnim očima, s usnama razvučenim u jedva primjetan podrugljiv smiješak, koji se napola skriva pod jakim, crvenkastim brkom.

Od Žavina su se pogleda bojali svi, a najviše njegova žena, snaša Oliva, vitka, blijeda žena, uvijek umotana vunenom maramom oko bokova, kojom je čuvala bolesna krsta. Osjećala se kao kriva pred njime, jer je prvo njihovo dijete bila djevojčica, a zatim je rodila mrtvog sina, i nikada više nije čeda zanijela. On joj to riječima nije predbacivao, ali pogled mu je bio tvrd i nemilosrdan, kad god bi se na njoj zadržavao, pa se nije usudila prigovoriti ničemu što on čini, niti pokazivati znake ljubomore kad je uvečer odlazio u selo drugoj, rumenoj zdravoj snaši, koja bi mu i tri sina rodila da mu je bila zakonita žena.

Ipak, sive oči gazda Žave znadu blago i nježno gledati kad počivaju na jedinici Kaji. Da li je Kaja lijepa? Momci je nazivaju Crvenperkom, jer joj je kosa brončanoga odsjeva. Bijele je puti, a sitne pjege prosule se kao usko sedlo preko nosa. Sivih je i krupnih očiju, kao u oca, samo njene oči umiljato gledaju ispod dugih trepavica. Od matere je naslijedila vitak stas i ovelika, ali lijepo uobličena usta. Momci luduju za Kajom, premda to jedan drugom ne priznaju, jer ona je umiljata, ali i toliko odbojna, da joj se ni jedan ne usuđuje izravno

približiti. I veoma je čudna, kao da o životu ne zna ništa, ili kao da zna sve. Zatvorena narav, o sebi i svojim prilikama nikada ne govori.

Gazda Žava u njoj uživa. Druga je godina rata, 1916, a Kaja se novi svakog većeg sveca u svilu, sukno i baršun. Nizovi teških dukata pritišću joj nježna prsa nedjeljom kada prolazi u crkvu, savijajući se u hodu kao vrbova šiba na proljetnom povjetarcu. Po njoj tada pasu zavidne oči žena i požudne muškaraca.

Što je na Kaji toliko čudno i zagonetno? Da to tko zapita Kudu Stankovog, on bi rekao: »Ništa.« Kuda je jedini koji Kaju poznaje, onaj kojemu je poklonila svojih osamnaest proljeća. Stariji je od Kaje sedam do osam godina, krupan, rumen, zdrav, a kod žena iskusan, kao malo koji momak njegove dobi. On poznaje put kroz bašću, koji vodi do Jerkovih komorica, u kojima je Kaja uredila svoju djevojačku sobu, a zna ga i Šarov, pa ne laje kad se večerima prikrada svojoj curi. Koliko li je puta Kaja trnula od straha, uvečer kad se mjesečina razlila širokom avlijom, a težak korak očev čuo od kapije do štale. Znala je: to se otac vratio iz sela i pošao pregledati konje i goveda. Nikad nije vjerovao da će kočijaš Bosančić namiriti marvu. Neće li otvoriti vrata i zaviriti u komoricu? Neće li spaziti Kudu, skrivenog za ormarom?

Ali gazda Žava, uvjeren da mu dijete ne mari gledati napeto stanje između njega i matere, pa zbog toga spava u komoricama, zadovoljio bi se time da bi zastao pored njenih vrata i više sebi negoli njoj prošaptao: »Spavaš, Kajo? Spavaj, dite« — i pošao u kuću.

Nije bilo od prijeke nužde tajno sastajanje mladih, ali eto, namjerila se kosa na brus: gazda Žava nije kanio kćer udavati dok ne prođe rat, pa selom govorio da ne bi želio kćer nazvati »soldatušom«, ni »ženom ni divojkom«, a Kuda je smatrao da je to njemu posredno poručeno, pa nije mario moljakati Kajinu ruku, a još manje je želio biti privremeno odbijen. Nije znao ni kako će se dugo moći izvlačiti iz vojske. Napokon se činilo i Kaji i Kudi posve razumljivo to njihovo sastajanje, pa je Kaja pazila kad će otac zalupiti kapijicom, a mati leći s krunicom u ruci, da brzim korakom požuri u komoricu i ondje dočeka Kudu.

Kaji je Kuda u životu značio sve: sreću, san o životu i probuđenje života. Istina, bilo je mnogo toga što se Kudi činilo naravnim i dozvoljenim, na što je umiljatošću ili pak muškom grubošću pridobivao djevojče, a ovo je u Kaji ostavljalo gorak okus nečeg ružnog, na što je u časovima i omame pristajala. Napokon mu je uspjelo u njoj probuditi zov krvi, koja joj je oduzimala bistro rasuđivanje i dovela do posvemašnjeg popuštanja.

Tako je bilo da su Jerkove komorice bile nijemi svjedok ljubavnih uživanja i strepnji, kojima je mjesec poklanjao svoju blagu rasvjetu, a zrikavci jednoličnu, zanešenu pjesmu noćnih pjevača.

... Sve do vedrog, plavog i zlatnog jutra prvih listopadskih dana ...

Snaša Oliva i Kaja otresale su orahe u dvorištu. S motkom u rukama snaša Oliva mlatila po grančicama, a dvorištem su se koturali orasi i izvaljivali iz zelenih ljušturica. Kaja je, sagnuta, kupila plodove u okruglu saćuru. Najednom joj se smutilo

toliko da je obnevidjela. Vrisnula je i spustila se na zemlju pored saćure.

»Što ti je?« uplašila se snaša Oliva, ispustila motku i pošla spram Kaje.

Djevojka se snašla: »Oh, ništa. Stala sam na oštar šljunak. Valjda nije bio ekser«, rekla je i stala opipavati goli taban. U istom joj je trenu srce stalo nemirno udarati. Njena sumnja bila je potvrđena. Smogla je toliko snage da se nasmiješila materi: »A ti misliš umrit ću!«

U to je došao Bosančić, pa kad su pokupili orahe, izmeli su dvorište i pošli u kuću. Snaša Oliva se s dječakom popela na tavan da rasprostru orahe, a Kaja je pošla u svoju komoricu. Sjela je na rub kreveta i pritisla rukama sljepoočice. Što će početi? Što će biti ako se sazna? Što ako otac odbije Kudu, a sada bi ipak bilo najbolje požuriti vjenčanje?

O, da hoće već mrak pasti, pa da dođe Kuda. Sati su se vukli. Dugo se činilo do Zdravomarije.

Napokon je otac zalupio kapijom, a Kuda potiho fućnuo Šarovu. Sjeo je pored nje. Zaplakala je.

»Što se desilo?« upitao je toplo. Kaja je jecala. Od straha i srama nije mogla progovoriti.

»Pa ded, kaži mi, molim te!«

»O, Kuda, Kuda...o..« jecala je Kaja, pritisnuvši glavu na njegova široka prsa, kao da traži pomoć.

»Smiri se, pa mi kaži, valjda nije tako strašno«.

Prošaptala je: »Strašno je. Meni se jutros — smutilo. Skoro sam upala.«

Kuda se trgao, ispustio djevojčinu ruku. Zamislio se.

»Možda se varaš? rekao je napokon.

Ona je jedva čujno prošaptala: »Ne varam se«.

Kad se Kuda sabrao, stao ju je tješiti nesigurnim riječima:

»Ne boj se, ja ću to već urediti. Nije tako strašno kako ti se čini. Samo se smiri. I pazi da nitko ne opazi.«

Kaja je htjela da vjeruje njegovim riječima. Našle su odjeka u njenoj toga, dana već toliko izmučenoj duši.

Na rastanku joj je rekao: »Spavaj. Sve će biti dobro«.

Te noći Kaja se trzala u nemirnom snu, a ujutro se probudila oznojena, umila na bunaru i nastojala mirno pomagati materi.

Uvečer je Kuda došao s gotovim planom.

»Kajo, ti dobro znaš staru Ciganku Milevu«.

»Kako je ne bih znala. Pamtim je iz djetinjstva. Pa dolazi mami lužit i plivit u bašći.«

»Al nešto drugo ne znaš«.

»Što?«

»Mileva zna žene rišit neželjenog tereta...«

»Pa?« ustrašeno je prošaptala Kaja.

»Eto... divanio sam s njom. Ona će sve urediti u najvećoj tajnosti.«

Kaja je zaplakala.

»Kako si mogao? Kako si smio? Zar ne znaš da ja to ne mogu? Bojim se. Stid me. O, Kuda, Kuda!« njihala je glavom, a on ju je zagrlio.

»Neka tako. Možda misliš da se vinčamo? I ja bih volio, ali...«

»Bilo bi najbolje«.

»A šta bi rekao tvoj dada da te zaprosim na vrat na nos? A da mu priznam?«

»Ni za živu glavu«, ciknula je Kaja.

»Vidiš i sama... A kad bi dada i pristao... kako bi ti bilo da te ovakvu dovedem? I selo bi lajalo. Znaš kakav je svit. Suviše te volim i neću da patiš«.

»A zar ovako ne patim?« rekla je kroz suze i s gorčinom ga pogledala.

»Ma znam, pa i ja bih volio da nije tako... Al šta ću? ...I viruj mi: dan-dva i sve će biti ko da i nije ništa bilo«.

»Odakle ti to sve tako znaš?« ljubomorno je upitala.

Kuda nije na to odgovorio, nego je sveo na drugo:

»Moglo bi se desit da me i opet u vojsku pozovu. A šta onda?«

Tetošio ju je, milovao, a ona je polako pristajala.

Drugi dan je Mileva došla Jerkovima i upitala snašu Olivu ima li kakvog posla.

Snaša Oliva je malo promislila, a onda odlučila:

»Baš si dobro došla. Triba lužit.«

»Kada?«

»Pa eto, u sridu. Sutra ću skupit prljave rubine.«

U tom trenu zagledala se Mileva u Kaju i skoro neprimjetno namignula.

Kaja je kraj prozora šlingala. Opazila je Milevin znak, spustila glavu i naježila se od stida i gađenja.

U četvrtak ujutro, nakon luženja, praćacima su lupale na bunaru po rubinama. Mileva je uvrebala

trenutak kad je snaša Oliva otišla u kuhinju, zagledala se Kaji u oči i rekla:

»Šta ti je, Kajo?«

»Meni?« slegla je djevojka ramenima. »Nije mi ništa«.

»Ništa?« lukavo se smiješila Ciganka. »A zašto su ti oči mutne?«

»Mutne? Makar šta buncaš«, rekla je Kaja i udarila praćakom po crveno utkanom otarku.

»Mutne su, mutne, vidim ja dobro. Pa i u selu divane: šta je Kaji Jerkovoj, šta su joj oči mutne? Možda te boli glava, pa da ti protarem vratne žile?«

»Nisam baba, da me tareš,« prkosno je dobacila Kaja, ali tada se sjetila da je nerazumno tako govoriti poslije onoga što je urekla s Kudom. Nadovezala je:

»Zbilja me nešto boli glava, pa hajd, protari me o podne.«

O podne je Mileva trla Kaji vrat. Djevojka je šutjela, a kad su Ciganku zaboljeli palci od pritiskivanja, a Kaji vrat pocrvenio, izgubila je baba strpljenje i naglo zapitala:

»Zašto šutiš, Kajo? Znaš i sama da je Kuda sa mnom divanio«.

»Divanio?« — uzdrhtala je Kaja, osjetila omaglicu, a tada vrućinu u licu, kao da joj je sva krv jurnula u glavu i da će šiknuti iz obraza. Ciganka se okanila posla, podbočila se i stala tiho govoriti:

»Divanio, da, al neka se ti bojat ni stidit. Mileva će tebi pomoći. O, o, pa nisam jednoj...«

Djevojka je zajecala, a Mileva je raznježila glas, i dok ju je oštro promatrala, šaputala je:

»Neka, golubice, neka srce, plakat! Sve će bit ko da i nije bilo. Samo se nemoj izdat prid nikim. Ni prid mamom, a nekmoli prid dadom. On je čovjek prik pa bi mogli stradat i ti, i ja, a i Kuda« ...

Kaja je uzalud nastojala prigušiti suze. Ciganka je dalje govorila:

»A ti ćeš odrizat babi od trube skute i oplećak. Da ne oda baba traljava. Samo pazi ...«

Nije dokrajčila rečenicu, jer je Kaja podigla glavu i prostenjala:

»Odrizat ću kako god oćeš, radi što god oćeš, samo više ne govori, ne govori ...«

... I tako je druge večeri umjesto Kude Kaja očekivala Milevu. Sjedila je pored komorice na pragu i zurila u ranu jesensku večer. Maglica se širila od šljivika, mjesec je te večeri ozbiljno gledao, kao da je imao lice čovječje, zabrinuto, koje opominje. Negdje je daleko zalajalo pseto, pa umuklo. Iz kokošinjca se sneno javio pijetao.

Osam je sati otkucalo u komorici, osam puta se javila kukavica u satu: ku-ku ... a tada se razlio glas večernjeg zvona.

Kaja se prekrstila, htjela je moliti. No prešla je tek rukom preko čela, kao da tom kretnjom želi izbrisati neku misao.

Kapijica se bašče oprezno otvorila i njesečini se ukazao mršav, pognut Milevin lik.

Rukom je pritisla njedra kako joj ne ... ispalo novo vreteno ...

Snaša Oliva je drugo jutro našla kćer u krevetu. Kaju je tresla groznica, osjećala se slaba.

»Razladila je krv, jer je bosa kupila oraške«, tu mačila je snaša Oliva zabrinutom gazda Žavi.

Kuda je ipak ovaj put imao pravo. Za nekoliko dana bolesnica je ozdravila. U Kaji je ostala klica razočaranja, krivnje. Nečega što ju je primoravalo da uzdiše.

Jedna je žica na tamburici mladosti prepukla.

Prošla je jesen — došla zima. Za to se vrijeme nije ništa promijenilo u Jerkovoj kući: snaša Oliva izgleda, s maramom navučenom na čelo, radila je svoje poslove, Žava je galamio po kući i avliji, a Kuda je opet bezbrižno preskakivao plot bašće i prikradao se Kaji u komoricu.

Granulo je proljeće. Sunce je rastopilo i posljednje krpe prljavog snijega, muljavi su potočići tekli iz avlije na sokak, djevojke su brbljale pred kućama na podnevnom suncu, u baščama nabrekle grančice voćaka. Jedne mlake noći rascvao se crni trn na međama, livadom bujala trava, a voćke prebacile preko krošnji bijeli, cvjetni veo. Zamirisao zrak peludom.

Tada se odnekle iza šuma doklatio vjetar, protresao cvjetnim krošnjama, stresao precvale latice voćaka, raščešljao razbusalo žito, zašumorio sabljama šaša po barama i nanio oblake.

Kiša je kvasila zemlju, raskvasila drumove. Njivom su upadali opanci sve do gležnjeva. Koji put, kao da se kanilo razgaliti, mjestimično se razvedrilo, prestajalo bi padanje sat-dva, da se zatim još jače namrgodi i da curi iz oblaka, s krovova, cijedi se niz stabla. Bare nabujale, prelivale se, potapljale obližnje njive, voda u kanalima brzala i rušila drvene mostove.

»Kao da nikada prestati neće«, gunđao je gazda Žava ispred štale i časom se zagledao u oblake, a

tada opet na barice po avliji, po kojima je plivala slama. »Istrunut će i sime u zemlji«.

»Kao da nikad prestat neće«, ponavljao je i ljekarnik, gledajući kroz očale na koloperan drum, i dogovarao se s liječnikom koliko će trebati naručiti kinina i atebrina.

No jednoga jutra duhnuo istočnjak, rastjerao oblake, a sunce je grijalo mokru zemlju. Jutrom i večerom dizala se izmaglica pored šuma, iznad polja i bara. Zemlja je duboko disala i izdisala vlagu. Bare se povratile u svoj tamni ležaj, u njima su večerom neumorno kreketale žabe, a komarčeve se ličinke ljuljale na lišću vodenih povijuša.

Te godine mjesec ruža — svibanj — mogao se nazvati mjesecom komaraca. Danju su se skrivali na naličju lišća, s čordom krava u plavim predvečerjima letjeli kao tamni oblačići, u rojevima se hvatali konjima za trbuhe, kod oranja zujali oko ušiju, ujedali...

Iz svake se avlije dizao dim od zapaljene mokre slame i korijena omana.

U ljekarni nastao živahan promet: selom se vukla malarija, tresla djecu, starce, nemoć ulijevala u žile muževa i žena.

I Kaju protresla groznica. Problijedila još jače. Oko nje bajale babe, gutala je zelene orahe, a na kraju pošla k liječniku.

»Malarija«, rekao je stari. Propisao je lijekove i dao upute.

Polovicom ljeta je ozdravila. Postala je još tanja. Uši su joj bile gotovo prozirne.

Kad se u jesen stala oporavljati, opet je bilo šuškanja u vezi s Milevom.

Jednog je popodneva — kad je snaša Oliva na stanu pomagala gazda Žavi plaviti žito za sijanje — Ciganka oprezno ušla u Kajinu komoricu. Uvečer, dok su sjedili za večerom, Kaja je snuždeno odložila kašiku, pošto je s mukom progutala nekoliko gutljaja mlijeka.

»Šta ti je, Kajo?« zapitao je otac, a Kaja je promrmljala:

»Boli me glava«.

»Prehladila si se, ne čuvaš se«, zabrinuto je rekla mati.

»Sigurno«, rekla je Kaja.

»Najbolje, lezi«, savjetovao je otac, a djevojka je ustala, kao da je to jedva dočekala, i zaželila im laku noć.

Nakon dva-tri dana, gazda Žava se vratio kasno uvečer iz sela. Zatekao je uplakanu ženu. Snaša Oliva je krpila rubine i pregačom brisala od plača mokre i nabrekle oči.

»Šta je opet?« zapitao je mrzovoljno, a žena je stala naricati:

»Aoj Kajo, aoj brigo teška! Razbolilo se dite, trese je nemila groznica, jaoj Bože, skoro i ne zna za sebe!«

»Pa šta onda sidiš tu? Šta nisi kod diteta?« grubo je rekao Žava i pošao k vratima.

»Neka ić! Zaspala je. I mene je otirala od sebe. Kaže: oću da imam mira.«

Drugo jutro susjedstvo došlo bolesnici na vijećanje. Baba Eva, pogrbljena starica, važno je rekla: »Živce je prehladila«. Snaša Oliva je pomislila: »Proznojila se, pa ju je vitar promavo«, a mlada studentica Višnja, koja je slučajno tih dana bila u

selu kod svoje bake, zaključila je: »Jamačno joj se vratio napadaj malarije, zar ne vidite kako ju trese groznica?«

Kako je studentica bila najučenija među savjetnicima, gazda Žava je prihvatio njeno mišljenje, a naravno i snaša Oliva, jer ona se nikada nije usudila drukčije misliti nego njen strogi muž.

»Tribalo bi zvati doktora«, zaključio je gazda Žava. Ali Kaja o tome ni čuti. Neće, pa neće da je posjeti liječnik. Ne da se ona od njega pregledati. On će je bosti srebrnom iglom.

»Ipak, Kajo, trebalo bi«, nagovarala ju Višnja i milovala joj oznojenu kosu, no Kaja je polako okrenula glavu i tako tužno pogledala prijateljicu iz djetinjstva, da je ova odustala od daljeg nagovaranja.

Prošlo je nekoliko dana, u kojima je Žava kolebao bi li ili ne bi pozvao liječnika i protiv kćerine volje, a u to je djevojci odlanulo. Groznice prestale, vrućina popustila, pa se osmi dan već vukla avlijom, o podne sjedila na suncu. Samo je bila blijeda, a koračala je nesigurno kao dijete.

U te je dane Kuda bio iznenada pozvan da se vrati svojoj četi. Kasno uvečer, vlažnu i maglovitu, kucao je na prozor Kajine komorice. Očajno je jecala. Bacila mu se na prsa, grlila ga, pritiskivala glavu o njegovo rame, stezala mu ruke.

»Kuda, Kuda, što će biti od nas?«

»Zar već znaš?« zapitao je i gotovo mu je odlanulo što joj sam nije morao saopćiti neugodnu vijest.

»Čula sam od komšinice Mace. Cilo selo zna da ti je ukinut urlaub«.

»Nemoj, Kajo, nemoj plakat. Svršit će se rat, vratit ću se. Sve ću onda urediti. Vinčat ćemo se. Volim te, Kajo, ko oči svoje. Pisat ću ti. Javljat ću se. Ne plači, srce, ražalit ću se i ja.«

Bolno mu se nasmiješila kroz suze. Da mu ugodi.

»Ne plačem više«, govorila je, »samo se bojim«.

»Čega?« pitao je kao da ne shvaća čega bi se ona bojala.

»Bojim se što odlaziš, bojim se da se nećeš — ne do Bog — vratiti«.

»Ne treflja svaka kugla«, rekao je naoko bezbrižno.

»I da ćeš me zaboraviti, i da više nikada neće biti kao sada«, nabrajala je ona.

»Ne govori ko dite, Kajo. Di bi te zaboravio? Tako šta se ne zaboravlja«.

»Ima i lipši cura u svitu«.

»Al nema miliji . . .«

Posadio ju je na koljena i ljuljao kao dijete. Smirivao je, tješio, ljubio joj uplakane oči. Teško mu je i samome bilo.

Sivo praskozorje uvlačilo se kroz prozor kad je odlazio.

»Piši mi . . .«

»Hoću, zlato moje . . .«

U bašči je preskočio plot i zastao. Uzdahnuo je duboko. Obuzimala ga slutnja da će Kaju izgubiti.

Mačka mu pretrčala put. »Zao znak«, pomislio je i promrmljao:

»Vrag te odnio« i pošao kući.

Kaja ga je vidjela kako se gubi putem iz šljivika. Kad joj je nestao ispred očiju, zagrizla je usne do krvi, zatvorivši za sobom vrata komorice. Nije

više mogla plakati, samo je željela da ne svane sve dotle dok se on ne vrati...

Bila je toliko utučena nakon njegovog odlaska da nije nikako mogla sabrati misli. Tupo je gledala pred sebe, tražila samoću, a noću jecala i kvasila suzama bijele jastuke.

Tada se opet budila nada. Vratit će se. Doći će. Ako ustreba, sama će s dadom govoriti, pripraviti ga na prošnju, jer ona ne može bez Kude.

U te je dane stigla prva karta. Bojna pošta 33.842. Iz daljine koju nije mogla ni zamisliti. Negdje iz Rawa — Ruska. »Pozdravljam tebe i sve tvoje. Dobro mi je. Živ sam i zdrav, koje i Tebi želim«. Kao sveti amanet nosila je ružičasti papir u njedrima, čitala, ljubila slova, i čekala nove vijesti. Pisala mu: »Venem ko cvit bez rose, za tobom« i kako moli Boga svakog dana za njegov sretan povratak. Odgovor nije stizao. Ništa nije preostajalo nego ponovno čitanje izgužvanog papira s izblijedjelim slovima. Kuda se više nije javljao. Niti Kaji, niti svojima.

Zar je zbilja u očekivanju prošlo ljeto i jesen? Mraz je pao po livadama, bašči i njivama. Jutra su bila plava, svijetla, studena.

Na sv. Andriju, prije svanuća, zazvonila su zvona na zornicu, a na sv. Luciju zapao prvi snijeg.

Vjetar je fijukao u večerima, tresao prozorskim oknima.

Kuca li netko? Kuda? Njegova sjena?...

Snijeg je pokrio krajinu, saone kliznule drumom. Zvončići cinkali, djeca se grudala, eto: zimska radost. Kaja nije sudjelovala u mladenačkim radostima.

»Hajde, Kajo, da prođemo selom, hajd se, Kajo, sanjkati!« dovikivale su drugarice crvenih obraza od svježeg zimskog zraka, a ona je klimala glavom i tužno se smješkala.

»Ju, šta ti je? Držiš se ko udovica«, zadirkivale bi je, a Kaja bi odmahnula rukom. Udovica? Pa šta je drugo i bila? Što je njoj stalo do cinkanja zvončića, smijeha, sanjkanja i ašikovanja? Tko bi se prividno radovao, kada neizvjesnost muči, a bol srce para?

U proljeće oživjele uspomene. Sve je munjevito bilo zasjenjeno: strah, Ciganka, patnja, a sreća je izgubljeno blistala: Kuda kakav je bio, i kakvim ga je u čežnji dočaravala.

U bašći, umjesto da plijevi, sjela bi uz gredicu cvijeća, milovala blijede, čupave, mirisne cvjetiće karamfilja, nagnula glavu nad crvenim božurom i šaptala: »Kuda, Kuda, di si, srce moje iščupano?«

U ljetnoj žegi bol je otupljela. Prašina, vrućina. Sunce je palilo, umaralo tijelo željno odmora i hladovine. U tim danima se pričalo da je Kuda zarobljen, da je u Rusiji, a jedan od ranjenih drugova, koji se bješe vratio u selo, tvrdio je da je prebjegao.

Zarobljen, prebjegao, Kaji je bilo svejedno. Glavno da je živ, živ, živ. Postala je drukčija: živahna, radina, lagana. Smijala se do suza na obične dosjetke, ona — koju nitko i ništa nije zanimalo u posljednjih mjeseci, dijelila je radost i tugu svih.

U jesen se rasula Austrija. Kaja to i nije pravo shvatila, nije se tome radovala, a ni žalostila. Pre-

stao je rat. Govorilo se o novoj SHS državi. Pod nju će potpasti i Hrvati.

Tko je došao iz ropstva? Tko se javio? Tko će doći — kada? To ju je zanimalo, u tim je pitanjima ležala njena nada. Vraćali su se — vratili, ali Kuda nije bio među njima. Samo je jedan od povratnika, Luka Bukvin, pripovijedao da se Kuda još lani smjestio u nekom ruskom selu kod mlade udovice, i da ondje kao kočijaš, zarobljenik, gospodari kao u svojoj kući, a slušaju ga mlađi, pa i lijepa crnooka udovica.

Te je jeseni župnik svrstavao u red djevojčice koje su se »podivojčile«. Kaju je pomaknuo iz drugog u prvi, tako da je njeno mjesto bilo pred oltarom, odmah iza školske djece, iza ogradice koja dijeli svetište od crkvene lađe. Što više, imenovao ju je počimaljkom. Svakako je čast biti počimaljka, pa nije čudo što su oči postarijih snaša pratile njezine lagane korake kad bi u crkvu unišla.

»Ju, vidi«, šapnula bi snaša Soka Đurina između dva očenaša snaši Evi Filakovoj. »Nit gleda desno, nit livo. Što se samo toliko gizda i uvrće? Bar da joj je glas kakav? Ali ona samo jogoće kad pisme započimlje«.

»U moje je Ane puno finiji glas. I učitelj je kazo da najbolje piva«, tumačila je snaša Eva Soki. »Al' Crvenperka je smuvala i starog paroka, a tko zna nije li i gazda Žava od stare rakije onako usput odnio u parokiju, da mu kćer bude počimaljka . . .« Ali čim bi zvonce na ulazu u sakristiju navijestilo službu Božju, odmakle bi se snaše jedna od druge, grunule se u prsa, prekrstile, i samo još značajan

pogled bacile jedna drugoj, kao potvrdu onome što su govorile, dok bi se Kajin glas razlio crkvom: »Svemožni Bože, milosti vrelo, iz dike svoje pogledaj nas . . .«

Nisu sve oči zlobno pratile Kaju, a jedne su je slijedile materinskom ljubavlju. Bile su to oči snaše Marije Nikoljačić blagog pogleda, naplakane, podcrtane tamnim podočnjacima. Pratile su Kaju ispitujući, kao s nekom nakanom.

Snaša Marija je dolazila u crkvu da se zahvali Bogu, da ga blagosivlje, jer joj se jedinac vratio iz rata. Nije se više sjećala boli koje je prepatila kad je sahranjivala dvije djevojčice, nježne plavojke, zatim i svoga muža, gazdu Ivu Nikoljačića. Nije se tužila ni Bogu ni ljudima koliko joj je bilo teško godinama samoj se brinuti o imetku, zemlji. Imetak je sačuvala, sina othranila a tada su došle nove brige: rat i drhtanje u strahu gdje je sin? Da nije ranjen? Da li je živ? Na kojem je ratištu? I zbog toga je prerano povenula i ostarila.

Sad se sin vratio, i njoj je sinulo sunce. Lijep joj se činio njen Aca, visok, plav kao i pokojni mu otac, dobar kao kruh, pažljiv prema materi, vrijedan na poslu.

»Ne daj Bože da te uvridim grihom oholosti«, skrušeno je molila snaša Marija, kad bi joj kao napast kod najsvečanijeg dijela mise sinuo u pamet sin, sa svim svojim odlikama, kako ga je ona materinski gledala, uvjerena da joj selo zavidi na takvom djetetu. Ni ženskar nije bio: tih, večeri bi često uz knjigu proveo. Mati bi ga nutkala:

»Aca, zar nećeš u društvo?« A on bi podigao oči s knjige, protegao se i nasmiješio.

»Ne ide mi se. Dugo nisam bio kod kuće. Sad mi se ovdi sve čini lipše i milije. Pa i kuda ću?«

»Kud i drugi mladi svit. Med momke i cure...« I još bi kao usput dobacila: »Jesi li već bio s Kajom Jerkovom?« Zar je još nisi vidio? Šteta! Da imam kćer, volila bi da je to Kaja: mirna i povučena, ne srlja momcima u oči.«

Aca je sa zanimanjem pratio materine primjedbe o Kaji, a snaša Marija je to voljela. Napokon, jedinica je, pa da se spare imetci! I kako samo umiljato pozdravlja kad dođe pored nje. Na njezin »Faljen Is'« snaša Marija joj odgovara: »Uvik faljen, dite!« To »dite« toplo zvuči, skoro kao da je Kaja njeno dijete.

Kukuruzi su bili obrani, kukuružnjak povezan, magle se vukle lijeno, a vrane se grakćući spuštale na prazno, crno, jesensko oranje.

S prvim mrazom i punom mjesečinom uputio se i Aca u selo. Jedne večeri obukao novo špenzle i zaogrnuo se očevim japundžetom. Na glavu nabio šubaru, i prolazeći kuhinjom zastao pored matere, koja je sa žlicom u ruci stajala pokraj štednjaka i pazila na mlijeko da ne prekipi.

»Mamo«, rekao je, »a ja ću malo u selo«.

»Ajde, sine, ajde!« zadovoljno je rekla snaša Marija i očima ga pomilovala.

Pulin, kudravo pseto, umiljavao mu se oko nogu kad je pošao prema kapijici. Podigao je ovratnik japundžeta, ruke gurnuo u džepove i krenuo sokakom.

Selo je utonulo u tišinu.

Negdje se čuo još korak prolaznika, negdje je za kapijom zarežalo pseto, negdje su uz klupčicu šaputali momak i djevojka umotana u vunenu maramu.

Aca je uzdahnuo. Radost je u njemu zaigrala. Volio je te sokake, volio lica bijelih kuća. Sve ih je poznavao iz djetinjstva. Kao da je svaka kuća imala drugo lice.

Zar nije kuća Stane Maruševe bila slična njoj? Nekako široka, našepurena kao kvočka. Ili Ilije Biskupovog, visoka krova, ukočena, s malim starinskim prozorima. Baš kao Ilija Biskupov, ponosan, visok, žmirkavih očiju. Niska Bajina, kao da ju nešto pritišće. Kao Kata Bajina, pognuta od tereta života. Gosina sa sedam prozora uokvirenih sadrenim vijencima, slična Gosinoj ženi kad nedjeljom ponosno, u širokoj svilenoj suknji i šeširom nakićenim perjem i cvijećem, krene u crkvu. I tako redom...

Kod Ivanove kuće je zastao i pogledao u rasvijetljena dva prozora. Iz sobe se čuo žamor, smijeh i pjesma.

Zaokrenuo je kroz kapijicu u avliju i zakucao na vrata.

»Eto nam i Ace!« kliknula je Terza Azapovićeva, obijesno djevojče živahnih smeđih očiju i kovrčave kose a najmlađa u društvu, Gena Landekina se pomakla na klupi i ponudila:

»Aca, oš sist do nas?«

Djevojke su sjedjele oko okruglog, hrastovog stola. Na stolu su stajale hrpe s perjem, a u djevojačkim krilima korpice.

Manda se Ivanova zaručila, pa su joj druge došle u móbu na čijanje perja, a momci došli za njima. Jedan je htio biti duhovitiji od drugog, svaki je želio da se svidi djevojkama, iz batrljica su izrezivali grančice oštrim škljocama i poklanjali djevojkama.

Jedan je od momaka dobacio:

»Gle, fratar pošao u selo!«

Aca je odmahnuo rukom:

— »Kakav fratar? Da si se ti vukao po frontama, i da si konačno kod kuće...«

»Ej, Aca!« doviknula je Manda Ivanova.

Okrenuo se Mandi, nasmiješio se i mirno rekao:

»Pustite da progovorim. Najprije: dobar večer, a onda — primate li me u društvo?«

»Primamo, ta kako te ne bi primili?« odgovorila je Mandina majka, snaša Maca Ivanova i postavila na stol zdjelu s kolačima.

»Pa kako je mama?« upitala je momka.

»Dobro, samo uvijek u poslu«.

»Šta ćeš, sama svuda, nije to lagano«.

»Morat ćeš joj dovest snaju«, namignuo je Aci Nuna Perin, Mandin zaručnik.

»Ako me bude koja cura tila...«

Na kraju klupe sjedjela je Kaja. Aca se u nju zagledao i pošao k njoj. »Gle, Kajo, i ti si tu. Odavna te nisam vidio«.

»Odavna« potvrdila je Kaja i pružila ruku spram hrpe perja, izvukla pregršt i nastavila čijati.

»Dico, služite se kolačima«, nudila je snaša Maca. Aca je stao pored Kaje. Nasmiješio se: »Čini mi se od onda, od kad sam te nazvao Crvenperkom, a ti mi izgrebla lice. Grebala si kao mačka...«

Kaja ga pogleda.

»Bila sam još mala... al nisam te uvik grebala. Bilo je kad smo se i lipo slagali. I ugodit si mi tio...«

»Sjećaš li se kad sam ti donio pućpurkina jaja?«

»Kako se ne bi sićala... A kad sam zaželjela carića, izderao si rubinu...«

»A carića nisam našo ...«

Dok je govorio promatrao ju je očima muškarca. Da li je bila po srijedi materina sugestija ili su se doista probudile davne, poludječačke uspomene?... Mislio je: »Nije ni lipa, ili je to neka drukčija lipota? Kako su joj lipe oči i čudan pogled. Kako joj lako podrhtavaju nosnice dok govori. Kakva li je Kaja?«

Sjeo je pored nje.

Anica Pepina i Mara Jojina prisluškivale su razgovor i gurnule se laktovima. Debeljkasta Eva Jojina zagrizla je kolač i nastavila započeto punim ustima:

»...i tako, moja je baka baš vidjela kraj drenovačkog groblja gusaka bez glave. Gako je i vodio guščiće...«

Djevojke su podizale glave. Nuna Perin se nasmijao:

»Kako je gako, kad nije imao glavu?«

Eva se uzjogunila:

»Ipak je gako, pa eto! Zna moja baka što divani«.

Kaja se licem okrenula Aci:

»A ti došo? Pa kako ti je bilo u dalekom svitu?«

»Hm, kako? Rat, front, tuđina. Glava skoro uvik u torbi. I zime smo se napatili, i gladi, a da ti pravo kažem i stra. I želja te mori za svojim selom, kućom... briga kako je kod kuće... Dobro se sve svršilo, bar za mene... A koliki su ostali smrznuti, bez groba... ili bogalji. Koliki su mrtvi, jer im nije imao tko pomoći u pravi čas...« Nabrajao je i pri tome mislio da mu je Kaja osobito draga, samo ne zna otkada. Možda od večeras, ili još od onda kad je bio dječak trčao po pašnjacima, brao proljetne lugane i škljocom odrezivao vrbove cica-mace, pa ih poklanjao maloj Kaji.

Anica Pepina zamoli snašu Macu:

»Oćeš li nam pripovidati ono što si obećala?«

Snaša Maca, okrugla i jedra, s prosijedim usukama na sljepoočicama, zajapurena od tople kuhinje, odgovori:

»Ajd, mani me se!«

»Obećala si, neka nas varat«, molila je Ana Bistrina, djevojka smeđih, debelih pletenica i rumenih usnica.

»Pripovidaj, mâmo, onu od svićica«, molila je Manda, i prisilila mater, da sjedne među njih.

»Ajde, kad mora biti«, pristala je snaša Maca.

...I dok je mjesec plovio nebom, mraz skrućivao blato na drumu i pobjeljivao krovove, u toploj sobi mlade se glave stisle jedna uz drugu, svi prožeti srhom očekivanja nečeg tajanstvenog, kad je snaša Maca započela:

»...Bilo je to davno, onda, kad je moje majke baka bila mlada cura. Od nje sam i čula tu pripovitku. Nije se onda živilo kod nas kao danas«, — kazivala je Maca. »Sijalo se toliko, da bude posijano, jer je Sava često topila polja. A nije ni bilo velike nužde. Šuma je donašala novac. Rastovi su se rušili, Francuzi i Englezi su kod nas zidali pilane, a naši ljudi su kirijali. Puno selo je bilo tuđe gospode. Jedni su dolazili, drugi odlazili, a treći udarali temelje u našemu selu. Naši su se ljudi s njima rugali i zvali ih »došlje« i »kuferaši«, ali ipak su se volili s njima družit, jer su znali mnogo pripovidat, vidili su puno svita, a častili su naše rakijom i vinom. Volili su gledat mlade snaše i divojke, a imali su — kazivala je baka — i u što razriždit oči, jer nediljom, kad bi se kolo povelo prid crkvom, pod lipama, poslije večernje, zemlja se tresla od puste mladosti, dukati su poigravali pod vratovima žena, a skute i opleći sjali od zlatnog veza.

Pa tako, jednog lipog dana, došao u selo čovjek. Bilo mu je oko trideset godina. Nije bio visok, ali plećat, ko gorštaci. Malen se činio pokraj naših ljudi. Bio je blid u licu, kose crne kao ugljen, crnih vatrenih očiju. Govorilo se da je odnekale iz brda, i da je poslovođa kod Francuza. Vridan je bio, s ljudima se sporazumljivo, sticao je i kupovao zemlju«.

Snaša Maca je zastala u pričanju. »Šta se ne služite kolačima? Možete vi jesti i slušat«.

»Neka prekidat, nego pripovidaj dalje«, nestrpljivo joj je rekla kćer, a snaša Maca je nastavila:

»U to je vrime bila najlipša cura Eva Kovačeva: visoka ko jablan, rumenih usnica ko jagode, očiju ispod dugih trepavica tako krupnih, takog pogleda,

da su momci govorili, kako ih jeza prolazi leđima kad se sukobe s njenim pogledom. Tek ritko je kog gledala. Gizdava je bila ko paunica.

U nju se zagledao došlja s brda, pa ni pet ni šest, pokucao na Kovačeva vrata i zapitao Evinu mater oćel ga uzeti na stanovanje i koštu. Ova se malo nećkala, no kad joj je ponudio mišečno dvadeset forinti — a to je u ono vrime bilo puno novaca — ona je pristala. No došlji — gospodarom. Ivanom su ga prozvali — ne bi puno bilo ni sto forinti platit, samo da se uvuče u Kovačevu kuću. Eva isprva nije o njemu vodila puno računa, ali već nakon pola godine ode ona s njim u svit, kažu nekud u Francusku, uz more, i vratili se za tri miseca. Selo se nije moglo načuditi, jer to više nije bila ona Eva, koja je ošla. Prisvukla gospodske haljine, nosila široke, svilene, šuškave suknje, nategnute na obručeve, uske haljetke, kosu je plela ko nitko u selu, puštala uvojke niz pleća, a na glavu namistila maleni šeširić okićen perjem i cvićem. Na rukama joj zveckalo nekoliko zlatnih narukvica, a sat što joj je visio o zlatnom lancu jedva je bio veći od nokta.

U kuću nije smila više s njime, ni radi njega. Gazda Pera Kovačev, ponosit čovjek, nije mogao prić priko Kćerine sramote. Eve se nije ticao ni gnjev očev, ni suze materine. »Vinčat će me«, prkosno je govorila.

Došljo sazido kuću. Najlipšu u selu. Posadio prid nju jablane, ogradio bašču u kojoj su cvale ruže, a u sobu pometo stolice svilom prisvučene. U staklen orman poslagali crvene i plave čaše, srebrne tanjure i omolovane zdile.

Mislilo se da je Eva sritna i presritna. Nu, miseci su prolazili, prošle i dvi godine, a gospodar Ivan ni pomišljao nije na vinčanje. Gazdu Peru trefio šlag. Ni na samrti nije kćeri prostio. Eva problijedila i snuždila se. Kažu da se jako jidila što živi nevinčana. Možda ju je savist pekla, možda je tila popravit život posli očeve smrti. Volila je oca. Najprije je molila, a onda zaklinjala svoga došlju, da se vinčaju. On osto tvrd: »Rodi mi dite«, kaže, »pa ću te vinčat«. Kazivala majka da je Eva odala i po nikim kupkama, no Bog joj nije dao diteta. Gospodar Ivan stao kašljucati, kose mu postale crnje al riđe, oči gorile u vatri. Eva se pobojala: umrit će, pa opet lipo oko njega: »Vinčaj me, vinčaj«, plakala je pred njim i sklapala ruke. On osto kod svog: »Neću te vinčat, dok mi ne rodiš diteta«. Tada je ona samu sebe prozvala Bezimenom Nediljom, i proklela njega: »Nemo mira ni s onu stranu groba. Lutala ti duša svitom, ako me ne vinčaš«. To je kazala tako žarko, ko da nikad drugo u životu nije želila. On se nasmijao toliko, da su mu se zubi zabilili ko u kurjaka: »Ako će moja lutati, lutat će i tvoja. Ako sam grišio ja, grišila si i ti, pa kud bude moja duša, tamo će i tvoja. Al, Eva, ne boj se, nema tamo iza groba ništa«.

U jesen, kada je žuto lišće palo, prožutio i on ko gunja, pa ubrzo umro. Ostala Eva sama. Ritko je izlazila u selo, tek bi koji puta pošla na groblje. Nije ondi plakala, nit je škropila svetom vodom grobnicu, samo je gledala u kamen na kom je bilo

njegovo ime urezano, pa se vraćala kući. Vele, večerima se čulo tiho žalostivo pivanje iz njene sobe: to je Eva skidala gospodske haljine, oblačila skute i oplećak, pa se ogledavala u velikom ogledalu.

O drugom Uskrsu posli došljine smrti razboli se i Eva. Šta joj bilo niko nije pravo znao, tek za tri dana umrla. Jedni su pričali da je od njega bolest naslidila, drugi da joj je srce popustilo. Ko bi znao? Tek, eto, umrla je. Ali još je nisu ni odnili iz kuće, a već se te večeri pojavila svićica«.

»Svićica?« malo podrugljivo je zapitao crnomanjast momak s malim brčićima, podebeo, Luka Bukvin, kojeg su kulenom zvali.

»Ne prikidaj« ozbiljno mu je rekla Kaja, a snaša Maca je nastavila:

»U večer, dok je Eva ležala na odru, dosadilo daljoj svojti — a bliže nije ni imala — bdit, pogasila oko nje sviće, pa pošli u kujnu da se okripe.

U to je baba Maruca, stara Evina komšinica i druga njene pokojne majke — jer zaboravila sam kazat da je Evina majka umrla podrug godine iza gazde Pere — ušla u mračnu sobu s krunicom u ruci, da se pomoli za spas grišne duše. Tila je vrisnut, no glas joj zapeo u grlu, jer oko odra je lagano obilazio plamen, ko da netko nevidljiv nosi nevidljivu sviću, od koje se samo plamičak zapažo, pa kad je to čudo triput obišlo mrtvu poletilo je po sobi, udarilo o zid i nestalo.

Babi Maruci nisu virovali. Mislio svit da se baka ponapila rakije. Međutim nekoliko dana nakon Evinog pokopa, vraćala se baka iz Soljana s vašara. Zakasnila, jer se zadržala u razgovoru kod sestre,

pa je uhvatio mrak još prije nego što je prošla groblje. Nekako joj sumnjivo bilo, pa se triput prekrstila, kad je došla do grobljanske kapije. Kazivala je kako je tila proć spuštena pogleda, al sve joj nešto divanilo da okrene glavu i pogleda na groblje. A u groblju nigdi nikog. Samo iznad došljine grobnice — dvi svićice. Lebde u zraku, pa kud jedna poleti, druga leti za njome. »Oslobodi nas Gospodine zla i oprosti naše grije, ta valjda nisu dvi dušice«, šaptala je baka i požurila, a noge joj se drvenile od stra. Žuri baka, ali najednom svićice ispred nje. Lepršaju više i niže, onda su se uputile u selo. I baka kazivala, letile su do došljine kuće, a tamo, di se križaju putevi, ko da su pale na zemlju i nestale.

Mnogo je svita od onda vidilo kako lutaju svićice: koji put šorom, koji put šumom, drumom, a koji put poljem. Uvik se gase na raskršću. I uvik lete jedna za drugom. Bože prosti, kako je došlja prorokovo Bezimenoj« . . .

Snaša Maca je završila, a zatim prošla po sobi kao da se želi uvjeriti kakav je dojam učinila njena priča, a Manda Biskupova, blijedo djevojče, s kosom boje lana i bezbojnim usnama potvrdi:

»I jest tako. Moj dada kaže, da je vidio svićice kad je noću konje napasivo. On s konjima na pašnjaku, a nigdi nikog. Zvizde trepere na nebu, a šuma se crni pokraj pašnjaka. Najedared stale oko njega lepršati svićice«.

»Možda su bile krisnice«, posumnjao je Iva Pavalov, ozbiljan momak, crnih očiju, o kojem je selo pričalo da je vrijedan i da je mnogo knjiga pročitao.

»Pava uvik sve najbolje zna. Kako i ne bi bile krisnice u svako doba godine!?« — razljutila se Ana Bistrina.

Kaja se stresla. Nje se priča duboko dojmila.

»Šta ti je, Kajo? Zar ti u to vjeruješ?« — tiho je pitao Aca, i nagnuo se k njoj tako, da je njezina kosa pomilovala njegov obraz.

Djevojka ga pogleda: »Nije da baš virujem, al ne volim kad o mrtvima i groblju divane«.

»Šta te briga za groblje, Kajo! Di bi mlad svit o smrti razmišljao?« uvjerljivo je rekao Aca.

»Mlad?« osmjehnula se ona. »I mladoga može smrt vribati. Ko da se ne može i mlad umrit?!«

»Kako samo možeš tako divanit. Di je smrt od tebe! To je za stari svit«, — rekao je Aca i pomilovao njenu ruku. Učinilo mu se da je uzdahnula, pa je i njime prošao srh bolne nježnosti.

Terza Azapovićeva je promatrala Kaju i Acu pri razgovoru, zabacila obijesno glavu i zapjevala:

»Ej kad se dvoje volu od malena,
To je ljubav nezaboravljena . . . «

i odmah nadodala:

»Imam diku malu i veliku,
Malu volim, s velikom govorim«.

Kaja je zatreperila očima. Što to Terza pjeva? Misli li na Acu, ili sluti Kudu?

»Ju, dico, pa što ne jidite?« ponovo je nudila snaša Maca kolačima.

Od te večeri nije se Aca branio od materinog nagovaranja, da večeri provodi u selu. Što više, žurio

se s večerom, nemirno hodao po sobi (a snaša Marija se zadovoljno smješkala) zaogrtao japundže i odlazio.

Išao je s ciljem, nije kojekuda tumarao, nije se zaustavljao ondje gdje bi čuo kikot i pjesmu iza rasvijetljenih prozora. Išao je onamo, gdje je znao da će naći Kaju. Kada bi ona ostajala kod kuće, tada bi zakuco na njihova vrata, izmišljao razlog dolasku, pitao gazdu Žavu za savjet kako bi najjeftinije popravio štagalj na stanu, ili što bi on kao iskusniji i pametniji učinio kad bi mu kobile ostajale jalove.

Najzadovoljniji je bio kada gazdu Žavu ne bi kod kuće nalazio, a on sjeo uz Kaju i s njome pričao.

Snaša Oliva bi, kao i druge domaćice, švrljala po kuhinji ili smočnici, spremala suđe, a više puta po završenom poslu odlazila s prelom u susjedstvo na razgovor.

Kaja nije u prvi čas ni pomišljala da Aca dolazi zbog nje. Eto — potreban mu je očev savjet, kada sam nema oca. I pravo je što pita starijega. Ponekad je oštroumnije rasuđivala o svrsi njegovog dolaženja, slegla ramenima ili ga koji puta upitno pogledala. Kasnije se priučila na njega i njegov razgovor, pa kad ga ne bi koje večeri vidjela, pričinjalo joj se da je dan nedovršen prošao. Ipak, suviše je duboko bio urezan u njenoj duši doživljaj s Kudom, suviše je toga u njoj sagorjelo, da bi ispod pepela velike ljubavi netko mogao raspiriti jače osjećaje. Polusvjesno, ali duboko je tako osjećala, i nije se pitala što se u momku zbiva.

Bio je dobar, bio je tih i strpljiv, rastresao je njene tmurne misli svojim razgovorima . . . Znao je pri-

čati o svijetu kojim je prolazio, o gradovima u kojima se zaustavljao, o crkvama i kipovima kojima se divio, o gradskoj rasvjeti, koja se na nečiju nećujnu zapovijest u isti čas pali, a ne kao kod njih u selu kad nema mjesečine stari pandur pripali fenjer pred crkvom, općinom i školom. Što više, pričao joj je o kazalištu s pozornicom na kojoj cvatu stabla, o djevojkama, koje pjevaju kao slavuji...

Kajina se glava dublje spuštala nad vezivo, igla ne pogađa pravo gdje bi valjalo izvesti križić. Nešto joj zamagljuje pogled, nešto steže u grlu. Jest, Aca je kraj nje, on priča, ali njene misli lutaju nepoznatim daljinama. Aca je patio na fronti. Aca je lutao gradovima, ali zar nije i Kuda? Nailazile su zavodljive žene, svirka, pjevanje! Ljubomora stvara slike uobraziljom. Zaboravit će je, zaboravio ju je. O Bože!

Na čas kao da čuje iz daljine razgovor na rastanku:

... »Bojim se što odlaziš, bojim se da se nećeš — ne do Bog — vratiti«.

»Ne treflja svaka kugla...«

»I da ćeš me zaboraviti, i da nikada više neće biti kao sada«.

»Ne govori ko dite, Kajo. Di bi zaboravio? Tako šta se ne zaboravlja«.

»Ima i lipši cura na svitu«.

»Al nema miliji«...

A sada? Ne javlja se. Je li ga široki svijet odmamio? O ta blještavost svijeta, koju ona nije poznavala! O Kuda, Kuda!

Aca je kraj nje. Aca koji zapaža sve — i ništa:

»Što ti je, Kajo? Zašto plačeš?«

»Ta zašto bih plakala? Samo mi oči suze«...

»Vidi, Kajo, krivo si zabola iglom. Tude izvezi križić...«

Pričao joj je tako o svemu i svačemu, samo ne o onome što je osjećao, jer mu se činilo da između njih stoji nekakav zid. Nešto ozbiljno i teško. Ne voli ga, to mu je jasno, ali — možda će ga zavoljeti. Ta bila je divlja kao prepelica i dok je bila dijete.

Kratki dani i duge zimske večeri prođoše, s proljeća se nema vremena svako veče poći u selo. Kasni se sa stana i njiva. Tijelo je umorno od proljeća i posla.

...Ali postoje večeri kada zamiriše trava, žabe zakrekeću toliko, da se ne čuje ni zvono Zdravomarije, mjesec priča neku čudnu, čeznutljivu priču, koju samo mladi razumiju, nešto zove onamo kamo srce želi.

Aca je u takvim večerima sjedio s Kajom na klupčici pred Jerkovom kućom. Ona bi naslonila glavu na stablo lipe, gledala mjesec i šutjela. I on je, omamljen njenom blizinom, često šutio. Prolaznici su se gurkali: »Aca i Kaja su momak i divojka«. Selo je o tome govorilo i u to vjerovalo. Samo njih dvoje nisu.

U Kajinoj se duši mnogo toga mijenjalo. Proljeće je opet cvalo, a Kuda nije bio pored nje. Bio je Aca. Znala je, da će progovoriti. Ali što će mu ona na to reći? Da se neće nikada udati? Možda ne bi više nikada došao, a to nije željela.

Dogodilo se drukčije:

U nedjelju, poslije večernje, stajali su momci i djevojke pod lipama, pred crkvom. Kraj Kaje je stajao Aca. Promatrao ju je ispod oka. Neposlušna kosa, bakrenog odsjeva uokvirivala je nježno, dugoljasto lice. Bijela haljina od prozirnog tkanja činila se kao latica nekog krhkog cvijeta, kojega je umjesto vjenčića prašnika kitio teret zlata na prsima.

Iva Pavalov je slagao glas na tamburici, a Terza Azapovićeva je u po glasa pjevala:

»Alaj volem pa volem,
Oću da se razbolem . . . «

i namignula Aci.

»Al je vrućina«, rekla je debela Eva Jojina i šlinganom maramicom obrisala znoj sa čela.

»Salo se u tebi upalilo«, dobacio je Luka Bukvin.

»Ma šta divaniš«, razljutila se Eva i zagrizla šećernu šipku.

»Sladoleda, sladoleda-a-a«, uzviknuo je Bosančić u fesu i zaustavio bijela kolica uz momke i djevojke.

»Kajo, hoćeš li sladoleda?« pitao je Aca.

»I ja bi«, umiljato je pogledala Acu Ana Bistrina.

»Što ne kažeš meni?« predbacuje joj Iva Pavalov i iz džepa izvadio sitni novac.

»Ne mogu Aca«, rekla je Kaja.

»Ana bi sladoled, al da je netko časti«, dobacio je Luka Bukvin i naglasio riječ »netko«. Ana mu se dopadala, pa je bio ljubomoran.

»Nemoj ma šta mlatit«, zacrvenila se Ana »nego bolje štogod pametnog pripovidaj. Ti si bar pun pripovitki, ko šipak koštica. Šta ima nova?«

»Nova? E, baš sam jučer nešto čuo!«

»Ju, da ne bi! Sigurno je jako važno«, dobacivala je Eva i oblizala sladoled.

»Važno ili nevažno, za nekoga je važno!«

»Luka je uvik važan«, podbola je opet Eva.

Terza je upala u riječ:

»Neka uvik prikidat. Ded, — pripovidaj Luka«.

Luka je započeo:

»Jučer, kad sam se vraćao iz šume s drvima, sreo sam Icu Parmača iz Rajeva Sela. On mi je pripovidio da mu se javio drug. Kaže, da je u Ukrajini, i da ondje ima još naši. Da im nije loše, samo da je u njihovom selu voda okužita«.

Kaja nije mnogo slušala što Luka govori, ali je na posljednje riječi podigla oči, usne su joj zadrhtale. Terza je zapitala:

»Imal tamo koji iz našeg sela?«

»Bio je Kuda Stankov, ali je umro od tifusa. Kazo sam to i Stankovima. Oni ne viruju. Nisu dali ni zvonit za njega. Kažu, vidit će se još ko će kući doć, jer misle, — kroz Crveni križ bi saznali, da je zbilja umro. Samo mu majka plače i jauče.«

Kaja se zanjihala, problijedila, i da je Aca nije prihvatio, pala bi. Djevojke su tako vrisnule, da su se postarije snaše, što su malo dalje od njih stajale u crnim odijelima i crnim maramama trgle, i okrenule glave. Snaši Pepi Abramovoj zastao glas u grlu. Baš je pripovijedala, kako joj pilići crkavaju bez razloga.

»A joj, ljudi! Sveti Bože pomozi!« Zajaukala je snaša Oliva, i potrčala do onesviještene kćeri.

»Ladne vode, da je poškropimo«, važno je rekla snaša Soka Đurina, i stala se ogledavati, odakle bi najbrže mogla donijeti vode.

Kaja je polako otvorila oči. »Di sam?« — prošaptala je, i ponovo izgubila svijest.

Terza Azapovićeva je dotrčala s lončićem vode. Snaša Oliva je toliko drhtala, da je snaša Maca Ivanova morala Kaji trti sljepoočice i žile.

Kad je Kaja za čas opet otvorila oči, ogledala se sneno i nasmiješila bezbojnim usnama:

»Što je to bilo sa mnom?«

Brbljava Terza je htjela nešto reći, no Aca ju je ošinuo pogledom i mirno rekao:

»Od sparine ti se malo smutilo! Ajde, da te povedem kući«.

Snaša Oliva se je udaljila s mladima, a Terza je naprčila usne:

»Od sparine? Još nešto!«

»A što bi bilo?« zapitala je Eva. Starije su se žene odmakle, pa je Terza mogla šapnuti kolu mladih:

»Onesvistila se kad je čula da je Kuda umro«.

»Kuda? Davno ga nema u selu, a Aca je uvik uz nju«, značajno je rekao Iva Pavalov, a Luka Bukvin se je smješkao, jer je nešto od prije naslućivao.

Kaja je s majkom i Acom pošla kući. Šutjeli su. Tada najednom Kaju obliše suze. Zastiđeno je pogledala Acu, i srela se s njegovim tužnim pogledom. »Baš sam luda, — šta mi je samò?« htjela se narugati samoj sebi.

»Samo da se ne vrati nesritna bolja«, uzdisala je snaša Oliva.

Pred kućom su stali. »Nije mi više ništa«, rekla je Kaja.

Aca je predložio: »Ajde da sidnemo na klupu«.

»Možda bi bilo bolje da Kaja prilegne«, savjetovala je snaša Oliva. Kaja je slegla ramenima, podigla gornju suknju i sjela na klupu. Htjela je govoriti, no zašutjela je nakon nekoliko beznačajnih riječi. Tada se digne Aca: »Moram kući, jer mi je red prigledati u štalu«.

Kod kuće se nije mogao smiriti.

U večer, kad se mjesec pomolio, krenuo je od kuće. Selom su pjevali momci. Aca je stao pred Jerkovom kućom, pogledao u sobu i vidio snašu Olivu kako sjedi sama i prebire krunicu. Aca se ušuljao u avliju. Stao je pred komoricu. Prisluhnuo. Nije se varao: iz komorice je dopirao jecaj. Pritisnuo je kvaku i ušao. Kaja je, obučena u plavu, svakdanju haljinu, jecala na krevetu.

»Kajo, ja sam«, tiho je rekao i sjeo pored nje. »Kajo moja«, milovao ju je po kosi. »Ne plači, kaži meni što ti je, bit će ti lakše. Ja sam ti, Kajo, prijatelj«.

»Dobar si mi, Aca«, rekla je Kaja, pridigla se i pregačom obrisala suze. Tada, da se barem nekako ispriča: »Ni sama ne znam što mi je danas«.

»Znaš ti, Kajo, što ti je, samo tajiš od mene. Dugo ja već o tebi razmišljam, i davno znam da ti mladost nešto podgriza. Ja sam tebi ko brat, pa i više, ti to dobro znaš. Zato mi kaži što te pati, lakše će ti biti«.

»Sad bi ti tio da se ispovidam«, javio se djevojci prkos.

»Ne tribaš se, Kajo, ispovidat. Znam ja: volila si Kudu«.

»Ko ti je to reko?« prenaglila se Kaja, i podigla ruku, kao da se od nečega mora obraniti.

»Niko. Al ja znam. Siguran sam upravo od danas. A sada, vidiš, Kajo, kažu da ga nema više... Ja neću požurivat. Ja ću čekati. Pa kada preboliš... možda ćeš tit mene. Ti znaš i sama kako je sa mnom«.

»Al ti ne znaš kako je sa mnom«, pomislila je Kaja, a ruke su joj nemoćno klonule na krilo.

Neko su vrijeme šutjeli. Mjesečina je bacala pregršt zraka kroz prozor i osvijetlila Kajine ruke. Aca je gledao kako savija prste kao da će ih izlomiti. Spustio je svoju šaku na njene ruke.

»Nemoj. Smiri se«, tiho je govorio.

Kapijica je u to zalupila, a koraci se uputili u kuću.

»To je dada«, rekla je Kaja.

Gazda Žava je okasnio te večeri. Kola i divani ga odavno nisu zanimali, u birtiju nije išao jer niti je pio, niti volio karte, ali toga je poslijepodneva rano otišao u šumu, pogledao gdje bi mu bilo zgodno nasjeći drva, i s lugarom se dogovorio kako bi u šumariji najmanje uplatio. Obećao mu prase za uslugu, pa je i sunce zalazilo kad je iz šume izašao. Pred večer je s puškom uz svoje njive čekao zeca, vratio se u selo, naišao malo u čitaonicu, a putem kući saznao da je Kaji pozlilo pred crkvom. Požurio je kući i s vratiju zapitao ženu:

»Di je dite? Šta je s njom?«

»Aoj Žava, aoj muko moja«, zaplakala je snaša Oliva, »Kaja, srce moje, onesvistila se pred crkvom. Stra me ljute bolje, da se ne povrati«.

»Di je dite?« viknuo je gazda Žava.

»U komorici. Posli je i plakala, ko stid ju valda što se pred svitom i drůgama onesvistila«.

Gazda Žava je nije dalje slušao. Požurio je do komorice, i što nije bio njegov običaj — unišao.

Aca je ispustio Kajine ruke, ustao i pošao prema gazdi Žavi. Stao je pred njega, zbunio se kao krivac.

Gazda Žavi je mozgom preletjela misao kao strijela: »Aca je dolazio Kaji. Ona se onesvistila! Ta nije ni gazda Žava bio od jučer. Kresnuo je šibicu i zapalio svijeću. Pogledao se strogo Kaju, a onda se njegov hladan pogled zaustavio na Aci.

Acine su poštene oči izdržale pogled. Mirno, kao da važe svaku riječ, rekao je:

»Kaja se danas onesvistila. Bojao sam se za nju. Zato sam došao. I pitao sam je: oćel biti moja«.

Bilo je pošteno i jednostavno rečeno, tako da su sve sumnje pale. Ipak je gazda Žava osjetio kao svoje vlastito poniženje što je Acu zatekao kod Kaje. Svojim uobičajenim, malo podrugljivim načinom, rekao je Aci:

»Nije baš pravo misto, a nije ni sat, da mi o tome govoriš. U naše se doba drukčije prosilo. Pa, i stariji su o tome imali rič. No ti sigurno ne bi ovdi bio, da Kaji nije pravo. Zato, neka Bog blagoslovi«. Okrenuo se Kaji, pomilovao je po kosi, opipao čelo: »Kako ti je, dite?«

»Ne boj se, dado. Prošlo je. Nije mi ništa«, rekla je Kaja, nasmiješila se obojici, a tada, kao da govori sama sebi : »Valda je suđeno«.

Tako se Kaja nazvala Acinom zaručnicom.

Snaša Marija je sva radosna saslušala sina: »Šta će na to gazda Žava? Neće l' prigovarat? Jedinica je. Al opet, zar može prigovarat tebi, Aca, i našoj kući?«

»Govorio sam i s njime, pa ako ti je s voljom, možemo u drugu nedilju Kaju isprositi«.

Snaša Marija se sva užurbala, krečila je, prašila po kući, kao da će sutra svatovi, prevrtala po ormarima i sanducima, birala trube finog misira, smišljala što će sve snahi pokloniti, prenizala dukate na nove crvene vrpce, pa uživala kako će i svoje nizove oviti o Kajin vrat. Imat će ih toliko, da će joj do pasa sizati. Toliko, koliko se ni čulo nije da bi koja mlada snaša posjedovala.

Krojila je i šila, rasplitala košulje i gaće za Acu. Imao je i on do sada svega dosta, no sada kad se ženi nek bude sve novo, sve matrinom rukom otkano, šivano, vezeno i rasplitano.

I snaša Oliva je poslije prošnje imala pune ruke posla. Spremala je ona Kaji opremu još od onda kad je kao djevojčica išla u školu, ali sada je htjela još koješta po modi prirediti i izvesti: postolnjake, jastučnice, ubrusiće i zastore. Snaša Oliva je mreškala, Kaja je vezla, a ciganka Goluba, poznata čipkarica, kačkala je čipke i umetke. Šta više, već je i snaša Terza Ivanova »potpisala« nacrt na crnoj svili

za zlatni zavoj, da ga veze za buduću mladu snašu.

Gazda Žava je skinuo hrastove daske s tavana, davno izrezane za Kajino pokućstvo, i pustio kćeri na volju, da se dogovara sa stolarom, koji je svjetovao psihu, kredenc, trokrilni ormar sa ogledalom, kakav nije dobila još ni jedna šokačka djevojka u selu.

Da oprema bude koliko gospodska, toliko i šokačka, krojile su se u Jerkovoj kući vreće, gube i slamnjače.

Aca se ponosio što je zaručio Kaju. Radio je s dvostrukim žarom i na stanu i oko kuće, stavljao u red zgrade i plotove, da sve bude lijepo i u redu kada mlada žena uđe u kuću. Onda će Kaja sve zaboraviti, voljet će ga kad mu postane žena. Jer napokon, što su djevojačke tlapnje prema životu?

Samo je Kaja ostala povučena, nikada obijesna, uvijek zamišljena. Pred Acom i roditeljima je sakrivala svoje raspoloženje, ali od duševnih se muka nije mogla otrgnuti. Nije imala snage da raskine vezu s Acom, a Aca — taj dobri momak, svakim joj se danom bivao bliži. Zar njega varati? I na koncu — kako? Zar u novi život poći u laži?

Crvene, krupne, zrele jabuke visjele su u tamnozelenoj krošnji. Kruške su se žutjele, a ljetno je cvijeće mirisalo po gredicama. Vriježe dinja i lubenica pružale se preko puteljaka u bašči, a glavice se kupusne savijale.

Kaja je s vezom u ruci sjedjela pod jabukom, i žmirkala u sunčano poslije podne.

Aca je preskočio plot. Pristupio je djevojci iza leđa.

»Kajo!«

Trgla se.

»Eto me sa stana. Uvezli smo djetelinu, a ja požurio u selo. Pa, ko reko, sigurno si u bašči«.

»Sidim i vezem«, rekla je i primila vez u ruke.

»Čini mi se da si zamišljena«, rekao je on. »Samo da mi je znati šta ti se uvik vrze po pameti«.

»Da ti pravo kažem, mislila sam o tebi i o sebi. I o životu koji nas čeka«.

»Pa si zato tako tužna?«, pogledao joj je ozbiljno u oči.

»Nisam tužna, samo . . . « Zašutjela je. Da mu rekne? Kako? Da prešuti? Uzdahnula je.

»Kajo, dokle ćeš patit sebe i mene? Šta ti je? Ne možeš zaboravit?«

Sagnula je glavu.

»Oćeš li da odem? Ne mariš za mene? Oćeš li da se nikad više ne vratim? Ja, Kajo, tako ne mogu. Virovo sam da ćeš zaboravit njega, a posli — zavolit ćeš mene. A ti valda ne možeš. Možda i nećeš«.

Čekao je odgovor. Ali Kaja nije odgovorila.

»Zašto ne govoriš, Kajo?«

Na njegovu ruku koju je položio na njene, kanule su krupne suze. Trgnuo je ruku kao da ga je nešto opeklo.

»Ne možeš«, zakimao je glavom, »ne možeš ga zaboraviti. Voliš ga, žališ za njime, samo na njega misliš, jelda? Pa, ako oćeš, otići ću i nikad ti više neću doći u blizinu«.

Kaja ga je prestrašeno pogledala.

»Nemoj otić, Aca«, — i s naporom, kao da skuplja svu svoju snagu, pogledala ga je još jednom i započela teško priznanje:

»Ne žalim . . . ne volim . . . al Aca, ja na vinčanju ne mogu više nosit vinac« . . .

Aci se učinilo kao da ga je neka krupna šaka iznenada lupila u lice. Što je to rekla? Promatrao ju je. Rumen ju je oblila. Spustila je glavu još niže.

Kako mu se činila lijepa, kako poželjna u tom času stidnoga priznanja. Snašao se.

»I je l' to sve?«

»Sve«, priznala je Kaja, kao na ispovijedi, koja ipak nije bila potpuna, jer je zatajila ciganku.

Aca je malo razmišljao, a onda rekao polako i ozbiljno:

»Sada si mi to kazala, i nikad više neka o tome ne bude govora. To neka znamo samo ja i ti. Za mene je to kao da i nije bilo. Neka bude i za tebe . . . A vinac ćeš, Kajo, nosit na vinčanju«.

Naslonila se o njegovo rame i prvi put mu ponudila usne.

On pritisne svoje usne na njezina poluotvorena usta, i dok joj je oduzimao dah, ona je pila zaborav.

Bila je jesen 1919. Poslije kišnog dana jutro je osvanulo maglovito. Pa rijetkom blatu i baricama, pridižući okratke suknje, Kajine su prijateljice žurile Jerkovoj kući. Ondje se Kaja spremala za vjenčanje.

U avliji sve se užurbalo, smijalo. Na dosjetke se odgovaralo obijesnim dosjetkama. Krušna peć je bljuvala vatru iz široke utrobe, jer je nešto valjalo peći, još su se vrtjele pečenke na ražnju.

Gazda Žava je točio u poliće rakiju i redom nudio. I on sam je toga jutra nešto više gucnuo, pa se zarumenio. Mlađe su žene slagale na pladnjeve

torte, sitne kolače, bukte s makom i orasima, starije su čistile mrkvu i peršin za juhu, prireñivale kupus i ciklu za salatu, dok su mlade snaše pomagale Kaji da se spremi. I sve se to radilo veselo, važno, svaki čas bi koja snaša drugu pitala za savjet, ne zato što je savjet trebala, već da upozori na svoj rad i svoju spretnost.

U Kajinoj komorici ležala je preko kreveta bijela vjenčanica. Veo je bio prebačen preko stola, cipelice s visokim potpeticama na stolici. U komorici je vrilo od smijeha i razgovora kao u košnici.

U isto je vrijeme studentica Višnja hodala baščom i birala najkrupnije cvjetove bijelih, prpavih krizantema da ih složi uz vitice asparagusa u duguljastu vjenčanu kitu.

U isto je vrijeme u poštanskim kolima, u pletenom zakošku drndavim drumom truskao se s kolodvora čovjek u pohabanom odijelu, neobrijan mnogo dana. Vojnik.

Baš kao u lošem romanu (a život napokon i ne piše mnogo dobrih) — bio je Kuda Stankov.

Prva ga je spazila Anica Pepina, koja je opremljena u svijetloplavu svilu, zakićena bijelim cvijetom u kosi, zaogrnuta bijelom, mekom vunenom maramom birala suhlja mjesta da preñe preko druma. Razrogačila je oči, požurila do Jerkovih i jedva čekajući da može novost izbaciti, viknula:

»Znate šta je novo? Vidjela sam Kudu Stankovog. Dovezao se sa štacije s poštarom«.

Kaja je čula Pepu. Problijedila je, zatreperila očima.

Eva Jojina joj pruži vijenac. »Da si, Kajo, još malo navukla kosu preko ušiju«, savjetovala je.

»Znaš li, Kajo, tko je došao?« bučno je unišla Anica.

Kaja je ustala, pritisla vijenac na glavu, i ne gledajući ni u koga neprisebno rekla:

»Došao? Sada — više nitko«.

Bilo je to priznanje i zaključak.

Višnja je unišla s kitom krizantema.

»Dobar dan«, nasmiješila se svima i odmjerila Kaju od glave do pete. »Kako si lijepa, Kajo! Pa nek ti bude sretno!« Oči su im se srele. U Kajinima je blistala suza. I u Višnjinima.

Sa sokaka se čulo cilikanje ciganskih gusala.

To je mladoženja dolazio po mladu.

Kod Nikoljačićevih se sve pomladilo uz mladu ženu. Snaša Marija je veselo razgovarala sa snahom, sve od milja o svakoj sitnici raspravljala, kao da je i brže hodala, a koji put se glasno nasmijala, što godinama nije činila. Kaja, — vješta poslu od kuće, pomagala je s voljom svuda. U izgledu se popravila, štoviše, laka joj rumen obojala nježne obraze.

Ranom je zorom polazila s Acom na stan, hranila i pregledavala živad, pljevila u bašči, nosila Aci užinu na njivu, a uvečer se vraćala umorna toliko, da ju je Aca tetošio kao dijete.

O Ilinju je spoznala da će postati mati. Iskusno je oko snaše Marije to već i prije opazilo, pa je kradomice krojila košuljice, a Aca se zadovoljno smješkao, šta više, čulo ga se pjevati kod oranja što inače nije bio njegov običaj.

Do toga je vremena nastojao uvijek biti uz Kaju, kad bi kamo polazila. Nije u nju sumnjao, tek —

Kuda je bio u selu. Sada kad je njegova želja klijala u mladom tijelu žene, posvema se smirio.

...I tako je jednog predvečerja Kaja požurila sa stana u selo, uzanom stazom pored njiva i livada. Još je zobno kršće stajalo po njivama, pšenične su njive bile gole, strnjak je stršao iz zemlje kao neobrijana brada. Iz pokošenih djetelišta porasla je ponovo djetelina, kao zeleni meki sag. Bilo je tiho, tek su koji puta rijetki vozovi zaškripali kolnim putem. Sunce je zapadalo, crveno kao krvava ruža, daleko za oranicama. Obojalo je lagano oblake, koji su se skitali zapadom.

Kaja je pred sobom opazila iz daljine muškarca s kosom na ramenu. Tko sada ide nakositi djeteline? Bio je Kuda. Srce joj je počelo življe kucati. Više puta ga je u selu srela, no nikada na samo. I on je nju prepoznao i prkosno zabacio glavu. Kaja se u neprilici sagnula i pritegla opanak. Valjda će dotle proći pored nje. No kad se ispravila, stajao je pred njom na dva koraka. Pogledali su se oko u oko. I ona je nehotice stala.

Oporo joj je rekao: »Zar tako ti meni, Kajo?« Glas mu je zvučao prijetnjom.

Kaja je poniknula očima. On ju je mjerio od glave do pete. Upala mu je u oči punoća njenoga struka.

»A tako?« — rekao je kao za sebe.

Kaja je položila ruku na slabine. Osmjehnula se. Acino se dijete pomaknulo u njoj. Podigla je smireno oči i pogledom dotakla Kudu. Ni riječi nije progovorila.

Ponovio je: »A tako!« i zaklimao glavom. Izmakao se: »Prođi« — rekao je. »I Bog ti pomogao«.

U adventu se rodila mala Tena. Očekivalo se — naravno, sina, a snaša Marija je prva bila koja nije skrivala radost zbog curice.

»Srce malo, bakino«, govorila je njišući je na rukama, »srce moje lipo«. Pokazivala ju je susjedima i uvjeravala: »Nije krupna, sićušna je, al okrugla ko puce«.

»Eto, šta ćemo, nije sin«, rekla je Kaja Aci, kada je snaša Marija malu iznijela u kuhinju da je okupa.

»Bit će i sinova«, šalio se Aca, a potajno se brinuo, jer su Kajine usne bile bezbojne, a ona veoma slaba.

Tena se rodila zdrava, a ipak nije pravo napredovala. Valjda joj je manjkalo zdravo i jako materino mlijeko. Mlijeko kojim je Kaja malu dojila bilo je slabo, i dijete bi nakon dojenja redovito zaplakalo.

»Sigurno je gladna«, pomislila je snaša Marija i smišljala kako bi to rekla Kaji da je ne povrijedi

Čim je snaša Oliva ustanovila da je dijete više gladno nego li sito, otvoreno je rekla:

»Triba dite prihranjivati« i skuhala krupicu u kravljem mlijeku.

Tena je lakomo gutala krupicu, a poslije vrištala.

Toga proljeća Kaja nije odlazila s Acom na stan. Ostajala je kod kuće s malom. Doista ju je teško othranjivala. U šestom ju je mjesecu odbila, jer su joj presušila prsa. Skoro je sa zavišću utvrdila da je njena djevojčica najslabije dijete među svojim vršnjacima. Ražalostilo se nad tom spoznajom srce mlade matere, ražalostio se i Aca, jer je Kaja očito propadala od noćnih bdijenja i straha nad djetetovim zdravljem. Ili je tome možda bio drugi uzrok? Kaja se noću znojila, a danju je pomalo suho kašljucala.

Za ljetnih je žega mala očigledno venula, sve do one večeri kada se očajni jauk začuo kroz otvorene prozore iz Nikoljačićeve kuće:

»Jaoj nama jadnima, jao tugo i nesrećo, umrit će. nam Tena!«

Susjede su se strčale i našle Kaju i snašu Mariju nad djetetom, koje se trzalo u grčevima.

»Pst, ne jadikujte, ne valja to pored diteta u fraštu«, — rekla je komšinica Manda.

Aca se vratio sa stana veoma kasno. Našao je uplakanu mater, i ženu obezumljenu od bola. Mala je spavala, blijeda, slaba, tek koji put se trgla, iskrivila ustašca, kao da je htjela zaplakati.

Ujutro se napad ponovio. Pozvali su babicu i doktora.

Tena je deveti dan umrla.

Kao lutkica je ležala u bijelom lijesu, s vjenčićem bijelih ružica oko glave, i dok je Kaja stajala glave pokrivene crnom maramom nijema od boli snaša Marija je naricala:

»Aoj, srce, srca moga, aoj Teno, zašto si nas ostavila? Cvite moj nerascvitani, ko će meni ručice pružati?«

Tužno je prošla jesen u kojoj su tri žene: Kaja, snaša Marija i snaša Oliva pohađale maleni grob s bijelim krstićem, na koji je vjetar stresao žuto lišće.

Zima je prašila snijegom i zatrpala staze do groblja. Kaja je kradom od svojih prtila snijegom do groblja, rukama sklanjala s malenog humka bijele naslage, i vrele suze lila: »Da te ne pritišće, zlato moje!«

S proljeća, kad je potjeralo mlado lišće, a jaglac procvao, Kaja je prvi put ispljunula krv. Prestrašila se. Tajila je to, kao neku sramotu. No kad se napadaj nekoliko puta ponovio, priznala je Aci. Odveo ju je u grad k liječniku, nabavio propisane lijekove.

Kaja se nešto malo oporavila. Samo je nemir u nju ušao, — strah. Kome se uteći: gdje potražiti pomoć, kad tijelo vene, a duša traži mir?

Kaja je znala da usred stare hrastove šume postoji česma, uz česmu kapelica, a od davnine se vjerovalo da će ozdraviti onaj koji hodočasti Mariji Šumanovačkoj, moli pred njenom pocrnjelom slikom, dariva je i napije se vode s te česme.

Zato je jednog proljetnog jutra sačekala da se Aca i snaša Marija odvezu na stan, pa kad je za njima zatvorila kapiju, ušla je u sobu, uzela kockastu tkanu torbu, složila u nju tri povijesma i zlatom vezeni dugački otarak.

Presvukla se u svagdanju plavu suknju, pripasala bijelu široku pregaču, svezala maramu na glavu, izdvojila iz niza mali dukat, zamotala ga u svileni papir, svezala u maramicu i gurnula u njedra. Tada je zaključala kuću, i kradom kroz bašću i njive krenula u šumu.

Sunce se penjalo plavim nebom, vjetar je uzbibao njivu s rascvjetalom žutom repicom, sav kraj zamirisao oštrim mirisom. Livade su cvale plavim zvončićima, žutim ivanjskim cvijetom i bijelim ivančicama. Na pašnjacima su mirno pasle šarene krave, a kukuruzi su mahali zelenim zastavicama.

Sve to Kaja nije zapažala, žurila se k šumi, koja joj se izdaleka zamagljeno tamnila.

Napokon je prešla usku brv preko kanala, u kojemu je lijeno tekla bistra voda, pa zatim zašla u šumu. Prošla je prosjeku i došla do čistine. Ondje su cvale đurđice. Nabrala je kitu bijelog mirisnog cvijeća, svezala šumskom travom. I cvijeće je htjela ponijeti da njime okiti oltar.

Ondje, gdje su hrastovi najviši, zabjelasala se kapelica. Uz nju je mrmorila česma.

Kaja je jedva otvorila vrata, jer je brava bila zarđana. Pauci su na ulazu ispleli svoje mreže. Rukom je razgrnula paučinu i polako, da ne naruši mir, uputila se do oltara.

Iz torbe je izvadila otarak i povijesmo i objesila ih o čavao na zidu. Ondje je visjelo mnogo pljesnivih otaraka i povijesama. U crni sandučić spustila je dukat, a na oltar je položila kiticu cvijeća.

... »Zdravo Marijo, milosti puna... Hoću li ozdraviti?... Pomozi!... Tako mi je teško... Nešto pritišće dušu, srce je kao grumen leda.. «

Bogorodica je zagonetno gledala. Da li je što obećavala? U Kaji je nešto progovorilo. Savjest? Skrušena duša?

»... Bila si mlada i luda. Nitko te nije upućivao što je život, a što je opasnost. Sagriješila si i protiv same sebe. Mladost te zavela, vrela krv... I jer si se bojala bezakonja, prkosila si ljudskim zakonima, ubijala si plodove krvi, usadila klicu bolesti u svoje tijelo. Iscrpljena si bila kada se Tena začela. Zato je... «

Kaja se stresla. Tko ju optužuje za smrt djetetovu

»Sveta Marijo, Mati Božja, moli za nas griješnike... « šapuću usne, ali unutarnji glas dalje govori:

»Duša ti je pod teretom klonula. Nemirne su ti noći, dani, Kajo... «

»Sada i u času smrti naše... « A smrt može biti osloboditeljica... Možda je i bolje nakon što se prekorači granica života...

»Aca?«

»Zar si mu ikada bila pravi drug? Jesi li mu ikad iskreno vatru vatrom vraćala? Ili je on bio oslon, a ti njemu — teret? Kuda! Kuda je bio onaj koji ti je mladost popio, radi kojega i danas krv iz pluća bacaš, a tijelo ti malakše... A i on je dalek, maglovit... i kao da i ne postoji... «

Što je u životu porušeno, ne da se ponovo sazidati.

Podigla je opet oči k slici.

Mati Božja je držala dijete.

O, kada bi i ona opet mogla u naručju držati Tenu! Skoro je osjećala nježno dječje tijelo u svom naručju. Tolika ju je čežnja obuzela, da je glasno izrekla:

»Vrati mi je, makar iznad zvijezda, molim Te, podaj mi je, smiluj se, amen«.

Ustala je, polagano se vratila k izlazu uz crne crvotočne klupe. Zatvorila je za sobom vrata.

Česma je mrmorila. Kaja se nije na nju obazrela. Odmahnula je rukom i krenula kući.

Od toga se dana budilo u Kaji nešto novo, nejasno i uporno. Nešto što ju je nagonilo da razmišlja o obračunu nad životom.

Dobro je znala da joj lijeka nema. Nije jedna od njenih vršnjakinja, pred njenim očima polagano umirala od tuberkuloze, te podmukle bolesti koja je harala po njenoj generaciji. Sjećala se Mande Abramove, lijepe crnke, koja je u dvadeset četvrtoj go-

dini zaklopila oči premorena od života i bolesti, pa Adike i Ane Jakšine, živahne, vesele sestrice, koje su povenule kao cvijeće na mrazu, pa Eve Deronjine...

Sve su one pile lijekove, čuvale se, umatale i ljeti u vunene marame, klonule se sunca i sjene, pa otišle — zauvijek.

Sunce je prižeglo, a prašina se dizala po drumu za svakim kolima kao oblak.

Aca je rekao Kaji:

»Takve prašine kao što je ovog lita, čini mi se svit ne pamti. Kako bi bilo da odeš malo na more, Kajo?«

Ona se gorko osmijehnula:

»Zar misliš da je već dotle dotiralo?«

Nije ju odmah shvatio.

»Zašto tako pitaš?«

»Pa zar ne znaš da je more posljednja štacija za tižiku? Umrit ću ja i bez mora. Znaš ti, Aca, i sam: kad Šokac pomišlja na lječilište onda je ili kasno ili opasno.«

On ju je pokušavao tješiti:

»Neka divanit makar šta. Nemaš ti tižiku«, govorio je, a kad ju je pogledao, sreo se s njezinim podrugljivim, nepovjerljivim, izgubljenim pogledom. Pogledom beznadnih.

Htio se našaliti, reći: »Gle, tilo za opilo«, ali glas mu zastao. Osjećao je da bi šala bila neumjesna i gorka. Stoga je ponovio:

»Ta nemoj, Kajo, tako divanit«, i da potvrdi ono u što sam nije vjerovao, usprotivio se njenoj tvrdnji: »Kažeš, kad Šokac misli na lječilište, onda je prekasno. Pa zar sam se ja ikad držao one: pleti kotac, kao otac? Jel, Kajo?«

Kaja je odmahnula mršavom rukom.

»Znam, ti bi volio da ja ozdravim, ali mene bi samo čudo moglo spasiti, a ja čuda ne tražim«.

Ništa je nije boljelo dok je satima ležala od slabosti i po liječnikovoj odredbi. Kroz prozor je gledala kretanja po dvorištu i sokaku.

Ljudi su prolazili svojim poslovima, žene su postajkivale i brbljale, snaša Marija je u avliji vabila živad da je nahrani. Aca je u prolazu naređivao sluzi što da radi, sam se penjao u hambar, ulazio u štalu, izlazio...

Život je tekao dalje, ona — osuđena na mirovanje — polagano se udaljavala od života...

Bilo je časova kad bi joj se budila slabašna nada. Nada svih tuberkuloznih. Tada se tješila, zavaravala: »Proći će, ozdravit ću, ojačati, a onda ću znati čuvati zdravlje i snagu...« To su bile samo omame, koje je razum i suviše brižna i oprezna ophodnja ukućana brzo raspršila.

Još je bila toliko snažna da ode do svojih.

Šutljivo je prolazila selom, klonila se zdravih vršnjakinja, kao krivac, kao okužena. Nije mogla podnijeti sažalnih pogleda, ni znatiželjnog ispitivanja. Crvene jagodice iskočile bi joj na omršavljelom licu, dok je odgovarala:

»Slaba sam, ali ništa me ne boli«.

Zabrinuti materin pogled koji je nevješto krila i očeva nježnost ubijali su i posljednju nadu.

U kasnu jesen, s prvim mrazevima koji su zrak prorijedili od vlage, bilo joj je nešto bolje. Malo se i u tijelu popunila.

Zima je protekla u čuvanju, liječenju, leškarenju.

Aca je govorio:

»Vidit ćeš, imao sam ja pravo. Kad grane proljeće, zaboravit ćeš da si bila bolesna«.

Proljeće je došlo, razbujale se trave, ali s njima i uspavana Kajina bolest.

Kašalj učestao. I kad je maramicom brisala usta, crvene, krvave mrljice ostajale su na bijelome platnu. Temperatura je rasla, ožarila Kajine upale obraze, znojenje je vlažilo tijelo, iscrpljivalo ostatak snage.

Svakim je danom osjećala da život iz nje otječe i da se približava nepoznatom.

Probudio se u njoj strah od smrti. Davno više nije polazila na groblje. Obje su bake pljevile korov na malenom Teninom grobu. Kajini se koraci nisu više upravljali k mrtvom djetetu. »Skoro ću za njome«, mislila je kada su snaša Oliva i snaša Marija odlazile put groblja.

Strah od smrti miješao se zavišću nad onima koji će iza nje ostati. Život sam po sebi činio joj se zamaman, jer je izmicao, a nemir u duši se povećavao.

Mnogo je razmišljala o izminulim danima. Koji put joj se činilo da je Kudina žrtva, a drugi put se osjećala pred njim kriva, premda je te doživljaje prekrivao veo dugih dana i ovijao ih u nejasne predodžbe.

Koji put je osjećala kajanje što se uplela u Acin život, što ga je vezala za sebe, a čas kasnije bi zaključivala da je ona ipak bila ta koja mu je poklonila sretnih dana...

Ljeto je bilo sušno. Sunce je toliko palilo, da se zemlja raspucala. Zrak je bio težak i pun prašine.

Kaja se sušila, kao da joj žega ispija sokove iz tijela, a jednoga dana rane jeseni pozvala je k sebi Acu i rekla:

»Aca, odvezi me kući!«

»Kuda kući, Kajo, pa zar nisi kod svoje kuće?«

»Odvezi me k Jerkovima. Oću tamo da umrem. Dosta ste se sa mnom napatili.«

»Kako možeš samo tako govoriti!«

»Odvezi me, Aca, sada još mogu pored tebe sist. Bolje sada, nego da me posli ležeći i u perinama privažaš, jer eto... ondi oću da umrem«.

»Smiri se, Kajo. Odmori se. Spavaj«, rekao je Aca i izišao u trijem. Sjeo je na stube, obuhvatio rukama glavu i zaplakao.

Od toga je dana Kaja svaki dan ponavljala svoju želju. Ponovila ju je i pred svojim roditeljima. I Aca ju je jednog predvečerja odvezao k Jerkovima.

Mraz je ofurio livade. U baščama se snuždilo vriježe bundeva, a kasne su mahune prozeble. Vjetar je duhao kroz stabljike suhog, žutog kukuružnjaka, i stresao požutjelo lišće s krošnja.

Višnja je s košarom i škarama hodala baščom. Skidala je papir s rascvalih krizantema. Tako ih je već desetak dana čuvala od mraza. Krizanteme su bile bijele, nalik na velike grude snijega. Nabrala ih je punu košaru. Tada je stala rezati vitice asparagusa.

»Malo će biti zelenila«, promrmljala je pred sebe i pošla do zida, koji je bio obrastao bršljanom. »I

bršljana ću nabrati«, mislila je, »vijenac mora biti lijep«.

S tornja je zazvonilo podne, a nakon Angelusa zajecala je disonanca mrtvačkih zvona. U dva kvarta: umrla je žena.

Višnja je spustila škare u košaru. Sagnula je glavu.

»Pokoj ti duši, Kajo«.

Predvečer su se ukopnici vraćali s groblja. Aca je išao pognute glave, gologlav, s Žavom kojemu je srce parala očajna bol nad svojom izgubljenom nadom. Obojica su se svladavali, valjalo je muški podnijeti udarac. Šutjeli su cijelim putem, ili bi tek izrekli koju beznačajnu riječ.

Snaša Oliva i snaša Marija, s navučenim crnim maramama na oči, oslanjale su se jedna na drugu, iscrpljene od bola i naricanja, podbulih, crvenih očiju. Prigušivale su jecaj koji je navirao iz grudi, i maramicama brisale suze.

»Volila sam je ko da sam je sama rodila«, prostenjala je snaša Marija.

»Ajauj, tugo moja, što ja nisam misto nje u grob legla!« zajaukala je snaša Oliva.

»Bila je dobra, i nikad me uvridila nije«, šapnula je snaša Marija.

»Ni sam anđeo nije lipši, lipotice moja, — srce, cviće moje«, zaplakala je snaša Marija i posrnula.

Mrtvačka su se kola vraćala s groblja. Crna kola, koja su Kaju odvezla posljednjim putem.

Ukopnici su za njima polako šaptali, kao što je to već običaj, naklapajući o onome tko je otišao i o onima koji ostaju.

»Kažu, gazda Žava je dao za daću zaklati krme i junicu. U kotlovima se kuva paprikaš, a krme se peče na ražnju. Kolača su napekli više nego u svatóva«, tvrdila je Eva Jojina.

»To je posljednje, pa šta ne bi, — odgovarala je Manda Perina iz Ivanove kuće i sjetila se da je ona prava parkinja Kajina, i usporedila svoju sudbinu s njenom. »Šta joj vridi sve bogatstvo? Sada ona i njeno dite pod zemljom trunu«. Nije nadovezala ono što joj je zadovoljstvom, skoro radošću srce ispunjavalo: »A ja zdrava idem kući, svome čovjeku i ditetu«.

»Hoćeš li, drûgo, na daću?« pitala je snaša Maca Ivanova snašu Soku Đurinu.

»Moram. Uvridili bi se. Od davnine smo u kumstvu s Jerkovima, znaš i sama.«

»Nesreća je to velika, što ih je snašlo«, nadovezala je snaša Maca. »Sirota Kaja, mogla je živit, imala je na čemu, a bila je mlada«.

»I mater joj jadna. Napatila se s njome u njenoj bolji. Kažu, bila je tvrdoglava i nikog nije trpila pored sebe. Ko da je odavna odlučila sama sobom.«

»Ni Acu, prijo moja, ni Acu nije tila gledati pored sebe«.

»Možda joj je krivo učinio što ju je u bolesti odvezao k njezinima?«

»Ne griši duše, nije on to tio, ona je tako zapovidala. Znaš, pokorna baš nije bila. Tila je da kod svoje majke boluje. Priji Mariji nije bilo pravo kad ju je Aca odvezo.«

»Ko zna da li Aci nije bilo pravo? Dosadi bolesna žena i težak bolesnik u kući. Znam ja, nijedan čovjek ne mari za bolesnu ženu. Teret je to«.

»Sigurno će joj grobnicu zidat«, rekla je snaša Maca.

Aca je koračao sagnute glave i razmišljao koliko je volio Kaju, kako mu je bila uvijek blizu i ujedno nekako nedohvatna, pa napokon: zar je ono žuto, ispijeno lice sa šiljastim nosom, koje je izvirivalo iz bijele svilene marame, okruženo bijelim krizantemama, doista njegova Kaja? O, kako je tajanstvena smrt, i kako za čas izmijeni ono što smo voljeli u nešto nepoznato, neprisutno — daleko...

...Sumrak se spuštao kad su se ukopnici približili Jerkovoj kapiji iz koje je mirisalo pečenje i rakija.

...»Bojim se što odlaziš... bojim se da se nećeš — ne do Bog — vratiti...«

...I da ćeš me zaboravit... i da nikada više neće biti kao sada...«

Kao sada! A kako je sada? Kaja je mrtva.

»Bojim se da će te ubiti«...

Šapće li to Kaja?

»Nitko me nije ubio, ali Kaja je mrtva. Zar ju je ubio život? Ili sam ju ja ubio, ja?«

Kuda je skočio s tronoške. U sobi je bio mrak, samo je crvena vatra s ognjišta osvjetljavala njegov lik: široka ramena, visoku spodobu, stisnute obrve.

Čas je gledao u plamen, zatim se okrenuo i izašao na sokak. Lutao je bez cilja i našao se napokon pred Jerkovom kućom. Prozori su bili rasvijetljeni. U velikoj sobi pored prostrtog stola još se jelo.

Aca je stajao pored pročelja i točio vino u čaše. Bio je tužan i miran. Gazda Žava mu je pristupio, nešto povjerljivo govorio, kao sinu.

Mrzio je u tome času Acu.

Kaja je mrtva, ali i mrtva pripada Aci i Jerkovima.

Pogledao je u avliju. Bila je pusta. Svi su bili zabavljeni u sobi i kuhinji.

Dugo nije bio u Jerkovoj avliji. Pa šta bi i tražio?

Ipak je unišao.

Stari Šarov je zarežao i potrčao prema njemu. Prepoznao ga. Pomilovao je pseto po glavi: »Nema je više, Šaro, nema je«, uzdahnuo je.

Pošao je do komorice.

Vrata Kajine komorice bila su širom otvorena. Stao je na prag i osvijetlio džepnom svjetiljkom.

Posteljina na kojoj je pokojna umrla bila je razbacana. Preko stolice prebačen bijeli uzano savijeni trak: marama kojom su mrtvoj Kaji vezali podbradak.

»Kajo, Kajo, šta da ti kažem? Oprosti. Šta oću? Šta još tražim ovdi, Kajo?« šaptao je sam sebi.

Gurnuo je svjetiljku u džep. Naslonio se o zid i buljio u tamu.

Šarov je opet došao do njegovih nogu. »Nikad više, Šaro. Prošlo je«.

Netko je izašao iz kuhinje i pošao k bunaru.

Kuda se trgao i pošao put bašče.

Preskočio je Jerkov plot još posljednji put, pa krenuo u mrak.

S proljeća se zidala nova grobnica na seoskom groblju. Stari je zidar miješao žbuku i slagao opeku jednu pored druge. Razmišljao je na glas: »Eto, tko bi mogao živjeti i ima na čemu — odlazi. A ja se patim cijeloga svoga vijeka. Gazda Žava, zna se,

škrt je čovjek. A cjenkao se nije. Kao da mu je svejedno. Samo — kaže, — neka grobnica bude lijepa, formasta, i da ne propušta vodu. Ko da opet i to nije svejedno«.

Pomoćnik ga je slušao, dodavao cigle i govorio o onom što je njega zanimalo: »Govori se, da Aca divani s Anom Bistrinom«.

»Divani se, kažeš? Može biti. Znaš, kad ti žena umre to jako boli, ali ko da se u lakat udariš: zaboli i brzo prođe«.

»Ne znam ja kako je to, — viđam Acu kako u sumraku obilazi grobljem, a opet — sve selo zna da ide i Ani Bistrinoj«.

»Nije čudo. Mlad je«, rekao je zidar i čekićem odbio ugao cigle, koji se nije mogao zgodno složiti u temelj nove grobnice.

Pomoćnik ga je upitno pogledao. Koješta još nije shvaćao. Bio je mlad.

Međutim je mnoga majka kovala planove kako bi ponovo oženili Acu. Nije ni čudo: bio je gazda, a iza kratkog braka nije ostalo dijete. Kao da i nije bio udovac. Mirne se duše moglo reći: djevojke su mu se nudile kroz poznanstvo, prijateljstva, a bilo je i takvih matera koje su otvoreno govorile snaši Mariji: »Znam ja, prijo, volila si Kaju. Al ona je mrtva. Nema je više, pa je i vridno da Aca živi ko fratar? Mogo bi poć i po zlu tragu: propit se«.

»Ne će moj Aca piti, znam ja njega. Nije mu ni otac bio pijanac, a ako hoće da se ženi, ja mu ne branim«.

»Ni ti nisi više mlada. Teret je kuća. Navukla si se i naradila već dosta«, uvjeravala bi ustrajno prija.

»Pa nije ni lako, noge me bole, pamet ne radi ko u ranijim godinama«, uzdisala bi snaša Marija.

... Prem snaša Marija nije prežalila Kaju, a nije ju ni Aca zaboravio, prem je snaša Marija sa snašom Olivom u sumračju polazila na groblje, te se jeseni Aca zaručio s Anom Bistrinom.

Bistrini su bili gazde u selu, tek puna zadruga ljudi i žena. Pa kad je Aca k njima stao zalaziti, da skrati puste večeri i izbjegne tmurne misli, Anu su mu skoro gurnuli u naručje, hotimice ih ostavljali same u sobi, i dozvoljavali duge razgovore na kapijici.

»Ded, Ano, isprati Acu«, govorila bi snaša Tena, Anina mati, i sa zadovoljstvom utvrđivala duge rastanke kćerine s mladim udovcem.

Ana je bila lijepa djevojka, puna i zdrava. Crnih očiju kao kupine, rumenih obraza kao mjesečarka ruža, a nije bila više ni prva mladost.

I — jedne večeri ... napokon — krv nije voda.

Ovim šorom, Jagodo...

Kasnije je dolazio u komoricu, a nitko mu nije smetao. Kao da su ukućani jedva dočekali.

U jesen ju isprosio. Nije mu bila mrska, a bio je uvjeren da ga voli.

»Moći ću s njome živjeti«, rekao je snaši Mariji.

O Božiću se s njome vjenčao.

Sedam mjeseci nakon vjenčanja rodila je Ana curicu. Snaša Tena je sva zadihana uvjeravala snašu Mariju:

»Baš se vidi, da je dite od sedam miseci. Nije joj pravo ni kosa izrasla, a moja su sva dica imala dugačku kosu kada sam ih rodila«.

Na to se je primalja nasmiješila, zajedljivo dobacivši:

»Znate žene, kako je. Prvo dite je uvik potpuno, pa makar se rodilo i šest nedilja nakon vinčanja. Drugo već triba devet miseci«.

Malu su okrstili Genom, a nakon četrnaest mjeseci rodio joj se brat Iva.

Snaša Marija se smirila u odgajanju unučadi. Bucmasta Gena je trčala za bakom i vikala: »ba-ba«, što je baku do suza znalo ganuti. Ipak je više volila Ivu. On je bio onaj kojemu će biti pravo i dužnost obnavljati temelj.

Brak je Acin s Anom bio miran. Bez snažnih zanosa, bez velikih patnji. Zdrava ga je žena dočekivala kod kuće, zadovoljnog i nasmiješenog lica, žena koja je pitala: »Aca, jesi li se umorio?«, a nikada: »Jesi li zaboravio Kaju?«, žena koja mu je pripremala čistu košulju kada se preznojio, i gotovo poniznom kretnjom donašala vodu da se umije i osvježi, i koja je bila ponosna na bogatu kuću u koju se udala, i to je svakom prilikom isticala.

»Mama mi je«, govorila je o snaši Mariji pred mladim ženama koje gotovo i nisu mogle sakriti zavisti, »poklonila dva svilena ruva. Kaže, nek samo nosim, ima još dosta što trunu u ormarima«. Ili: »Danas smo mama i ja krojili dolnje ponjave. Već me ruke bole od rizanja makazama:« Pri tome bi pogledala na svoje kratke debeljkaste prste, kao da se boji da su žuljevi od krojenja po njima nabijeni. Nedjeljom, kada je polazila u crkvu opremljena u blistavi, zlatom vezeni zavoj od zadovoljstva bi usitnila korak, i koketno se uvijala u bokovima toliko, da je na njoj šuštala ukrućena svilena suknja. Osjećala je takvu radost i ponos što je Nikoljačićeva snaša, i ni s kime se ne bi mijenjala. Aca doduše nije s njom išao korak u korak kao nekada s Kajom, no njoj nije padalo ni na pamet da uspoređuje njihov brak s njegovim prijašnjim. Bila je mlada i zdrava, živjela je u obilju, djeca su napredovala, sa mužem se slagala, pa što bi još tražila od života?

Aca je bio dobar otac. U zimskim danima posjeo bi Genu na krilo, pričao joj i igrao se s njome, a čim je Iva naučio hodati baka mu sašila prve hlačice, vozio ga je u ljetna predvečerja na djetelišta, kada bi pošao da za noć nakosi za konje djeteline, davao mu bič i kajase u ruke, ne bi li zarana zavolio seljački posao.

U tome životu, koji je tekao kao mirna rijeka, blijedile su slike strasnih mladenačkih boli i sreće.

Malu su Tenu zamijenili Gena i Iva, pa je ona pala u zaborav. Samo koji puta, kad je bio sam, negdje s proljeća, u sumraku, na cvijetnoj livadi ili na vozu mirisnog sijena uskrsle bi njegovim duševnim vidikom davne drage uspomene: Kajina kretnja, riječ, pogled. Srce bi se rastužilo zbog sjećanja. Odmahnuo bi rukom. I dalje ništa.

S vremenom postajale su uspomene rjeđe, slike blijeđe: kidala se lagana, paučinasta, duševna veza s pokojnicom.

... Bilo je početkom druge polovine kolovoza. Žega pritisla, zrak titra, nebo kao rastaljeno srebro. Uznojeni su konji vukli kola, a za njima uzvitlala gusta, topla prašina.

Aca se vozio u šumu, šutke, s leđima mokrima od znoja i sav prljav od prašine, koja mu je grizla kožu. Kraj njega je sjedio sluga, Bosanac, razga-

ljenih prsiju, u fesu, kojemu je rub bio crn od dugog nošenja. Pošli su duboko u šumu, da ruše suharke i navuku kući motaka.

U hladovini šume lakše se disalo. Sunčeve su se zrake krale kroz zeleno lišće.

Aca je s Bosancem sišao s kola, pred konje bacio naviljak uvele djeteline, pa pošao tražiti suharke. Tada su ih rušili i slagali u kola.

U šumi je zrak postajao težak. Omara.

Kroz guste krošnje nisu mogli opaziti kako se na zapadu skupljaju oblaci. Iznenada ih je, preznojene od posla, zatekla grmljavina.

»Požuri, pa idemo«, rekao je Aca i sam ubrzao posao.

Na izlazu iz šume dočekale su ih prve krupne kaplje. Nebo se zrcalilo, grom je udario, munje su zasijavale. Nebo je prosulo obilan blagoslov i prokletstvo.

Do sela su pokisli kao miševi. Kada su se uvezli u avliju, kiša je jenjavala.

Dok su Aca i Bosanac sklonili mokre konje u štalu, oribali ih ribačama od slame, i istovarili motke, Ana je priredila ručak, ulila toplu vodu u karlicu, a iz ormara donijela čistu košulju.

Te večeri tresla je Acu groznica, a drugo je jutro vrućina porasla. Prebolio je za tri nedjelje upalu pluća, a poslije bolesti osjećao se slab. Duševna je veza s pokojnicom blijedila, ali možda je tjelesna ostavila tragove. Otrovna je klica osjetila pogodan čas i stala se razvijati. I kao kod mnogih Šokaca: u Aci je tuberkuloza razorno djelovala. Liječio se, čuvao i — propadao. Mati je s grozom pratila tok bolesti: Aca je mršavio, kašljao, a na kraju i krv

bacao. Ana nije ozbiljno shvatila novi položaj, sve do onoga časa kad joj je muž legao u krevet, omršavio do kostiju... Dugo nije mogla shvatiti zašto Aca traži da ona s djecom spava u drugoj sobi, a izbjegava svaki bliži dodir s njima.

Aca je znao: Kaja, blijeda i daleka, nečujno ga je zvala k sebi. A ove zdrave je valjalo ostaviti — temelj sačuvati.

Jednog proljetnog jutra učinilo mu se da čuje pokojničin zov. Dok je Ana u avliji hranila žute, bucmaste pačiće, snaša Marija kuhala bolesnom sinu čaj od titrice, Aca je nečujno izdahnuo. Čas prije još je rekao: »Tako mi je lagano. Samo me nešto smeta u stomaku«.

Snaša Marija je uzdahnula od brige i uzbuđenja: »Da ti, sine, skuvam čaj od kamilice? Doktor je rekao da je to dobro«. Kimnuo je glavom umorno, ona je požurila, a kad se vratila u sobu... Tada — lelek, naricanje, pogreb i daća.

Gena i Iva su zbunjeno gledali, ne shvaćajući pravo što se oko njih događa. Što zna dijete što je to »zauvijek«? Samo je otac čudno izgledao u hrastovoj škrinji.

Zidar, nekoliko godina stariji, bijel kao ovca, zidao je grobnicu.

»Jesu l' tili, il' se tako trefilo, da su ih u blizini zakopali?« pitao je, bacajući žbuku na opeke.

»Valda se tako trefilo, misto je pored nje prazno, a i na glavnoj je stazi«, nehajno je odgovorio pomoćnik.

»Kažu, mati mu dolazi svakog poslijepodneva. Ko da je sišla s pameti. Ne nariče, ne plače, samo bulji

pred sebe, ili se ogledava, kao da nekog traži, kao da ne viruje da ga više nema«.

»A snaša Ana se brine do grobnica bude što lipša«. Kaže: »Kamen mora biti isti, ali još lipši nego Kajin«.

»Može, može, ima iz čeg platit. Dosta im je iza njega ostalo. Al, vrime je da prestanemo. Sunce zapada. Ne valja grobljem tumarati kad pada večernja rosa . . .«

Uvečer je mjesec sablasno osvjetljavao križeve. U samotnom je groblju cvrčak jednolično pjevao mrtvima.

Nitko ga nije slušao — nitko čuo.

Tišina. I preduboki san.

Snaša Ana je po svim propisima i šokačkim običajima okajala Acu: godinu dana je nosila samo crni farbar, cipele nije nosila, nego se obuvala u crne čarape i papuče, na crni zavoj povezivala grubu, crnu maramu, i navlačila ju na čelo. Pohađala je mužev grob, nosila mu zbijene kitice cvijeća, i svetom vodom škropila grobnicu s crnom piramidom, na koju je bila ponosna. Kajina je grobnica bila lijepa, Acina još ljepša. Smetalo ju je jedino, što je pod natpisom po kojemu se razabiralo da u toj grobnici počiva Aca Nikoljačić, bilo urezano zlatnim slovima: »Spomenik podiže nesretna mati«. Zar nije trebala bar nadometnuti: »i tužna žena?« No snaša Marija je tako htjela, i tako rekla, slučajno ili promišljeno, a Ana nije imala srca da u tome času prigovori. Na koncu materi je ostala (a skoro joj drugo više nije ni bilo potrebno) sinovljeva grobnica, a njoj i djeci čitav Nikoljačićev imetak, na

kojemu su djedovi ostavili svoje snage, a snaša Marija mladost, ženstvo, — život.

Lagao bi onaj tko bi tvrdio da Ana nije žalila za mužem. Bila je mlada, voljela ga je, djecu je s njime izrodila, i napokon — on je svu brigu vodio o kući i zemlji. Pa ipak su se pod crnom maramom njeni obrazi zaokružili, zarumenjeli, a oči sjale, već nakon pola godine udovištva.

Sa zemljom je upravljala kako je najbolje znala: tri godine je — kao ranije snaša Marija — davala zemlju u napolicu, dvije obrađivala sama s kočijašima, a kada bi se u radu izmorila, ponovo se pogađala s napoličarima.

Sada je bila žena u najboljim godinama, brzo je mislila i zaključivala, pa nije — kao nekada snaša Marija — sama vukla posao, nego je udešavala i naređivala. Svjesna da je bogata, nije prala rublje, ni s motikom izlazila na njivu, a ipak se imetak nije smanjivao. Aca je bio onaj koji je sve uskladio, sve uredio: od pojate do štale, od njive do livade, od čopora svinja do dobrih krava muzara i snažnih konja, pa je valjalo sve to i održati. Aca je bio onaj koji je takav život omogućio, i zato je osjećala prema njemu zahvalnost, koja ju je u napastima snažila, da ne podlegne nagonu krvi kada bi se pružila prilika.

Prilika je bilo na pretek, jer tko ne bi poželio mladu, zgodnu udovicu, bogatu i neovisnu? Mogao bi se priženiti, onaj koji nije posjedovao imetak, mogao bi se koji udovac njome oženiti, a napokon, moglo bi se s njom ljubav voditi samo radi ljubavi, bez obaveza i pomisli na sutra.

Godine su prolazile. Ana je svukla crninu, ali, naravno, nikada se više nije povezala u crveni ili zlatom vezeni zavoj, koketnom se nadmoćnošću otarasivala od svih napasnika, jer udavati se nije kanila, nije imalo smisla naprtiti si na vrat gospodara i nove dužnosti, a djeci očuha, nije htjela biti igračka u bilo čijim rukama, to je bila dužna sebi i djeci, pa je tako mali Iva svršio pet razreda pučke škole, Gena se u crkvi uvrstila u red djevojaka, snaša Marija omršavila, skupila se i teškim korakom polazila na groblje, a Ana prve sijede vlasi uvrtala u usuke, i čudila se borama oko svojih očiju.

Nisu to bile radosne godine, a ipak su mirom i skoro zadovoljstvom, kao mekim pamukom, obavijale snašu Anu.

Šokica, naime, ne zamire na muževljevom grobu slomljena srca. Da li im je to u naravi, ili su kruti, davni zakoni graničarskih zadruga tako uticali, da se muž i žena nikada ne osjećaju kao neovisna cjelina, duševno jedinstveni... Tko bi znao.

Ana je bila zdrave korenike, udovički život je nije uspavao, pa kako ne bi osjećala radost nad zavišću sela, nad zdravom djecom, nad svojom krepčinom i snagom?

Sve je zapažala, o svemu je vodila brigu (kao da je bila krvi Žave Jerkovog) o životu, o hambaru, o rakiji u podrumu. I o trubama platna u ormaru, kravama i telićima, krmačama i prascima, kokošima i pilićima. Što više i o borama oko očiju, i o svojim prvim sijedim vlasima. O djeci? Pa naravno, i o djeci.

Iva je već pomalo pregledavao rad u štali i na polju, učio od svakoga, kako mu se već pružila prilika: od kočijaša i susjeda orati, od kosaca kositi, zarana je naučio uprezati konje i dobro kočijašiti.

»Jadno dite, baš će se napatiti, dok sve nauči od tuđine. Da mu je kojom srećom otac živ!« uzdisala bi snaša Marija, i pregačom brisala suze, promatrajući ga kako pazi da kolima ne okrha zid kuće pored kapije. »Da ga bar otac vidi kako vješto protiruje voz sîna kroz kapiju, tugo moja!«

»Ne boj se, mamo!« mirno bi odgovarala snaša Ana, ko 'oće, taj i nauči. I za Ivu nema lipšeg uživanja od konjâ i njiva«, završavala bi, zatvarajući kapiju za sinom.

Takvo dijete nije zadavalo mnogo briga. S njim se moglo gledati u budućnost.

A zašto bi si trla glavu zbog Gene? Obrazi su joj se zarumenili, oči blistale, uvijek je bila nasmijana, uslužna i marljiva. Snaša Marija joj je tkala opremu: ručnike s crvenim utkanim prugama, ponjave, tanak misir. A dukati — to se već zna.

O jednom Ana nije vodila pravo računa: da djeca više nisu djeca, i da su krenula u život svojim putem. Ili je bila sa svim drugim toliko zaokupljena da joj je nedostajalo vremena za takvo razmišljanje? Možda ih je suviše lako odgojila, pa joj se činilo da će sve i dalje teći bez zapletaja.

Međutim je Gena pošla putem djevojačkih sanja.

U te sanje upleo se mladi učitelj.

Došao je u selo kad sunce blago sja kao u proljeće, samo je nebo plavije od proljetnog, krajina smirenija u zrenju plodova, šuma bogata u mije-

njanju sitih boja. Kad se krupni klipovi kukuruza objese na vitkoj stabljici, grane se u šljivicima savijaju od tereta plavozamagljenih plodova, a krupne se crvene jabuke smiju iz tamnih krošanja kvrgavih stabala. Tada se u selu u propuhu otvorenih kapija vije grah, a po gubama prostrtim po avliji suši mak. U predvečerja vjetar duše preko zobnog strnjaka, a bake ponavljaju: »Jesen je došla . . .«.

Djevojke su ga prvi put opazile u nedjelju ujutro, prije mise, pred crkvom. Vodio je školsku djecu, dvoje po dvoje u redu, opremljenu u svečana odijela. Pored djevojčica u podugačkim ukrućenim haljinama, ukočenog hoda, jer su se dječje nožice nakon ljetnih mjeseci teško privikavale na cipele, i dječaka u špenzletima ili sametskim odijelima sa žutim opančićima, Batinim cipelama ili sandalama, učinio im se on toliko otmjen, da su se čudom čudile.

Promatrale su ga od glave do pete, dok je hodao ne ogledavajući se ni na koga. Svijetla mu se kosa sjala na suncu, jer je hodao gologlav, ispod gustih obrva ozbiljno su gledale plave krupne oči. Bio je izbrijan, fino dugoljasto lice odavalo je mladost, pravilno građen nos i prilično velika usta jakih usana, muškost. Vitak je bio i skladan u svijetlosivom odijelu, uredno izglačanom, toliko, da se na njemu nije moglo naći neurednog nabora.

»Ko frajla«, rekla je Katica Stankova, brbljava i podrugljiva, kao što joj je bila i majka Terza iz Azapovićeve kuće. Brzo je okrenula glavu od učitelja, jer je njezin otac, Kuda Stankov, zastao u razgovoru pred crkvom. Otac je bio strog, nije dozvoljavao ni pogleda, a kamoli ašikovanje.

»Frajla? Makar šta divaniš! Zar ne vidiš da je lip ko lutka?« ozbiljno je rekla debeljkasta Anica Bukvina, i zagrizla u šećernu šipku, koju je pred crkvom kupila od licitara. Anica je uvijek nešto griskala. Valjda je tu osobinu naslijedila od svoje majke Eve, iz Jojine zadruge.

Bula Ivanova, kojoj je u Vinkovcima stanovala tetka, a ona je koji puta posjećivala, i tako bila i u kinematografu, naprćila je usne:

»Šta divanite? Frajla? Lutka? Izgleda vam on ko glumac iz kinematografa, i to baš onaj što je izigravao u komadu »Savršeni muškarac«.

Kako druge djevojke nisu vidjele »Savršenog muškarca«, nije se moglo Bulin zaključak pobijati.

Međutim je učitelj s djecom prošao pored njih. Bez velikog zanimanja prešao je pogledom po djevojkama, i zastao na Geni Nikoljačić. Oči mu bljesnule, korak je usporio. Djevojke se laktom gurale:

»Alaj gledi u Genu, ko mačak u žeravicu«.

A Gena je stajala, napupali cvijet, uzrastom djevojka, a izrazom još upola dijete. U tamne je kose utakla rumeni pupoljak ruže mjesečarke, ispod okratke bijele, našušurene suknje vidjeli su se obli listovi nogu u svijetlim čarapama i tamnim cipelama, a na priljubljenom bijelom haljetku, koji je ocrtavao nježne djevojačke grudi, nizali su se nizovi dukata: mamini, baka-Marijini, kao i dukati one blijede sjene na koju bi već selo zaboravilo, kada koja zlobna snaša ne bi šapnula: »Dukati Kaje Jerkove«. Porumenila je pod mladićevim pogledom, nešto nepoznato prostrujalo je kroz nju. Ipak je prije mise kradom pogledavala na učiteljsku klupu, ali »Novi« nije bio ondje. Kamo je nestao?

pomislila je, a na to su zabrujale orgulje, i župnik je pošao k oltaru. Glave su se okretale prema koru. Davno se u crkvi nisu čule orgulje. Stari ravnajući učitelj nije htio svirati, jer je bio u zavadi sa župnikom. Postalo je jasno: te dirljive zvukove izvabio je iz orgulja »Novi«.

»Novi« se ubrzo uživio u seoske prilike: radio je s djecom u školi, često je puta u školskom vrtu i na šetnjama tumačio prirodopis, uvodio u školsku obuku razne novotarije. Djeca su ga zavoljela.

Osnovao je djevojački pjevački zbor, vježbao s njima pjesme, a zimi je uveo vježbanje diletantskih predstava koje su djevojke i momci trebali predstavljati na dobrotvornoj zabavi.

Gena je pjevala u zboru, a nikad nije bila posve mirna u njegovoj blizini.

Jedne tamne zimske večeri, otpratio ju je kući s fenjerom. Pratio ju je poslije i po mjesečini, pričao o gradu i o svom školovanju, veselim zgodama iz đačkih dana, natjerivao je na smijeh, što nije bilo teško, jer se Gena mogla mnogo čemu smijati. Obećao joj je pokazati slike gradova u kojima je bio, i slike mora koje je volio, jer se školovao u Primorju. Jedne večeri, kad je sokak bio pust, ugasio je fenjer pred svojim stanom i poveo je unutra.

Genu nije nikada nitko upozoravao da takvo što ne čini, pa ipak je osjetila da nije u redu što ga je poslušala. Kao da je savjest djevojačka progovorila, ali na samu pomisao da bi joj druge pozavidjele što je »Novi« odlikuje, popustila je. U rasvijetljenoj, toploj i udobnoj sobi, osjetila se voljko. Pokazao joj je nekoliko albuma, a tada je rekao:

»Sada moramo požuriti, mama te čeka«.

U svemu tome nije bilo ništa, pa ipak nije mami rekla ni riječi o posjetu, a ni o onima koji su uslijedili, pa ni o onome što je kasnije s njime proživljavala.

Selo je s proljeća govorilo da »Novi« »divani« s Genom. Snaša Ana je opazila da učitelj udvara njenoj kćeri, ali kada su susjedi počeli naklapati o svatovima, snaša Ana je odmahnula rukama:

»Makar šta, ta Gena je još dite«.

Tako je govorila, ali je drukčije mislila, jer učitelj je bio gospodin, a Geni bi s takvom udajom uspjelo postati gospođa. To se sviđalo snaši Ani. I dok je tako razmišljala kako bi Genu gospodski opremila, Gena sanjala o »Novom«, poteklo je sve drukčije.

Stari je ravnajući učitelj bio umirovljen po vlastitoj želji, zadovoljno je nabio stari slamnati šešir na glavu, i odlučio da svu brigu posveti svojim pčelama.

Još nije ni prve košnice uredio, a već se doselio njegov nasljednik. Selo se začudilo. Učitelji su — to se zna — dolazili s brojnom djecom i oskudnim pokućstvom. Tako su već stari ljudi zapamtili. Ili, ako bi bio koji mlad i neoženjen, pa se u početku i kicošio kao ovaj »Novi«, ubrzo bi se oženio, i pošao putem ostalih.

Ovaj ravnajući došao je s punim vagonom modernog pokućstva, sagova, slika i čipkastih zavjesa. Bogatijim namještajem od predstojnika i župnika. Selo se još više začudilo kad je vidjelo njegovu ženu. Bila je krasotica. Crne valovite kose, duguljasta blijeda lica, crvenih usnica. Vitka kao djevojka, pa je

nisu mogli usporediti s prijašnjim debeljuškastim učiteljskim ženama, koje su radile u vrtu, prale rublje i u papučama zalazile u susjedstvo na razgovor šokačkim ženama. A tek njene haljine! Tko zna tko ih je šivao, da se na njoj isticalo upravo ono što je bilo najljepše. I struk i grudi. Samo je nešto hladno, odbojno strujalo od nje. Govorilo se da je kćer nekog propalog bogataša i da ni u snu nije sanjala da će dijeliti sudbinu seoskog učitelja, koji doista nije uz nju pristajao. Bio je brbljav, nametljiv, šiljastih ušiju kao u jarca, s pomoću dobrotvora školovan, ali čovjek se znao u životu snaći.

»Lako je njima s dvi plaće. I ona je učiteljica«, govorile su žene, ali selo se brzo uvjerilo, da je još nešto što materijalno potpomaže učitelja: bio je rob, agent i špijun vladajućih stranaka. Odmah je pokušao osnovati u selu filijalu vladine stranke, njuškao je tko je politički poćudan, nagovarao slabiće, denuncirao jače. Osnovao je svoj djelokrug rada svuda više nego u školi.

Osim nekoliko ulizica, selo ga je preziralo. To ga nije smetalo, jer su ga gospoda iz kotara posjećivala i podupirala.

Srdačan odnos nije postojao između njega i žene, to se zapažalo, iako ona o tome nije nikome govorila, a ravnajući se kanda plašio svoje elegantne i hladne ljepotice.

Nitko se nije oduševio došljacima, samo je »Novi« ostao kao gromom ošinut, očaran nad svojom »ravnajućom«.

Što je ona u prvi mah o njemu mislila, i da li je uopće što mislila?

Doskora ju je pratio na šetnjama izvan sela, ona bi disala punim plućima svježi zrak, i sneno pratila njegovo pričanje.

Za Genu više nije imao vremena. Slobodno je vrijeme s ravnajućom slikao, čitao, za sparnih dana pio uhlađeno mlijeko u hladovini stare kruške u njihovom vrtu, a za hladnih dana čaj u njihovu stanu. Ona bi se koji put bez riječi digla iz naslonjača, u sumraku sjela za glasovir i iz tipaka izmamljivala melodije o nekoj čežnji i nedovršenoj sanji.

Jednog joj je dana, dok se odmarali uz rub šume, rekao:

»Lijep je ovaj motiv s đermom i stanarskom kolibom. I stari, hrastov, razvaljen plot je slikovit. Ne bi bio loš akvarel«. Bio je posvema zadubljen u promatranje motiva. No kad je podigao oči, žena ga je promatrala gotovo uškiljenim očima, sa smiješkom na usnama. Pao joj je pred noge: »O, vi, vi!« prostenjao je. Glavu je uronio u njeno krilo. Bijelim rukama podigla mu je glavu.

Od tada kao da su bili očarani jedno od drugoga: bez obzira da li ih tko promatra sastajali su se u školskom vrtu, šljiviku, njegovom ili njezinom stanu, na poljima, u školi.

»Ravnajući« okupljen svojim političkim akcijama nije zapažao galantnu avanturu svoje žene, no doskora su ga zlobni seoski jezici upozorili na događaj u njegovoj obitelji. »Ravnajući« se, izgleda, opet pobojao svoje žene. Pred njome je šutio, no kod kuće je odbacio način ophodnje kakav je ona željela: pio je rakiju iz oke, vodu iz vrča, prstima je komadao pečenku, a varivo je jeo kašikom. Ona je šutjela i s prezirom ga promatrala.

Uskoro je »Novi« primio premještenje u Liku. Ravnajuća je znala da je to djelo njenog muža. Poblijedila je, oči su joj postale dublje i uokvirene crnim podočnjacima. Susjedi su pričali da se iz stana »ravnajućeg« čula svađa i međusobno predbacivanje, njena prijetnja da će ga ostaviti, zatim bolno jecanje.

Nakon toga je »ravnajuća« odležala nekoliko tjedana u sanatoriju susjednog grada, i tako je fizički trag »Novog« bio izbrisan.

Psihički je ostao u dušama dviju žena: »ravnajuća« još tanja u struku klonila se ljudi, pohađala mjesta na poljima i rub šume, kao da hoda po groblju svoje ljubavi, nemarno vukla kist po nedovršenim akvarelima, odbacivala crtanje i dlanovima pritiskivala sljepoočice, a Gena, ne shvaćajući pravo što se dogodilo, vezla je bolnu čežnju i razrušene sanje u šlingane otarke. Nikome se nije povjeravala, nikom tužila, samo je krvavog srca vezla opremu.

Nakon godinu dana »ravnajuća« je opet smireno šetala ispod ruke s mužem po selu, a Gena je shvatila, da njen odbaranik ne će biti »Novi«, nego netko drugi, jer udati se mora svaka djevojka u selu. Drugačije je sramota, a nije ni red pod vijencem plesti sijede kose.

Neko se vrijeme selom šuškalo o Geni i »Novom«, ali šuškalo pa prestalo.

Znao je za to i Stanko Marinov, ali kako se kanio ženiti, a Gena mu se sviđala, nije na te glasove obraćao pažnju. Što je na tome ako je djevojčica malo divanila s učiteljem? Pa bila je gotovo još dijete! S kolikima je on i više nego divanio do svoje dvadesetosme godine! Krupan i visok, opaljen od

sunca, s plavom kosom, uredan i vrijedan, mogao je birati djevojke. Najmlađe dijete u oca i majke ostao je sam na temelju, jer su mu se sestre poudavale.

Marinovi su bili uredni, radini, napredni. Sazidali su usred sela novu kuću, ni sličnu staroj, šokačkoj, koju su srušili: ravnih ploha i s trokrilnim prozorima.

Snaši Soki, Stankovoj materi, dojadilo samoj u prostranoj kući i avliji. Često se tužila pred susjedima: »Zar je za mene toliki posao? Trebala bi doći mlada, pa da licka i micka po sobama i avliji. Barem da mi to s leđa spadne. Govorim Stanku, al' ko u vitar. Davno je već vrime da se ženi. A on sve odgađa«.

Sada, kad je vidjela kuda je Stanko navio putove, bila je zadovoljna. »Bogata je, lipa i mlada. Možda i premlada za moga Stanka. Čini mi se da je mlađa od njega preko deset godina. Al' smirena je, i sve će biti dobro«, zadovoljno je razmišljala.

Stanko se Geni približio načinom iskusnog momka. Ugađao joj, umiljavao se, iz obližnjeg grada donašao joj darove: mirisave vodice, torbice od fine kože, slatkiše u lijepim, šarenim škatuljama. Nije on uzalud vojsku služio i koješta u gradu vidio i naučio. Geni nije od prvog časa bio mrzak, podsvjesno je uspoređivala njegovu kosu s kosom »Novog«. Samo je jedno bilo teško. Stanko je nju smatrao djetetom, a ona je imala svoja iskustva. Ta iskustva je kanila zatajiti, jer drugog rješenja nije našla.

Ubrzo ju je zaprosio. Kako nije bilo razloga čekanju (Genina je oprema bila gotova, a Stanko po

šokačkom mišljenju nije imao više što čekati), odlučili su stari da se mladi vjenčaju za tri mjeseca — o svetoj Kati. Marinovi su htjeli i prije, ali snaša Ana je govorila:

»Pričekajte, prijatelju i prijo. Koješta još moram dovršiti. A i teško mi se s ditetom rastati. Mlada će od majke otići«. I obrisala je dlanom suze.

Stanko i Gena su se zaručili. Snaša Ana je svake nedjelje kćer novila u haljine, snaša Soka slala pune korpe milosti. Svi su Genu tetošili, pa da nije bilo izvjesnoga straha, ne bi ona imala zbog čega biti nezadovoljna.

Jednog dana je snaša Ana odlučila poći s kćerkom u obližnji grad, da još neke sitnice nabavi za buduće novo kućanstvo. U predvečerje toga dana došao je Stanko i stao moliti snašu Anu da mu dozvoli da on pođe s Genom umjesto nje.

»Makar šta, Stanko. Kako bi ja dite s tobom pustila?«

»Makar šta, kažete? A zašto ne bi? U prvom redu Gena nije dite, nego moja zaručnica. A kad virujete da će joj sa mnom biti dobro kroz cio život, zašto je ne bih smio pratiti? Na koncu, kupovat će se za nas, pa zašto ne bi smio i ja kazati što mi se dopada?«

»Nije red«, ozbiljno je tvrdila snaša Ana.

»Ne živimo u staro doba, kad momak nije smio ni pravo vidit', a kamoli podivanit sa svojom divojkom. Al' vi ko da meni nešto ne virujete?«

»Virujem, al' . . . «

»E, mamo, ti uvik neki al'«, uplela se Gena i stala se umiljavati oko matere. »Šta bi falilo da idem sa Stankom. Nosit će mi pakete, a to nije za tebe, a

nije ni meni lako. I kao što i sam kaže: zašto ne bi skupa sa mnom biro? Neka, mamo, biti tako stare mode«.

»Nemoj da uvridiš mamu, pa ona je uvik bila uz mlade«, laskao je Stanko.

»E, dico, baš oćete da me smantate«, branila se, ali i popuštala snaša Ana.

I tako riječ po riječ i snaša Ana je iako preko volje popustila.

Drugog dana njih dvoje su švrljali po gradiću, zavirivali u izloge, ulazili u trgovine, kupovali. U podne je Gena htjela da u drvoredu sjednu na klupu, i iz torbe pojedu ono što im je snaša Ana priredila: kobasice, slanine, kruha i kolača.

Stanko se nasmijao, uzeo za ruku i poveo u hotel na ručak. Gena se zbunila kad je ulazila u veliku dvoranu u kojoj su za stolovima prekrivenim bijelim stolnjacima sjedjeli gosti, a momci u crnim odijelima s bijelim ubrusima preko ruku na posrebrenim pladnjevima nosili jelo. Ogledala se u zrcalu koje je zapremalo četvrtinu zida u pročelju, i divila se Stankovom sigurnom držanju. Poslije ručka odveo ju je u slastičarnicu na sladoled, a kod draguljara joj kupio prstenčić s tri plava kamena.

Napokon se Gena sjetila:

»Moramo požuriti, jer će nam otići vlak«.

»Ne ćemo zakasniti, ne boj se!« rekao je on mirno.

Ali kad stigoše na kolodvor, Gena se zaprepastila. Zakasnili su. Vlak je već bio krenuo iz postaje. Ge-

na je potrčala za vlakom. »Šta ćemo sada?« pitala je Stanka sa suzama u očima. Lutila se na njega. On ju je umirivao. Nije on kriv što je vlak tako točno krenuo. Inače uvijek kasni. Ali ništa zato. Barem će joj pokazati kino.

Tako je Gena još mnogo toga uživala te večeri: u kinu, u vojnoj muzici koja je na trgu svirala, u rasvijetljenom vrtu svratišta, u slatkom vinu kojega su pili.

Kasno u noć pošli su na kolodvor. Gena je bila snena, ali ipak obijesna. Smijala se na svaku Stankovu primjedbu. On ju je povjerljivo uhvatio ispod ruke i na uho joj šaptao puku obijest.

»Jesi li umorna?» pitao ju je na kolodvoru. »Daleko je još do zore«.

Ona je kimnula glavom. Stanko je pronašao svratište uz kolodvor. Platio je za nju sobu. »Još nikad nisam spavala u hotelu«, rekla mu je, pošla i nasmiješila se.

On je neko vrijeme šetao ispred kolodvora, a tada na prstima prešao hodnikom svratišta i pokucao na njena vrata.

Jutarnjim vlakom vratili su se kući.

Snaša Ana nije svu noć stisla oka, a od svanuća čekala ih je kraj prozora.

Na njihovo: »Hvaljen Isus!« nije ni odgovorila, nego odmah pošla s predbacivanjem:

»Zar se sad dolazi? Zar ste dica, da vam vlak ode ispred nosa? Što će samo svit kazat? Lipo sam vam divanila, al tako je kad se pusti da pilići budu pametniji od kvočke«.

Stanko je uhvatio priliku, promrmljao »Zbogom« i šmugnuo iz sobe, a Gena je spuštena pogleda i dalje slušala materinu grdnju. Tek kad je zaplakala i pregačom pokrila oči, snaša Ana je popustila.

»Ne plači. Šta cmizdriš sad kao da pravo ne divanim? Neka samo tko naiđe i vidi . . . «

Od tog se dana promijenio odnos između Stanka i Gene. Stanko je postao otresit, grubo je zagospodario njome. Samo je jedanput došlo do kratkog objašnjavanja:

»Zašto mi nisi prije rekla? Zar misliš da ja ne znam šta je divojka, a šta žena? Nego ja ko reko, dite očijukalo s učiteljem . . . On je bio! . . . priznaj! . . . « u očima mu je sijevala zloba.

Gena je šutjela, nije se mogla braniti.

Stanko je navaljivao:

»Šta ne govoriš? On je bio, je l'?«

Zaplakala je i prošaptala:

»Bio je . . . A sada radi šta oćeš!« I kao da joj je u tome času odlanulo.

Ipak je i dalje dolazio večerom, sjedio s njome na klupi pred kućom, ili se krao u komoricu, kad je za to bila prilika.

Gena se nije nikome potužila. Jedne večeri, kad je s njom bio veoma osoran, odlučila je pod svaku cijenu s njime prekinuti.

Zaprepaštena, snaša Ana nije htjela o tome ni čuti.

»Sve su to dičje mušice. Da bi sada kvarila — prid svatove!? Nije ni meni sve uvik bilo pravo, al sam prišutila, pritrpila, progutala koju suzu, pa je opet sve bilo u redu. Ništa ti tamo neće faliti«.

»Faliti ne faliti, ja, mamo, ne mogu.«

»Dobro, kažeš: ne mogu. Pa zašto? Zar sam te silila da se udaš za njega? Sama si pristala i lipo se do sad s njim slagala«.

»Ne mogu, pa ne mogu!« ustrajno je tvrdila Gena.

»Da mi bar kažeš zašto. Al ja znam i sama: oćeš da mu malo prkosiš. Nešto ti je krivo. Samo i ja toliko znam Stanka: ništa ti veliko nije mogao skrivit. Nije on balavac, već ozbiljan momak, pa zato nemoj sramotit takvu kuću i takvog momka«.

Gena se nije dala lagano slomiti. Snaša Ana je pozvala u pomoć Bistrine stričeve, strine, tetke.

»P' onda, naša mlada se buni. Gle ti nje«, pola u šali rekao je stric Adam, skidajući šešir, a strina Manda, debela i ko uvijek nježna, prihvatila je:

»Triba dite razumit. Najprije nam sve reci, p' onda ćemo te svitovat! Ta bar Gena je bila uvik poslušna . . . «.

Gena se nije htjela objašnjavati, već je slijegala ramenima.

»Zašto? Zašto oćeš da zamiraš majku s Marinovim, i da te selo raznaša na jezicima? Bi l' ti smila tako radit, da ti je otac živ? Odrasla si, znala si što radiš. S njime si divanila od proljeća. Takva šta se nije dogodilo u familiji od kada se pamte Bistrini. To bi bila sramota«, strogo je rekao stric Pava, a njegova se riječ poštivala u čitavom soju.

»Misli na mamu i jadnu baku, pa ne provađaj ludo svoju vitrinjastu volju«, nastavio je ozbiljno stric Adam.

»Kolike bi ti cure zavidile«, rekla je snaša Eva, Pavina žena, koja je nekad divanila s gazda Perom,

Stankovim ocem. »Stanko je momak kakvom nema para u selu, ni po ponašanju, ni po imetku«.

Na tolika uvjeravanja Gena je popustila.

»Sve će to biti u najlipšem redu«, rekao je stric Pava na odlasku i pri tome uštinuo Genu za obraz.

Tako se o svetoj Kati spremalo za svatove kod Nikoljačićevih i Marinovih. Kod mlade će biti ručak, a kod mladoženje večera.

Ujutro, na dan vjenčanja, vraćali su se mladenci s rane mise, i kako je bio običaj, pošli mladoženji na doručak.

Kod Marinovih je već vladao svatovski ugođaj, a Stankova majka je veselo i srdačno dočekala snaju.

Genino je pokućstvo bilo u prednjoj sobi. Snaša Soka je Genu povela u sobu.

»Uredili smo kako smo znali. A kad ti dođeš, popravit ćeš kako voliš«.

Stanko je ušao za njima. Snaša Soka se nasmiješila, uzdahnula i izašla. Davno je to bilo, kad je ona prvi puta stupila u zajedničku sobu sa svojim gazda Perom.

U Stankovim je očima planula bol i srdžba. Kao kliještima obuhvatio je svojim rukama Genine.

»Ovdje ćeš pamtit' čija si žena«. Stezao joj je prste toliko, da je vrisnula: »Najvolio bih ti kosti polomiti«.

Gena je kao izbezumljena žurila kući. Zatvorila se u komoricu. Kucali su, dozivali. Nasilno su htjeli otvoriti vrata. Napokon je otvorila. Plakala je:

»Ne ću. Ne mogu. On je lud. Ubit će me«. Ispričala je pred svojtom što joj je rekao.

»E, — tako baš ne ide«, rekao je stric Adam i lupio šakom po stolu.

»Pobisnio je«, rekla se strina Manda.

»Povampirio«, zaključila je strina Eva: »Ko da nije sin onako čestitog oca.«

»Nije on moje dite na đubretu našao«, sa suzama od bijesa i sramote prostenjala je snaša Ana.

Samo je snaša Marija kimala glavom: »Bože, Bože, očuvaj nas od zla!«

Muškarci su naglo ispražnjavali poliće s rakijom, strine i snaša Ana tiho se dogovarale. Napokon su obavijestili uzvanike koji su već u kući bili:

»Vinčanja ne će biti«.

Obavijestii su o tome Stanka, a on je došao. Raskoračio se na pragu, odmjerio sve redom, i zapitao:

»Gdje je Gena?«

Svi su šutjeli.

Tad on s prezirom izbaci pogrdu:

»Šta skrivate s a d a od mene tu ž e n u ?«

Ženu? Nitko mu nije odgovorio, a on je nabio šešir jače na čelo, pljucnuo i izišao iz Nikoljačićeve kuće.

Vjenčanje se toga dana nije održalo, ali povrijeđena Genina svojta tražila je svatove. Jelo se, pilo, sviralo i pjevalo. Neka vidi Stanko Marinov! I kuvačice su više od inata nego od obijesti u dugačka kola natovarile čamac, umjesto zastava objesile na motke staru slamnjaču otarke i kuhinjske krpe, pa se tako provezle selom: »Iju, ju, iju—juu, iju—juu!«

Neka gleda Stanko Marinov! Neka čuje!

Dotle je Gena u komorici plakala, a Stanko u bijesu grčio pesnicu.

Snaša Soka nije pravo shvaćala što se to događa, a gazda Pera je odlučio sina pozvati na odgovornost, jer takova se šta nije čulo od kada selo postoji.

Ipak — nakon mjesec dana, na najveće čudo sela, poslije rane mise, vjenčao se Stanko s Genom.

Za nešto manje od sedam mjeseci rodila je Gena zdravog, jedinog sina — Iku.

»Valda će sada biti bolje« mislila je snaša Soka, koja je teška srca gledala kako Stanko surovo postupa s mladom ženom. »Ne znam šta mu je. Voli je, a odbar joj nije«.

Stanko je zahtijevao od mlade žene takav rad kakav su tek stari pamtili iz doba granice. Tek što se je oporavila od poroda, morala je s njim na njivu. Dijete, jer ga je dojila, nosila je sa sobom. Umornu, tjerao ju je večerom da ga poslužuje, a nikad se nije čulo da joj je rekao prijaznu riječ. Šta više, — govorilo se — da ju je i tukao.

Gena je stisnutih zubi podnašala svoju patnju. Prkosno, nikom se nije tužila. Ali kako se u selu sve brzo saznaje, tako je nova Genina susjeda ubrzo ispričala snaši Ani što se događalo s njenom kćeri.

»Tako šta se još nije ni vidilo ni čulo. Ajd ti nju, tako mladu i još slabu zaprati po rosi priko njiva. Ni bolja ciganka ne vuče nejačko dite sa sobom. A on — ko bedevija ide pored nje, pa je samo šiba očima. Uvik sam ja mislila, neka je falinga na njemu, kada se na vrime nije ni oženio. Zar je Marinovima nužda, da im snaja zamjenjuje nadničarku? Ne marim ja nikoga ogovarati, al ovo je gri priteški«. Tako je snaši Ani govorila Genina komšinica Luca, i iza toga se snaša Ana uputila u predvčerje svojoj priji, snaši Soki Marinovoj.

Užurbala se snaša Soka, kao da sluti nepriliku, pa brže pristavila na štednjak lončić s vodom da skuha kavu.

»Koješta čujem po selu, prijo, o mojoj Geni. Pa mislim, da se ponajprije s tobom sporazumim. Znam, nije dobro uplitat se med mlade, al nekad, se mora. Odranila sam je kako sam najbolje znala, a mislim, nema joj se što zamirit . . . «

»Geni se nema što zamirit, istina je. Vridna je, umiljata, smirna. Volim je ko da mi je od srca otpala. Viruj, prijo, nisam kriva. Ne bi ja nju nikad tirala da radi ko rob. A što je s njime — ne znam. Teško mi je o sinu tako govoriti, al ko da je sam vrag u njega ušo. Znam ja dobro kako je tebi i moje su kćeri izudane. Pito ga je i otac šta mu je, a on nesretnik kaže: 'To su moji poslovi'. Teško mi je to i gledat i durat«.

Snaša Ana je šutke slušala prijino izlaganje.

»Ne krivim ja tebe, prijo, al eto, može kako oće, al neće dokle oće«, rekla je odlučno.

»Sačuvao nas sveti križ od svakog zla, i rasvitlio mu pamet. Moj je, teško mi je o njemu divanit. Al treba istinu priznat! Znaš i sama jedva sam dočekala vridnu snaju«.

Ukuhala je kavu i ponudila priju.

Kola su prošla kroz kapiju. Žene su pogledale kroz prozor. Stanko je iskočio iz kola i stao isprezati konje.

»Zar nije Gena bila s njime na stanu?« zapitala je snaša Ana.

»Jeste«, u neprilici je odgovorila snaša Soka.

»Al nije se s njime u kolima vratila«, s gorčinom je rekla snaša Ana.

»Stanko, hej!«, viknula je snaša Soka, »a di je Gena?«

»Doći će pišice s mlikom«, odrezao je Stanko.

Snaša Ana je pogledala snašu Soku, a ova je u neprilici neuvjerljivo ispričavala sina: »Sigurno se bojao voziti je na mladim konjima«.

»Kažu«, rekla je ledeno snaša Ana, »da Gena često puta klipše pišice pored Marinovih kola«.

Tada je ustala, nadvila se nad kolijevku i poljubila dijete. Mali je zaplakao.

»Neka plakat, neka, naplakat ćeš se još dosta u životu«. Zanjihala je kolijevku, pa kad je mali stao sisati prste, okrenula se snaši Soki:

»A sad, prijo, moram kući. Fala ti na kavi«.

»Kuda ti se žuri? Sidi još malo, prijo moja«, nudila je snaša Soka.

»Ne mogu. I kod kuće me poso čeka. A onda — ne bi rada Genu dočekala, jer ne bi mogla ostat mirna, kad bi svojim očima gledala nevolju svog diteta. — I — neka me pratit, stra me za dite«, rekla je snaša Ana, kad ju je prija htjela po davnom šokačkom običaju otpratiti do kapije. Šutke je prošla pored zeta. Jedva je procijedila kroz zube »Uvijek faljen«, na njegov pozdrav.

Da ga je pogledala, opazila bi neko zlurado svjetlucanje u njegovim očima.

U nedjelju poslije večernje, pošla je Gena mami. Ponijela je i sina sa sobom. Snaša Ana je primila dijete, a Gena je sjela kraj prozora i šutjela. Bila je tiha, tužna, zamišljena. Snaša Ana je donijela zdjelu kolača i ponudila kćer:

»Ove su kiflice s makom, uvik si ih volila«.

Gena je samo odmahnula rukom.

»Šta ti je opet, dite, za Boga?« upitala je uzbuđeno.

»A što vridi sada pitat, mamo?« U Geninim riječima osjećao se prizvuk prijekora.

»Kako to misliš?« zapitala je snaša Ana i raskomadala kolač da njime nahrani unuka.

Gena nije odgovorila.

Mati ju je šutke promatrala. Opazila je da je Gena blijeda, podbuhlih očiju, i da je puderom jače naprašila sljepoočice, kako bi sakrila mrlju.

»Šta ti je na sljepoočici? Da te nije tuko, nesritnik?«

»Tuko? Pa nije prvi put. Znaš ti dobro kao što i sve selo zna. No što vridi sada o tom raspravljati? Niste me tribali gurat njemu. Sad je on moj gospodar. Pa šta mogu?«

Snaša Ana je spustila maloga na pod.

»Dakle je istina, a ti, Geno, šutiš?«

»Šta vridi divanit? Pomoći mi ne možeš, a da živim ko rob, to svi znadu. Radim i šutim, a nikad mu nisam prava. Kada ga uvati bis, izudara me pesnicama, ili kandžijom kad smo sami na stanu. Noću me tira iz sobe, zja na mene ko lud, priti mi se, da će me ubiti, čak je malog kopiletom nazvao«, progovorila je naglo, s gorkim prizvukom.

»A prija Soka?«

»Pa može li ga pričit? Njoj svaka čast, al nije on dite, koje bi poslušalo. Možda bi i tio, al ne može«, rekla je Gena zamišljeno. Zurila je pred sebe, lice joj se grčilo u boli, ali oko je ostalo suho.

Snaša Ana se prestrašila: »Geno, dite moje, što to divaniš? Kako: ne može?«

Mlada je žena razvukla usne u podrugljiv smiješak.

»Ne može, eto tako... Pa on mene živu ne može vidit, a opeta luduje za mnom. Često ne moram ni progovorit, a njega uvati bis, ko da obnevidi. Dobre riči od njega nisam čula od kako sam u Marinovoj kući.«

»Zašto? Kaži mi. Valda znaš«.

»Ne može, eto tako...« Izbjegla je izravni odgovor. Uzdahnula je. »Nisam rođena pod sritnom zvizdom, eto to je valda...«

»Tako to ne ide«, uzrujala se mati.

»Ne može biti ni drukčije«, zaključila je kćer razgovor, jer se dijete rasplakalo. Puzeći, mali je Ika udario glavicom o ugao stola.

Snaša Ana je ostala zamišljena sjediti, dok je Gena pridigla sina.

Nakon desetak dana pročulo se da je Stanko izubijao Genu lancem toliko, da se drugi dan nije mogla ni iz kreveta dići.

Snaša Ana je pohodila kćer, pažljivo pregledala modrice na Geninu tijelu, nije nikog ništa pitala, nikome predbacivala, niti je s kime o tome raspravljala. Mnogo je te dane razmišljala, malo govorila, i nemirno hodala avlijom i baščom. Klonila se sokaka i komšinica.

Uoči mladog petka otišla je u župni ured. Župnik, čovjek šezdesetih godina, krupan, prosjed, sjedio je u svom uredu za pisaćim stolom. Pisao je, podigao oči kad je ušla snaša Ana u prostranu, bijelo okrečenu sobu.

»Faljen Isus, gospodine«, rekla je ljubazno i čedno.

»Uvijek, uvijek, Ano. Što te dobra nosi? Sjedi?« Govorio je prijazno, i pokazao joj rukom na stolicu pred stolom.

Žena je sjela, pogledala nad pisaći stol, na zid, na kojemu je bilo ovješeno raspelo okićeno suhom maslinovom grančicom.

»Kako je kod kuće? Jesu li svi zdravi?« započeo je župnik razgovor.

»Fala na pitanju, zdravi su, samo je mama opet nešto slabija«.

»A što je snaši Mariji?« zapitao je sa zanimanjem župnik, jer je živio u prijateljstvu s Nikoljačićevima.

»Ne znam pravo. Čini mi se sipoti. Zvali smo i doktora; Propisao je likove da lakše diše«.

»Leži?«

»Ne leži, al teško joj je«.

»Djeca su ti, kažeš, zdrava?« zapitao ju je i pogledao oštro kroz naočale. I župnik je već koješta čuo o neskladnom Geninom braku. Mislio je da će o tome govoriti. No kada je snaša Ana samo potvrdila da su joj djeca zdrava, zašutio je, skinuo naočale, izbrisao ih maramicom, pa ih ponovo stavio na nos.

Snaša Ana nije kanila na tome mjestu s njime o Geni razgovarati, jer je htjela da razgovor ostane u tajnosti, a nije se pristojalo da ga za to zamoli i upozorava na šutnju. Stoga je rekla:

»Ovih je dana opet godina mom pokojnom Aci. Znam, vi ne držite do toga, al sanjam ga svaku noć. Viđam ga u snu kako obilazi avliju i štalu«.

»Misliš ovih dana na njega nešto više, jer je u tim danima umro. Davne slike ti se ređaju dušom, zato ga i sanjaš.«

»Možda, al blidog ga vidim kako kuca na pendžer. Sanjam da ne može ući u kuću jer je zaključana kapija. Trčim u snu da mu otvorim, a on samo mane rukom, pa nestane. Ko da bi mi tio nešto kazat, pa ne može«.

»San je varka«.

»Ne kažem da nije, gospodine, al eto, teško mi je. Pa sam došla da vas zamolim: očitajte tri utorka pivane rekvijeme za njegovu dušu. Utorak mu je smrtni dan«.

»Mogu, dijete, ako želiš«.

Snaša Ana je iz maramice izvadila složen novac i platila mise. Župnik je uveo u knjigu tri pjevanja rekvijema za Acu Nikoljačića, kbr. 94.

Utorak je poslen dan i crkva je za rane mise skoro prazna. Snaša Marija je tog jutra bila preslaba da prevali put do crkve, Iva je rano otišao na njivu, pa se kod Nikoljačićevih samo snaša Ana spremila k misi.

I Gena se je tog jutra spremila u crkvu. Oblačila je crninu. Stanko je ušao u sobu.

»Kuda ćeš ti?«

»U crkvu sam tila. Za dadu se čita misa«.

»A ko će na stan? Oću l' ja kokoši ranit i jilo pripravljat?« rekao je srdito.

»Tila sam posli mise požuriti na stan«, tiho je rekla i prekinula rečenicu, jer ju je on ošinuo pogledom.

»Da ne bi sad najedared i u Treći red?« zlobno se i resko nasmijao.

Gena je šutke svukla crninu.

Osim snaše Ane u crkvi je sjedjelo u klupama samo nekoliko baka u crnini, šaputale molitve i prebirale krupne, drvene brojanice.

Snaši Ani je tako bilo i pravo. Ušla je u crkvu, umočila prste u škropionici, prekrstila se i pošla do klupe. Klekla je u klecalo, prelistala molitvenik, počela čitati molitve, držeći molitvenik podalje, jer je u posljednje vrijeme postala dalekovidna.

Bilo je još rano, bar tri četvrt sata do mise.

Crkvenjak je izišao iz sakristije, pošao katafalku i uz njega postavio četiri svijećnjaka sa žutim svijećama, i lubanju. Snaša Ana mu je pristupila i tiho rekla:

»Kaži gospodinu, da ga molim neka me ispovidi«.

Vratila se u klupu, sjela, sklopila molitvenik. Nije molila. Razmišljala je. Nije opazila kad je crkvenjak rukom dava znak da može pristupiti k ispovijedi. Stoga je morao k njoj prići i reći:

»Ajde, snašo Ano, gospodin čeka«.

Na prstima je pošla lađom crkve, poklekla pred glavnim oltarom, zatim otvorila vrata polutamne sakristije.

Ondje su na nju gledale sa zidova slike starinske, mirisalo je na tamjan i povenulo cvijeće. Župnik je sjedio u ispovjedaonici i pružio joj stolu na poljubac.

»Molim vas oče duhovni«, šaputala je skrušeno i redala svoje grijehe. Zašutjela je. Župnik se nagnuo rešetkama, i htio izmoliti odrešenje. No ona je ponovo počela tiho govoriti:

»Još sam tila ovo kazati. U sumnji sam. Mati sam, a ne znam pravo što mi je činiti«.

»O čemu se radi?« zapitao je župnik i prekrio rukom oči.

»O mojoj Geni, gospodine, o mom nesritnom ditetu«.

»Čuo sam koješta o tome«, rekao je župnik.

Ispovijed je prešla u razgovor, u kojemu je snaša Ana mogla iznijeti svoje jade sigurna da će ostati tajnom. Redala je činjenice od dana Geninih promašenih svatova, pa do posljednjih modrica.

»A sada ne znam što bih i kako bih radila, kao kršćanka i kao mati. Učili su me dok sam bila dite: svatko mora svoj križ nosit. I Spasitelj je nosio svoj. S tom uputom je i mene moja majka otpremila kad sam pošla za Acu. Al ovo je križ preteški: ubit će mi dite. Smalaksat će, oboliti. Eno je već žuta ko limun. A znate i sami da je Aca umro mlad. Eto, bojim se...« Snaša Ana je maramicom obrisala suze.

Župnik ju je slušao i neko vrijeme šutio. Promatrao je ženu. S Marinovima nije nikad bio u dobrim odnosima. Rekao je:

»Dakle je istina, da ni na vjenčanje nije htjela poći?«

»Tako je, gospodine«.

»Tada ste je ipak silili, ili bar nagovarali na taj brak«.

»Silio je nije nitko, ali smo joj govorili da bi dobro bilo kad bi za njega pošla. Posli, vidite i sami šta se je dogodilo«.

»Šesnaest joj je godina bilo kad se vjenčala«.

»Sedamnaest je navršila«.

»Nisi, Ano, dosta pazila na dijete. Često o tome govorim s propovjedaonice. Upozoravam da će ro-

ditelji odgovarati za svoju djecu pred Bogom. No vama je važnije da vam se kćer novi, da dukate nosi, kao da je to najvažnije u životu. Pričekaj još mjesec dva. Govori s Genom. Prosudi, je li bolje pustiti da uz njega život provodi, ili da se rastavi. Misli, i dijete je tu, a ne zaboravi kako je sklizak put mlade rastavljene žene. Neka te u tom razmatranju ne vodi mržnja prema zetu, niti mekano srce materino prema kćeri. Kada sve to prosudiš mirno i trijezno, dođi mi na razgovor. Vidjet ćemo šta se može učiniti. Trebalo bi i sa Stankom govoriti. Ali Marinovi nisu nikada s povjerenjem k meni pristupali, znaš sama kao i cijelo selo«.

Stao je šaptati s pobožnim prizvukom: »I moli se Bogu. Mnogo moli, da ti Bog da milost zdravog rasuđivanja, i da ti pomogne. Moli za oproštenje, jer se nisi dovoljno brinula za svoje dijete. A sada se pokaj«.

Žena se sagnute glave pobožno molila, dok je župnik nad njome označavao znak križa.

Sedme nedjelje nakon toga razgovora, poslije rane mise, unišla je snaša Ana u sakristiju.

»Sada je, prečasni, stvar dozrila. Kada bih mogla doći k vama?«

»Zar se nije moglo nikako izgladiti?« upitao je župnik.

»Ne može se to u dvi tri riči kazati«.

»Pa dođi mi pred večer«, rekao je svećenik i pošao kroz crkveno dvorište, u kojemu su bijele, debele guske pasle sitnu, gustu travu.

Toga je predvečerja snaša Ana izašla iz avlije na sokak. Čordaš je trubom najavljivao dolazak čorde. Site krave su lijeno išle s boka na bok, uzvitlavajući drumom prašinu. Djeca su se igrala sokakom. Vukla su drvena kolica. Curice su se uhvatile u kolo i pjevale. Snaše su pored kapijica čekale krave i znatiželjno pogledavale za snašom Anom, koja je opremljena, ozbiljna, zabrinuta, ali ponosna držanja pošla u neobičan sat selom, kada se svaka žena sprema podojiti krave.

»Valjda je opet kakvo zlo kod Gene«, rekla je komšinica komšinici.

Međutim je snaša Ana žurila k župniku, rastreseno odzdravljajući prolaznicima.

»Faljen Isus!« pozdravila je i sjela na ponuđenu stolicu. »Došla sam« započela je, »da vam kažem i da vas molim za savit i pomoć, jer ovako dalje ne može ići. Gena ondi ne može ostat. Bog zna da sam tila dobro i pošteno, a i suviše sam dugo šutila. Mislila sam: opametit će se nesretnik, a kad tamo svaki dan sve gore. Ni krivu ni dužnu je izudara, uvik se plavi od bubotaka. Tira je da radi najteže i najgore poslove. Zabranjuje joj divanit s komšilukom. Ne smije ni na drum izvirit, a u posljednje vrime zabranjuje joj da se opremlja i da ide u crkvu. Moje je dite propalo«.

Sve je to izgovorila prigušeno, uzbuđeno, nadušak.

»Dobro, vjerujem ti kada tako kažeš, ali uzrok bih htio znati, zašto je to sve, i poradi čega?« pitao je župnik, lupkajući prstom po stolu.

»Ne znam, gospodine. A valda ne zna ni nitko drugi. Il je ne trpi, pa je baš oće dotući, ili je u njemu takova prokleta krv, pa ne može drukčije. Ima tu koješta, što se ne može ni pripovidat«.

»Ipak morao bih više znati, ako trebaš moju pomoć«.

»Teško je o tome govoriti«, uzdahnula je žena. No pošto je župnik šutio i čekao razjašnjenje, nastavila je: »Neke ju je večeri iznenada lupio pod rebra, nasmijao se i kazo (Bog mu prostio), zar te zbilja ne će vrag odnit?« »Kad je zaplakala, privukao ju je k sebi, znate kako je to kod mladi ljudi, grlio ju i ljubio, a poslije pljunuo i rekao: »Gadiš mi se ko guja«. Bisan je što nije opet zanila, a i ovo je još nejako«. Koji puta čitavu noć ne dolazi kući, sve do jutra, a onda se fali kako je bio kod drugih žena. Tio je ruku dići na mater svoju, jer je Genu branila, a s ocem ne divani, ako mu prigovori. Pitala sam Genu oćel se kući vratit. Najpre nije tila, a sada vidi i sama da se durat dulje ne može. Sramota je, kaže, što će selo kazat. A ja njoj: Zna svo selo šta on s tobom radi. Pripovidat će se dan-dva, pa će i pristat. A sada vas molim savitujte me što bi radila«.

Župnik je ustao i stao hodati sobom. Neko je vrijeme razmišljao, a tada je rekao: »Pošalji mi Genu na razgovor!«

»Teško će to biti. Mora uvatit priliku, kad on ne bude u selu«.

»Ne mora biti sutra. No dok s njome ne razgovaram, ne mogu ti ništa reći«.

Snaša Ana se stala spremati za odlazak. Zahvalila se župniku i izašla. Župnik ju je otpratio do crkvene porte.

Crkvenjak je palio pred crkvom fenjer. Plamičak je blijedo zatreperio u smiraju dana. Crkvenjak je skinuo šešir, ušao u crkvu, i stao se penjati na zvonik.

»Laku noć!« rekao je župnik na rastanku.

Prem je Gena s materom zaključila da se posavjetuje sa župnikom i vrati kući, ipak u duši nije još posve na to pristala.

Bilo ju je stid, žao djeteta, znala je da joj sin u njenoj očinskoj kući neće prava uživati, a napokon, Stanko je mogao i drugu ženu dovesti, s njome djece imati, a to bi sve bilo na štetu maloga, njenoga Ike.

No kada ju je Stanko jednog predvečerja, na drumu, pred kućom iščuškao, ugurao u kapiju, neobuzdano vičući na nju što »laje na sokaku umjesto da se lati posla«, u njoj je toliko uzavrilo da je odlučila kradom poći k župniku. Uputila se nakon nekoliko dana, kada je Stanko otišao u šumu po drva.

Sva je drhtala kada je stupila pred njega, krv joj je udarila u obraze, suze zamutile pogled.

»Smiri se, dijete«, rekao je župnik.

Gena je sjela i maramicom obrisala oči, a župnik je započeo:

»Tvoja mi je majka ispričala uglavnom kako je s tobom, i zamolila me da vam pomognem i da vas savjetujem. No prije moje odluke da svoju riječ o tome reknem, moram saslušati i tebe«.

Gena je jecala.

Župnik je ponovio blago: »Smiri se, ne plači, i kaži mi što je to s vama?«

»Ne mogu više, ne mogu«, kroz plač je rekla mlada žena, a tada je bujica navrla na njena usta o onome što je propatila. I kako je tuče, vrijeđa,

muči, i kako ga se boji, i napokon da ga je zamrzila iz dna duše«.

Župnik je pozorno slušao, kimao glavom i rekao:

»Mrziti ne smijemo nikoga, al ako je tako kako tvrdiš, vidim i sam, tako ne može dalje biti. No što ćeš s djetetom?«

»Ponit ću ga sa sobom. Kako meni, tako i njemu. Ne mogu malog ostaviti. Srce me boli za njim. Nejak je.« Dalje nije mogla. Opet joj je plač izbio iz grudiju.

»Nejak jeste, ali je i nasljednik Marinovog imetka. Jesi li na to mislila?«

»Jesam. To me je do sada ondje držalo. Al dalje ne mogu. Ubit će me, gospodine, ubit«.

Župnik je uzdahnuo. I ustao.

»Vrati se u ime Božje materi. Dalje ću ja o tome voditi brigu«.

»Hvala vam, gospodine«, promrmljala je Gena, i poljubila župniku ruku na rastanku.

Bilo je razloga za pripovijedanje po selu, onoga jutra, kad je Gena osvanula kod matere. Pričalo se da je sa zavežljajem i djetetom na ruci kasno u noć pobjegla iz Marinove kuće. Vidio je nije nitko, razgovarala nije ni s kim, uvukla se u očinsku kuću kao puž u svoju kućicu.

Snaša Marija je promatrala što se oko nje događa. Nije odobravala njen korak. Šutjela je, osjećala se preslabom i prestarom za dijeljenje savjeta, koje jamačno ne bi nitko poslušao.

Nekoliko dana iza toga snaša Ana je poslala kočijaša s kolima po Genino pokućstvo.

Stanko je kočijaša istjerao iz avlije. Naglasio je da Nikoljačići nemaju što tražiti u njegovoj avliji.

A kada bude vrijeme, rekao je, on će već s njima razračunati.

Snaša Soka je promatrala prizor između sina i kočijaša. Otvorila je usta da se umiješa. Odmahnula je rukom, uzdahnula, i otišla u kuhinju.

»Tako«, rekla je povrijeđeno snaša Ana kad se kočijaš vratio praznih kola. »Vidit ćemo dokle će tirat zlo, i dokle će dotirat«.

Savjetovanja su se kod župnika nastavila. U predvečerje bi snaša Ana odlazila k njemu, važno bi razgovarali, kupili podatke, pozivali svjedoke.

»Nije svagdašnji slučaj ovakav brak kod Šokaca. Sve ono što sam od Gene i od tebe čuo, i što su djelomično svjedoci potvrdili, a obzirom da je Gena doista bila nagovorena od vas, jer tu opet svjedoči njen postupak na dan dogovorenih svatova, kada nije do vjenčanja došlo, i napokon jer se može u obzir uzeti njena maloljetnost, moglo bi se povesti i poništenje braka. Samo bi još valjalo Stanka čuti, kako on o tome govori i što misli. Pozvat ću ga na razgovor, to mi je dužnost.«

Stanko se nije odazvao pozivu, šta više, poručio je župniku: neka samo dalje šuruje s Nikoljačićevima, a on »niti se boji, nit će si dati od popa svirat oko nosa«.

Tada je župnik stao listati po knjigama crkvenog zakona i sastavljati molbu.

Od jutra kad je Iva župnika odvezao na kolodvor (a snaša Ana kroz otškrinute šalukatre provirivala i gledala kako u samom praskozorju župnik sjedi u zakošku na kožnatom sjedalu, preko kojega je prebacila najljepšu tkanu, šarenu prostirku) od toga je dana uzdignute glave, s odsje-

vom osvete i pobjede u očima prolazila selom, premda nikom nije odala tajnu: župnik je sam obećao sve urediti s biskupom. Zapamtit će Marinovi! Neka!

Gena je bila pozvana na preslušavanje. I Stanko je bio zvan, ali se nije odazvao, pa se čekala odluka koja je trebala stići iz biskupije u župni ured.

Selo je, to se razumije, opet imalo o čemu pričati, no kada se saznao posljedak, žene su ostale zapanjene, s razjapljenim ustima.

»E, ljudi ljudski, ovo se još nije čulo ni vidjelo na ovome svitu! Prija Ana se fali, da je Gena dobila ravno od pape rješenje, po kojemu je njen brak sa Stankom poništen«, prva se javila snaša Terza Stankova, kada su se žene poslije večernje okupile na razgovor pred crkvom.

»A šta je to zapravo?« upitala je snaša Eva Bukvina.

»To ti je, drûgo slatka, da je Gena opet ko divojka, a sve ono što je bilo, kao da nije bilo, ni vinčanje, ni dite, pa ako se smisli, može opet da se vinča«, tumačila je opet snaša Terza, jer je mnogo čitala u zimskim večerima i mnogo znala.

»Ne može bit',« javila se podebela snaša u crnini.

»Kako? Zar u ovoj našoj crkvi, prid našim oltarom?« zgranula se četvrta.

A snaša Terza je sa primjesom zlobe u očima i glasu zaključila:

»Baš u ovoj našoj crkvi, i baš prid ovim našim glavnim oltarom, vinčat će se i opet ako smisli!«

Mraz je pao, prvi je snijeg zapraminjao, pa kako je bilo o svetom Nikoli, izjutra se čula cika svinja. Klalo se, kao i svake godine. Kumovi su kumovima išli u mobu, rođaci vješti mesarskom poslu šurili debele svinje, rezali slaninu, nadjevali kobasice, u kotlovima pržili mast.

Žene su dotle pekle »krofne«, kuhale juhu, ribale hren, valjale tijesto za rezance. Mirisala je sarma i pržene kobasice.

Uvečer, po svršenom poslu, prije večere pila se rakija, a poslije obilne večere pjevalo se otegnuto i obijesno:

Misečino idi do nevolje,
rad tebe se ljubiti ne more . . .

Momci su pjesme započinjali namigujući djevojkama, djevojke su privrćale s nekom željom u očima, a stariji zarožnjačili sa smiješkom na usnama i grešnim sjećanjem u duši.

Takve jedne večeri Stanko je Marinov na klanju kod Bukvinih mrko gledao pred sebe, malo jeo, a mnogo pio, i napokon naglo ustao od stola, dok je društvo galamilo, pjevalo, pilo, brzo se oprostio od domaćina i zakrvavljenih očiju, malo nesigurno koracajući izišao iz avlije.

Uputio se ravnim sokakom, skinuo šubaru s glave, da rashladi užareno čelo.

Stao je pred Nikoljačićevom kućom. Pritisnuo kvaku. Kapija je bila zaključana. Preskočio je plot susjedne ograde, odgurnuo nogom pseto i pogledao kroz prozor u rasvijetljenu kuhinju.

Vidio je Genu kako sjedi pored štednjaka s vezom u ruci, a pored nje u kolijevci svoga sina. Pored stola krpila je snaša Ana Ivinu košulju.

Ušao je bez kucanja, nije pozdravio, zagledao se u svoju mladu ženu, osorno i podrugljivo rekao:

»Pošto si sada opet divojka, a volio bi znati po koji puta, došao sam po svoga sina. Nek ti ne smeta kada pođeš drugi puta prid oltar«.

Gena je skočila, razrogačila oči i zadrhtala.

Snaša Ana je spustila krpanje, ne shvaćajući u prvi čas što se oko nje događa.

Stanko je pošao prema kolijevci.

»Nemoj zaboga!« vrisnula je Gena. »Ne dam ga. Moj je«.

On se surovo smijao.

»Slučajno je i moj. Pa zar misliš da ću ga pustiti na tuđem temelju? Ako si moj život rastrovala, ditetov nećeš!«

Snaša Ana je ustala s klupe, provukla se pored stola. Htjela je bar prividno biti mirna, i izustila je skoro šapćući:

»Zar ti još nije dosta zla? Zar ovako, ko hajduk u poštenu kuću ulaziš?«

»Došao sam po svoje«, odgovorio je Stanko prigušeno, jer se dijete budilo. »Ako se moglo opovrći da je ovo bila moja žena, a sadà je divojka, neka bude. Al ovo je dite moje! Tu ne koriste nikakva poništenja, nikakav pop, a kada bi koristilo, pa kada bi se opovrglo, onda bi ja obračunao s onim ko bi mi se mišo u moj poso«.

Dijete se probudilo i razvuklo usta na plač. Stanje prišao kolijevci i podigao sina u naručaj.

Gena je pošla prema njemu ispruženih ruku.

»Stanko, molim te ko Boga, ne otimaj mi diteta! Zašto me kriviš za sve? Zar nisam tila lipo i pošteno s tobom živit?«

»Pošteno? Zar ti znaš šta je pošteno? Nemoj me vuć za jezik!«

Mlada žena je spustila glavu. Časak je tako stajala, a tada pošla prema njemu. Sklopila je ruke i molila:

»Ne otimaj mi diteta, ja sam ga rodila, ja odojila . . . «

Stanko premjesti dijete s desne na lijevu ruku, pa se slobodnom maši za džep.

»Pištolj će izvući«, sijevnulo je snaši Ani mozgom. »Ubit će je . . . «

Skočila je do Gene, privukla je k sebi, zaklonila je svojim tijelom. Stanko nije izvadio pištolja, nego pet papirnatih tisuća, bacio ih na stol i rekao:

»Neka ti ja i moj sin ne budemo što dužni. Evo ti! Plaćam ti mlijeko kojim si ga dojila. Ili si možda mislila da će se moj sin potucati po tuđem temelju? Tako, a sada možeš poslati po svoje tralje. Meni nisu tribale, niti mi tribaju«.

Pogledao je Geni u oči, a tada ju odmjerio od glave do pete. Što li je sijevalo iz njegovih očiju: mržnja, povrijeđeni ponos, ili razočaranje u ljubavi? Geni nije bilo jasno. Možda ni njemu.

»Izravnali smo račune«, rekao je, ogrnuo dijete svojom kabanicom i izašao. Zalupio je za sobom vratima.

Gena se istrgla iz materinog naručja i srnula k vratima. Htjela je potrčati za njim, vrištati, boriti se . . . Ali ju je mati zaustavila.

»Pusti, Gena. Teško je, ali smo na to morali biti spremni. Srce mi se kida, al istina je, Ika spada u Marinov dom, na njihov temelj. Ovo će ovdi, danas-sutra bit Ivino i njegove dice. Pusti, Gena, valjda je tako suđeno«.

Kad se Iva vratio iz sela vedar i nasmijan, iznenadio se našavši mater i sestru uplakane nad praznom kolijevkom.

Poslije te večeri pune uzbuđenja u Nikoljačićevoj kući, dok je Gena jecala u uglu kraj štednjaka, i tresla se u živčanoj groznici, Ivo je bespomoćno hodao gore-dolje kuhinjom i razmišljao kako bi pomogao materi i sestri, snaša Ana je odjednom došla do spoznaje da je o svome sinu do sada premalo razmišljala. Srce je u njoj drhtalo od uzbuđenja nad događajem koji ju je bolio i srdio, a ipak je s nekom radošću i nadom promatrala Ivu.

Dosadašnja briga i posao u kući i oko zemlje, brige oko kćeri, sve trzavice su je toliko zaokupile, da nije ni opazila kako se od dječaka razvio momak, sličan koliko svom pokojnom ocu, toliko i njoj. Da li je otkriće te večeri moralo doći zato, da izjednači bol nad saznanjem koliko je Geni život gorak i razoren?

Sjetila se snaša Ana da je Ivi vrijeme za ašikovanje, da uskoro može snahu dovesti u kuću, i prohujale godine činile su joj se kao prohujali dani. Zar je davno kad je Iva mijesio topove od blata s dječacima iz susjedstva? Zar to nije bilo jučer, prekjučer kad je učio konje uprezati? A zar nije sada on već vodio dio briga nad njivama, o sjetvi i žetvi, kosidbi i vršidbi?

Gle, upravo taj Iva koji je rastao kao vrbova šiba, taj njen sin o kojemu i nije suviše brige vodila, osim što ga je novila u misirske, vezene košulje,

špenzle i nove žute opanke, taj Iva, kojega je sada promatrala pred sobom, bio je lijep, uzrastao momak, i svaki čas spreman preuzeti gazdinstvo i ostatak njenih briga.

Tome se Ivi moralo ukloniti Marinovo dijete, kako bi slobodan, bez ikakvih obaveza preuzeo danas-sutra, sve dužnosti i prava Nikoljačićeve zadruge.

Ta ju je misao smirila, ali i Genu — koja je do sada bila prva skoro i jedina misao i briga — bacila u sjenu.

Kao čudom u njenoj se duši nešto promijenilo. Predbacivala je sebi što se je suviše brinula za Genu i njeno dijete, a zapuštala onoga koji će pomladiti Nikoljačićevu lozu. Sporedno joj se sada činilo što će selo govoriti o kćeri, o otmici djeteta, oči je uprla u sina i njegovu budućnost. Nešto se iskonsko, nagonsko u njoj probudilo, a to je htjelo, vikalo da se loza produlji, temelj učvrsti.

Snaša Ana se pomirila sa sudbinom, ali Gena se nakon otmice malog nije mogla smiriti. Koliko joj je razum mogao rasuđivati, znala je da se Stanko ne će pomiriti s tim da joj vrati sina, srcem, osjećajem matere htjela je još jednom tražiti priliku i o tome s njime raspraviti. Samo da joj je do djeteta doći!

Čitava je zima prošla, no priliku da govori sa Stankom nije našla. Kradom je pogledavala na Marinove prozore, i zavirivala u avliju, ali snijeg je bio dubok, maloga nisu puštali u avliju, a iza zastora se nije vidjelo u sobu. Stanka je sretala na sokaku. Okretao je glavu od nje, a na sokaku se o tome i nije moglo raspravljati.

Tako je prošla zima.

Jednog proljetnog jutra opazila je Gena Marinova kola kako kreću prema njivama. Stanko je pred sobom držao sina i kočijašio.

Gena odluči poći za njima.

Pričekala je da snaša Ana ode u dućan, pa da se kradom kroz bašču i šljivik uputi prema Marinovom stanu.

Iz zelenog žita prhnula je ševa, krave su na pašnjaku grizle sočnu travu.

Gena je žurila uskim stazama pored njiva i livada.

Na stotinu koračaja zamjećivala se na suncu koliba Marinovog stana.

U travnatoj stanarskoj avliji, stajao je njen sin. Obučen u crvenu haljinicu, na glavi je nosio muški šešir, a na nogama čizmice. Pred njim su bili guščići, pahuljasti, žuti. Mali je nad njima mahao bičem. Sav je bio zadubljen u svoj posao. Nešto je brbljao guščićima, a kada je čuo njezine korake, zagledao se u nju.

Geni se steglo srce.

»Milo moje, milo, odi mámi«, umiljato ga je zvala.

Mali je pogleda napola začuđeno, napola ustrašeno svojim crnim očima, ispusti bič i nekoliko tratinčica koje je držao u ruci, stavi kažiprst u usta, okrene se i ode ispred nje.

»Jauj, nije me ni prepoznao«, šapnula je i pošla za njime.

Mali se okrenuo, potrčao, i pao. Zaplakao glasno.

Gena potrči za njim da ga digne. Zastala je, jer se na vratima kolibe pojavio snažni Stankov lik. Časak je stajao, tada pošao do malog, digao ga, pritisnuo na prsa i rekao:

»No, no, ne boj se! Ne smije ti ona ništa. Ti si moj«.

Mali je opet nepovjerljivo pogledao Genu i prihvatio bič što mu je otac dao u ruke. Stanko spusti sina na zemlju i reče:

»Idi, idi, čuvaj guse! Vidi, uvati onu malu! Ajde, ajde!«

Gena je stajala kao tuđinka pored muža i sina. Mali je opet pogledao u nju, pa u oca, zatim pošao za guščićima. Stanko pođe prema ženi. Stao je na dva koraka, ruke gurnuo u džepove, odmjerio je, razvukao usne:

»Šta je tebe ovamo dovelo?« I kad ona nije odgovorila, ponovio je grubo: »Šta oćeš?«

Uvjerena već da ne će uspjeti, ona se ipak ponizi:

»Stanko, molim te, molim te, vrati mi sina! Ne mogu bez njega! Danju se za njega bojim, noću poradi njega ne spavam, jer sve mislim: bolestan je, plače, traži mámu«.

»Zdrav je, a mi pazimo na njega. Niti plače, a mater ne traži. I ne zna da je postojao neko koga je tribao materom zvati«.

Zaplakala je. Niz lice su joj tekle suze, a ona ih nije brisala.

Pogledala ga. Učinilo joj se da je odsjev samilosti zatitrao na tvrdom licu. Zato je nastavila:

»Ako sam ti možda i kriva, nije on. Mati sam, virujem da ga vi pazite, no mati je ditetu najbliža. Srce me boli, nije me ni prepoznao. Ti ne znaš, ne znaš, al ja sam samo dobro tila . . . «

»Dobro si tila? Pa zašto si lagala?«

Gena nije odgovorila. On je nastavio:

»Zar si mislila da sam ja budala? Privarit si me tila. Povezat zavoj ko poštene žene. Mislila si sakrit svoju sramotu pod mojim krovom. Možda nije tako?«

»Nije tako, Stanko!«

»Zašto si lagala? Drugog si volila, za drugim si žalila, a ja sam pomislio . . . «

Zašutio je, kao da se stidio osjećaja kojega nije mogao u tome času prigušiti, pa mu je u hrapavom glasu navirao na usta.

»Živina sam postao pored tebe. Zvijer, a držala si se kao mučena svetica«.

»Zašto me tako mrziš, Stanko? I druge su pogrišile i grišile . . . pa se oprostilo . . . «

»Ne znam ja kako je drugima. Al ja tebe nisam tio uzet zato što si bila Nikoljačićeva cura, ni radi tvoji dukata, ni tralja, ni tala, već sam tio tebe, onakvu kakova si se pritvarala preda mnom do prid onaj put kad smo zakasnili na vlak. Nisam tio gospodsku ostalež . . . Od onda sam znao kakova si, al eto, nisam te se mogo otresti . . . «

»Nije bilo tako, Stanko. Samo me je bilo stra sve tebi kazat. A onda, nisi ni ti do svoje dvadesetsedme godine živio kao svetac«.

»Nisam to ni tajio. Zar si zaboravila, da sam ti sve po istini kazivo. Priznavo prid tobom ko krivac. A ti si se ko čudila i zgranjavala nad curama i ženama s kojima sam se volio . . . Pa — šta sada još oćeš?«

Gena je stajala pred njim spuštene glave, pogleda uprtog u zemlju.

Da ga je u tome času pogledala, opazila bi u njegovim očima dvoje: očekivanje i nadu. Opazila bi da nije puka mržnja ono što ga je natjeralo da ju muči, nego i povrijeđenost i bol, te da ga je privlačila u svojoj brizi i žalosti, isto tako kao prije u svojoj neiskrenosti, i da su uvrede koje je na nju nekad kao kišu prosipao vrijeđale i njega, i da se sada stidio surovih udaraca koje je u ludoj ljubomori njoj zadavao. Svojom bi ženskom svijesti osjetila da bi mogla mnogo postići priznanjem, da je njega voljela. Ali Gena je bila uzbuđena, usredotočila je svoja nastojanja u tom trenu na sina, a i stari prkos se u njoj probudio, onaj, po kojemu je rađe trpjela, nego popuštala nakon uvreda. Za sve je vrijeme pustila da joj suze teku niz lice, za sve vrijeme nije podigla oči k njemu.

On je još jednom ponovio: »Šta oćeš?«

»Sina svoga, i ništa više. I po zakonu mi pripada do sedme godine!«

Tada se on resko nasmije i podrugljivo dobaci:

»Curi sin ne triba. Zar bi posli svi sramotá tila da se sigraš poštene matere? Nikad!«

Još je čas kolebao, tada se okrenuo i pošao prema štali.

Gena je ostala stajati sama. Činilo joj se da ne može misliti što bi dalje činila.

Cvjetići tratinčica, bez stapaka, koje je čas prije dijete ispustilo iz ruke venuli su na suncu. Ona se prigne, podigne jedan i polako krene prema kapiji.

»Šta sam tila?« promrmljala je. »Nit je ovako dobro, nit bi valjalo onako . . . «

Nesigurnim korakom išla je stazom prema selu. Još se jednom okrenula.

Na suncem obasjanoj avliji Marinovog stana kretala se crvena točka. Kao cvijet divljeg maka. Njezin sin u crvenoj haljinici.

Prva je jesenja kiša oprala puteve i staze, razvedrilo se, pa je nebo bilo svježe, plavo.

Snaše su dovršavale krečenje. Krečile su kuće i zgrade, sobe, trijemove, kuhinje, komorice. Djevojčice su izmetale posljednje perce i trijeske iz avlije, mahale metlama na pločniku pred kućama.

Po kućama se ribalo i pralo, tucao šećer u avanima da je odzvanjalo do sokaka, a bake su sjele na tronoške, u drvenim stupkama tucale mak, žlicom miješale i prstima pipale da li je dosta istucan.

Susjede su se sa susjedama dogovarale preko plota kakve će koja kolače peći, a muškarci su pretakali srijemsko vino iz bačava u boce, kušali i zadovoljno mljackali jezikom.

Približio se naime crkveni god. Iz davnine se sačuvao običaj da u te dane posjećuju rođaci rođake, prijatelji prijatelje, a kumovi kumove. Skoro je svaka kuća očekivala goste iz susjednih sela. Ti su u taj dan vidjeli sve što je u kući najljepše, i okusili od svega što je bilo najbolje. Zato se kuhalo i peklo, nabavljalo i uređivalo domove.

Djevojke »iz reda« mele su i prale pod crkve, a svi su sveci na oltarima dobili okvire vijenaca od svježeg, ranog, jesenjeg cvijeća. Župnik je u sakristiji izabrao najsvečanije crkveno ruho, prolazio crkvom i crkvenim dvorištem, naređivao, hvalio, upozoravao, ili prigovarao.

Poslije podne, uoči crkvenog goda, stigli su vašardžije. Šatori se raširili po širokoj meraji, cirkus stigao s pelivanima, panoramama, brzim slikarima, trgovcima sa sitnom robom, posuđem, kožusima, šatorima. Seoski gostioničari mjerili prostor i zabijali drvene klinove u zemlju, pa zatim stali podizati mehane.

Cigani tamne puti, masne kose i skoro plavih, debelih usana, našli su se u blizini gostioničara, pogađali se gdje će koji, kod koga, i uz koju cijenu zacviliti gudalom, a nekoliko doklaćenih, našminkanih djevojaka »pjevačica« u šarenim haljinama, kratkih sukanja, raspuštenih kosa, gegale se vašarom, kao seoske senzacije.

U prvom se sumraku zavrtio vrtuljak, djeca cičala i penjala se na drvene konje vrtuljaka, djevojke posjedale u »karuce«, zasvirala glazba promuklog gramofona otrcani stari šlager:

Gdje su tvoje kose, August, August,
Oči što prkose, August, August...

Noć se spustila. Osvijetljena mjesecom i karbitskim svjetiljkama, na napetom užetu hodao je i klanjao se ostariji pelivan stegnut u bijeli triko, s raširenim, šarenim, ženskim suncobranom u ruci. Kretao se u taktu ciganske glazbe koja je dopirala iz mehane i bila prekidana kastanjetama i vrištavim glasovima pjevačica:

Jesenje lišće požutjelo je
Tuga i žalost vladaju svud...

Nešto je tragično bilo u ostarijem pelivanu. Kao da je svakom kretnjom htio reći: Negda, da negda, divili su mi se drukčiji gledaoci u svjetlu stotina električnih svjetiljaka . . .«

Negdje, ispod tamnih krošnji lipa skupili se momci, naherili šešire i zapjevali punim glasom bećarca.

Vrtuljak se neumorno vrtio, a gramofon žalio za Augustovom kosom . . .

Drumom su još grmjela kola. To su stizali gosti na konak.

I drugo je jutro osvanulo vedro. Selo svježe, kao umiveno. U ranu zoru trčkale su snaše u susjedstvo da još što posude, što su dan prije zaboravile kupiti, brbljale o prošloj večeri, pa opet žurile na posao.

Snaša Eva Bukvina, debela i prosijedih usuka, zagrizla je već zorom u kolač i punih se usta hvalila snaši Anici Pepinoj:

»Došli su nam gosti iz Đurića, a doći će ako Bog da, i iz Račinovaca. Nek samo dođu! Napekli smo i sitnih, i tortija, i ukiselo, a sada ću razvlačiti tisto u slatko. A pića imamo, moglo bi potokom teći«.

Snaša Anica je odgovorila: »I mi smo se priredili. Pečenka nam je lipa, a vino fino«. Pa nadovezala: »A jesi l' čula kako je jučer Andra Pavalov strado? Izbo ga na tri mista Zûka. Napili se momci, pa razračunavali stare račune«.

»Sigurno radi cura. Uvik je to tako bilo i bit će. Je l' opasno?«

»Ne znam. Samo znam da se je doktor ljutio, jer je morao ostaviti svoje goste i njima rane previjati«.

»Mladost, šta ćeš«, uzdahnula je Eva, pojela svoj kolač i zaključila: »A sad ajdemo na poso. Triba požurit da sve bude gotovo u podne«.

Muškarci su već naložili vatre i uz crvenu žar primicali pečenke na ražnju. Bake su davno prije zvona, u crnini i sa šarenim čičkanim ponjavicama složenim preko ruke polako krenule na ranu misu. Djeca su izvirivala na kapijama i željno očekivala da se vrtuljak stane vrtjeti.

Na vašaru je rano započelo ozbiljno trgovanje. Gazde kuća birali kožnate pršnjake s ogledalcima za mlađe, pogađali šešire, cjenkali se za konjsku ormu, gazdarice kupovale lonce, zdjele, tanjure.

Pred prvo zvono, koje najavljuje svečanu, pjevanu misu, izašle su djevojke iz avlija dotjerane, u novim haljinama, pomno počešljane i kao nekog svečanog koraka sitnog i ukrućenog. U kosu zadjele cvijet, pod vrat podvezale dukate. Majke ih dopratile do sokaka, popravile još koji nabor na kćerinoj suknji ili neposlušni pram kose, a onda s ljubavi i ponosom gledale za njima.

Momci u rasplitanim košuljama, somotskim hlačama i novim špenzletima stali u skupine i promatrali djevojke. Mjerili ih od glave do pete, i dobacivali po koju riječ na njihov račun . . .

Po svršetku mise stao se puk razilaziti. Stariji kućama, a mlađi na vašar. Djevojke se uputile na vašar, da ondje kupuju razne sitnice: vaze, čaše, vrpce, licitarska srca. Osim toga svakoj je bilo stalo da se na tome godišnjem seoskom korzu pokaže što bolje može. Djevojkama se pridružili momci. Svaki koji je imao odabranicu, ili djevojku kojoj je posvećivao pažnju, nastojao se približiti i kupiti što za uspomenu.

Robari su mamili mušterije: »Hajde! Fino — a jeftino!« Licitar je glasno hvalio svoje slatkiše, a neki mladi prefriganac prodavao je papirnato cvijeće i lepeze i namigivao: »Hajde amo, ne varaj se tamo!« Pri tom bi škiljio i kreveljio se.

A sve to uz neumornu tužaljku vrtuljka za Augustovom kosom. I Iva Nikoljačić je pošao na vašar. Ogledavao se, ali nije pristupio ni jednoj skupini. Promatrao je momke i djevojke, zaručene parove, djecu, koja su se gurala k vrtuljku. Zavirivao pod šatre, da vidi što se sve prodaje. Pred šatrom u kojoj su se prodavale čipke stajalo je djevojče. Na njoj je bila bijela, nabrana misirska suknja, i isto takav haljetak. Pod vratom joj niz malih dukata, u pomno počešljanoj kosi savijenoj na potiljku zataknut plavi cvijetak. No modrije su u nje bile oči, krupne i djetinjaste, koje su pod tamnim trepavicama znatiželjnim pogledom prelazile po čipkama i staklenom nakitu. Usne su joj, kao u djeteta, bile poluotvorene, a nesigurno je stajala na visokim potpeticama lakovanih cipelica.

»Gle Adike Blaževe!« pomislio je Iva i prišao k njoj. »Gle Adike!« rekao je na glas. »I ti na vašaru? Zar ne ćeš na ringlšpil?«

»Nisam dite, da se vozam«, odgovorila je djevojka i naprčila usne.

»Pa — i nisi. Tek — od kada? Čini mi se da si se danas prvi puta opremila kao prava divojka«.

»Pa što onda?« u neprilici je rekla mala.

»Ništa, ništa. Tek tako — rekao sam. A ti se ko ljutiš?«

»Šta bi se ljutila? Samo ne volim kad mi se rugaš«.

»Ne rugam se ja tebi. Već bolje ajde, kupit ću ti srce u licitara, ako oćeš«, rekao je Iva i promatrao njenu svježu mladost.

Svidila mu se. Činilo mu se kao da ju je još jučer, prekjučer sretao s kockastom, tkanom školskom torbicom preko ramena, u žutim opančićima i čvrsto stegnutim pletenicama. Najednom, kao da se preobrázila u djevojče.

»Nije meni još ni jedan momak kupovao srceta«, zacrvenila se Adika.

»Pa ja i ne bi tio da ti je ko kupovo«.

»A zašto?« upitala je naivno.

Na to se Iva nasmiješio. Zašto? Ni sam nije znao, ali eto u tome mu je času bilo doista stalo da Adiki nitko još nije kupio srce na vašaru.

Ubrzo mu još koješta nije bilo ravnodušno: nije mu bilo drago da Adiku tko prati kad pođe u selo, da koji momak s njome sjedne na klupčicu pred kuću u predvečerje, kada polagano pada mrak, a govedar s trubom trubi sokakom i tjera krave s paše, nije mu bilo svejedno da se itko drugi do li on hvata uz nju u kolo. Nije mu bilo svejedno da li s njome koje predvečerje progovori ili ne progovori koju riječ.

On je svoje želje provodio u stvarnost, a Adiki nije bilo krivo.

Nije bilo krivo nikome ni u Blaževoj zadruzi, kojoj je Adika bila najmlađi član, i u kojoj je o svemu odlučivao gazda Joza Blažev.

Blaževa zadruga je nosila kućni broj 14, bila je davno osnovana, a jedna od rijetkih — na čudo

svega sela — nikada dijeljena. Jesu li Blaževi uvijek birali najodlučnije muževe za glavare svoje zadruge, ili su bili od pamtivijeka svi odlučni, ne pamti se, ali kada se primjerno htjelo naglasiti discipliniranost ili slogu koje obitelji, reklo se u selu: »Kao kod Blaževih«.

Nije svakome kod Blaževih bilo sve pravo, nije bilo uvijek lako se pokoriti i vlastite interese potisnuti interesu zajednice, ali činilo se da Blaževi muževi nose naslijeđe poslušnosti, poštivanja starijega, i ljubav za svoju zajednicu.

Ponosni su bili Blaževi muževi. Srednjeg rasta, smeđi, gustih obrva i širokih pleća. I svi nekako slični jedan drugome. Ponosili su se svojom davno zidanom kućom, debelih zidova i visokog krova, s prostranom avlijom i štalama, hrastovim hambarima. Ponosno su primali goste u prostranoj zadružnoj sobi, u kojoj su se skoro gubili brojni kreveti poredani uza zid kao uredne škatulje pokrivene bijelim, šlinganim ponjavama. Oko stola što je u sredini sobe bio postavljen, moglo je posjedati dvadeset osoba na hrastove stolice naslona, a na okratku klupu istoga oblika, koja je stajala u pročelju, još četvero.

U potamnjelim škrinjama izrezbarenm u davnim dugim sniježnim zimama, pohranjivale su žene svoj ponos: trûbe platna, misira, vezene otarke, šlinganе ponjave, i prebijele stolnjake, sve tkano od lana s Blaževih lîja i bijeljeno na Blaževoj livadi, pod zrakama ljetnog sunca.

Podrum pun buradi s rakijom, u dimnjaku čitave pole slanine, suhoga mesa, kulenova i kobasica, hambari puni, smočnice krcate toliko, da se je posljednji čabar masti načinjao tek onda, kada je zima stigla, a svinje se klale u maglenim jutrima — za slijedeću godinu.

Blaževi nisu ni od koga pozajmljivali, ni s kim van zadruge se svjetovali, niti što jedan o drugome raznašali selom.

Uvijek je koji iz njihove zadruge bio biran u općinsko vijeće. Istina, više puta bi se koja mlada snaša bunila i — prigovarala pred svojom jetrvom dok su se na njivi odmarale podbočene o motiku.

»Nije da oću prigovarat, al što jest — jest. U drugim je kućama lakše. Manje se ima, al je svako svoj gospodar. Ne komandira ni strina, ni svekrva. Žene si udese život kako oće. Al kod nas, Bož prosti, ko u kasarni«.

Druge bi se okrenule, da se osvjedoče sluša li ih tko, i odgovarale s uzdahom:

»Imaš pravo, seko. Tek valja šutit. Kažu, kod Blaževih je tako bilo od kada sebe pamte: jedan zapovida, drugi se pokoravaju. Da sam to virovala, ne bi pošla za mog Iliju. Bila sam jedinica u mame. Ta ni tičjeg mlika mi nije falilo. Mogla sam birat momka. Jedared sam samo prigovarala Iliji, a on se nakostrušio ko pito, i držo stranu svojoj svojti. Od onda šutim«.

»Ni ne vridi divanit Zar je meni pravo što moj Nuna svinje čuva? Al eto! Ko da ne bi mogli najmit svinjare. Dite čitavo lito za svinjama. Moj Iva u tom i uživa. Kaže: I ja sam tako. Nek i moj sin. Nek se iz malena priučava na poso«.

Ali to je bilo daleko od kuće, na njivi, a u kući prigovoriti starijemu — to nije postojalo.

Jedan se usudio. Bio je to Andra, Adikinog oca najmlađi brat. Oženio razmaženu taloškinju. Brak iz ljubavi.

Rodila mu ona sina, pa poslije počela muža nagovarati da se podijele.

»Što da se patimo i radimo za Blaževe? Podili se, Andra! On mog tala i onog što nas po zakonu pripada iz Blaževe zadruge, živit ćemo fino, i kako mi hoćemo«, govorila mu žena. »Je l'tebi nužda pokoravat se? Je l' meni nužda na njivu ić radit? Kad bi se podilili, mogli bi kako oćemo. U svojoj bi kući ja bila gazdarica, a ti bi komandirao«, podbadala je muža.

Pa tako dan u dan umiljavala se oko Andre (a on ju je volio), i na koncu ovaj je istupio pred dida-Jozu, gazdu Blaževe zadruge.

Bilo ga je malo stid, a malo i strah, pa da se »raskuraži«, napio se prije toga rakije.

Kad je dida Joza čuo što Andra hoće, uspravio se pred njim, skupio sijede nakostrušene obrve, odmjerio ga tako, da se je Andri učinilo kao da će se zemlja pod njim otvoriti.

»Tako, dakle«, rekao je na oko mirno. »Ti bi se dilio. Pa najprije kaži zašto?«

»Zašto, pitaš?« »Eto — tako. Smislio sam da bi onda bolje živio«.

»Baš, podivanio se sa svojom pameću?« S prizvukom ruga rekao je dida Joza.

»Podivanio se i sa ženom. I Pavka tako misli«.

»Šta misli Pavka?«

»Misli da je u nje dvanaest jutara tala, a i očeva kuća je njena. Iz zadruge nas pripada priko deset jutara, a to je dvadeset i dva jutra. Pa onda, i dio zgrada nas pripada. Tako bi bolje živili nego sada«.

»Kako to misliš — bolje živili?«

»Pa valda nas troje možemo živit na dvadeset i dva jutra?« Andra je govorio, ali nije gledao u starca. Nije ni opazio da mu se približio na korak, prihvatio ga za ramena i protresao kao nekoga koga se hoće probuditi iz dubokog sna.

Zaviknuo je starac:

»Kukavče! Ti bi se dilio, ti si smislio načeti našu zadrugu!? Ti, izrode, kaniš rušiti ono što sto godina stoji na čvrstom temelju! Dobro ćeš živit, kažeš ti, koji misliš kokošjom pameti svoje žene. Pavka kaže troje vas je. Jeste, sada vas je troje, a kada ti se sin oženi bit će vas četvero. A kad ti se rodi unuk — petero. Pa ako ti sin bude mislio ko ti, a unuk ko sin, eto ti razdioničke, prosjačke familije. A šta će biti ako ti se snaša ne bude držala mode i rodi dvoje-troje? Jesi l' na to mislio, prije nego što si došao k meni? I zar ti misliš da ću ja dati da se po avliji stane rušiti? Nikad, zapamti, ni po kakvom zakonu! Ne počitujem zakon koji ruši zadruge! Rušit se može samo priko mene mrtvog!«

Ispustio mu je ramena, zagledao mu se u oči, i stao govoriti stišanije:

»Andro, sine, neka slušat ženu. To nije iz tvoje pameti poteklo. Kad bi ti tako mislio, ne bi bio Blažev, ne bi bio moje krvi. Vidiš, kako smo jaki, vidiš kako nas poštuje selo, a ja te pitam: Zašto? Zato jer smo jedni od ritkih i priritkih koji se nisu dilili! Ogledaj se oko sebe, pa ćeš vidit što donaša dilenje: sirotinju i izumiranje. Di su oni što su se

dilili, di su Adamčići, Mandekini, sine moj, di su Abramovi? Nigdi! Dilili se, rasuli, oslabili, nestali. Zar oćeš da budeš onaj koji će prvi htit da da uzdrma naš temelj?«.

Andrina se glava spuštala, rakija se već bila isparila.

»Andro, zar ti da prolaziš pored ove naše kuće ko tuđinac? Na Pavkinom temelju ti nisi više Blažev. Oćeš li ženino ime nositi? Andra Nikoljčin da te po selu zovu? Osvisti se. Zar da tvoj sin, a moj unuk uči orat na Nikoljčinoj njivi? Zato digni glavu, pa me pogledaj u oči. Kaži još jedared da ćeš otić, pa da znam koga sam odranio. Kaži mi, p' onda ne marim i sutra umrit, jer sam zabadava živio« ... Posljednje je riječi prostenjao.

Andra je gledao u oca, htio je nešto reći, ali nije mogao. Okrenuo se, i skoro istrčao i sobe.

Pavka je nekoliko jutara uplakana izlazila iz komorice, Andra je malo govorio, klonuo se ukućana kao da ga je bilo stid, ali nikad se više nije govorilo u Blaževoj kući o diobi.

Takav je bio didak Jozo. Rijedak, stari hrast opustjele slavonske šume.

Da se temelj ne raspadne, da mlađi poštuju starije, da se održavaju stari običaji, o tome je didak Jozo vodio brigu. Kako će se poslovi raspodijeliti, dogovarao se sa starijim ukućanima, a mlađe je pustio da u poslu i načinu života idu usporedo s vremenom.

Tako se je božićno i uskršnje vrijeme kod Blaževih slavilo s poezijom prastarih običaja, svatovi i pokopi održavali se strogo po šokačkom običaju, a Blaževe su se njive orale duboko, s dobrim plu-

govima, pšenica se selektirala, kukuruzno sjeme mijenjalo, a tlo svake njive bilo je stručno ispitano, pa se znalo gdje će što uspijevati, a što ne valja na stanovitoj njivi sijati. Znali su koja vrsta ovaca napreduje u nizinskim krajevima, koje krave i kako njegovane daju najviše mlijeka, odhranjivali su svinje, crne mongolice, i uvijek ih na vrijeme cijepili.

Samo konji, konji ljubimci, ostajali su uvijek iste pasmine: lagani, poluarapski, sjajne dlake, a letjeli su kao vile, da se sve prašilo za njima.

»Po konjima poznat ćeš gazdu, po bilini rubine ženu, po ženinom licu čovjeka«, znao je reći didak Joza.

U takvoj sredini rodila se i odhranila Adika.

Zato je, kao nekad davno snaša Marija Kaji, sada snaša Ana Nikoljačić s ljubavi i nadom na umiljati Adikin pozdrav, odgovarala: »Uvik, uvik faljen, dite«, jer je selo već govorilo da Iva s Adikom »divani«, i da će se mladi uzeti.

Ovaj put je selo bilo u pravu.

Te godine, kad je Adika navršila šesnaest godina, zima je bila blaga.

O Sisvetima je sunce još tako snažno sjalo, da su žene u podne pričale na sokaku neogrnute maramama, a o Novoj godini je snijeg zapao tek toliko da pokrije krajinu, i da se zna koje je doba godine, a u veljači već nabubrili pupoljci voćaka.

»Samo da ne istira prerano«, brinuli se ljudi.

»Mraz će ubit cvit, pa ne će biti šljiva«, govorili starci.

U ožujku kao da se zima htjela izdovoljiti, zapao vlažan rodinjak, pedalj dubok, tako da su se

po njemu poznali zečji tragovi. Činilo se kao da su se zečevi rugali proljetnom snijegu, i u obijesti plesali svu noć pored šuma, na bijeloj mjesečini.

Tada je otoplilo i zamirisalo proljeće.

»Al je brzo zima prošla«, govorila je Adika Ivi, kada joj je donio s livade kitu lugana.

»A meni je tako dugačka bila. A di je još jesen, je l'Ado?« umiljavao se Iva, »kako ću preživit? uzdisao je.

»Lipo«, zarumenila se Adika i pobjegla s prozora.

I tako, dan po dan, osvanulo uskrsno jutro. Svježe, proljetno, plavo jutro, uzbibano zvonjavom zvona. Stare, granate lipe pred crkvom kao tušem presvučene, ali po njima je treperilo svijetlo, prozračno mlado lišće. Divlji je kesten ispružio grane s nježnim lepezama. Kao da je sve u jednoj noći prolistalo.

U crkvi se još čitala misa, a pred crkvom žagorile djevojke, momci, djeca i mlade snaše.

Čekaju svetenje.

Košare su pred njima pomljivo opremljene i prekrivene vezenim otarcima. Poslije mise župnik blagoslivlje jelo. Naginje se nad svaku košaru, škropi blagoslovljenom vodom, kadi tamjanom.

U tome obredu pred crkvom, pod prozračnim nebom, u treptavom, jutarnjem suncem protkanom zelenilu, nešto je radosno.

Istina, davno se već u šokačkim kućama na čistu srijedu ne poravnjavaju čabrovi s mašću, da bi se postilo do Uskrsa, i da se nakon sedmotjednog posta prvi put omrsi svetenjem, — ali običaj je ostao.

Kraj razgrnute Adikine košare razgrnuo Iva i svoju. Iz košare im izvirale zelene stabljike mladog luka, hren, šarena jaja pored šunke, kobasice i bijelog uskrsnog kruha.

Čim je župnik prošao pored njih, Adika se sagnula da prekrije otarkom svetenje, Iva joj je prišapnuo:

»Do godine nosit ćeš naše svetenje, je l' Ado?«

Adika je spustila glavu i porumenila.

»Je l' Ado?« ponovio je Iva, a djevojka ga pogledala ispod oka i kimnula glavom.

Putem kući nosio je Iva u desnoj ruci svoju košaru, a lijevom je pomagao Adiki nositi njenu.

»Sretan Uskrs!« dovikivali su veselo onima koje su sretali.

»P' onda, mama će sutra do vas«, rekao je Iva kad su se zaustavili pred Blaževom kućom.

»Znam. I naši je čekaju«, odgovorila je Adika i htjela unići.

»Čekaj malo«, rekao je momak.

Mnogo joj je htio reći toga jutra, a ipak je šutio nekoliko trenutaka, a tada zapitao:

»A što misliš, oće l' biti didaku Jozi pravo da se vinčamo prije nego odslužim vojsku?«

Drugi dan Uskrsa uputila se snaša Ana k Blaževima. Bila je uzbuđena. Sjećala se kako je ona za Acu bila isprošena, mislila je mnogo na svoj mirni, ali kratki brak, i žalila što joj muž nije živ, pa da i on ide s njom. Uzdahnula je: kako bi sve drukčije teklo da je imala oca, pa da se je ona — mati njihova, mogla više baviti djecom. Zabrinula se da li joj se još na očima ne poznaju tragovi suza. Nije bilo tako, nego je toga dana u rani podnevni sat

bila na groblju i ondje se isplakala. Posvetila je mužev grob i pomolila se za pokoj mu duše. Putem Blaževima mislila je o tome posjetu groblju, i o svojoj ispunjenoj dužnosti. Nije polazila često na groblje, ali danas joj se činilo da ne smije zaboraviti pokojnika.

Blaževi su je ljubazno dočekali. Žene su joj požurile ususret do kapijice, kroz koju se ulazilo sa sokaka u avliju.

Snaša Verka, Adikina mati, još svježa plavojka, pitala ju je kako je kod njih u kući, a snaša Ana, da odmah pokaže buduće bliske veze, kao starija, uhvatila ju ispod ruke, i prijazno odgovorila na pitanje.

Adikin je otac požurio s bunara gdje je nalivao vodu u valov da poji konje i čvrsto stisnuo ruku budućoj priji.

»Faljen Isus i Marija«, pozdravila je snaša Ana, i odmah nastavila po starom običaju: »Eto, ja došla da isprosim snaju«.

Didak Joza je spustio lulu na stol, i pošao joj ususret.

»Mi smo za to, da je damo u ime Božje«, odgovorio je ozbiljno i ponudio joj da sjedne pored njega u pročelje stola.

Ostali su stajali pored njih. Žene su požurile da iznesu tanjuriće, a Verkin je otac pošao po vino.

»Teško mi je danas«, rekla je snaša Ana didaku Jozi. »Sve mislim kako bi lipše bilo da je živ pokojni Aca, pa da je i on došao u prosce. Kako bi se radovo . . .«.

»Božja volja! A ti si svojoj dici uvik bila otac i majka«.

»Bar sam nastojala biti«, uzdahnula je snaša Ana. »Samo to je teško i preteško. Uvik se bojim, prid Bogom ću odgovarati ako sam što propustila«, rekla je.

Unišla je Adika. Oprezno je nosila na poslužavniku čaše. Bila je zbunjena, pa su čaše zveckale jedna o drugu. Toliko su joj se ruke tresle.

Didak Joza i Ana pogledaše u djevojku, a tada im se pogledi sretoše. Didak Joza se nasmiješio skoro samo očima pod kuštravim obrvama, a snaša Ana mu uzvrati smiješak.

Na to je starac kimnuo zadovoljno glavom.

Adika je pozdravila, postavila čaše na stol, pošla pročelju i poljubila budućoj svekrvi ruku. Snaša Ana joj prihvati s obje ruke glavu i poljubi je u čelo.

»Kako si provela Uskrs?« zapita je.

»Lipo«, tiho je odgovorila Adika.

»Lipo je što je Uskrs malo kasnije ove godine, pa je sve prolistalo«, rekao je didak Joza.

Adika je bila upućena od majke da djevojka na dan svoje prosidbe mora biti čedna i tihog ponašanja, ali da je mati i nije upozorila ona bi ipak nastojala da se što brže izgubi ispred očiju starijih. Još je časak stajala čekajući hoće li je što zapitati, a tada je pod isprikom da će nešto u kuhinji pomoći izašla iz sobe.

Snaša Verka je došla s kolačima.

Skupiše se i ostali ukućani.

Didak Joza je vodio glavnu riječ. Zapitao je Anu što je na njihovim njivama posijano od proljetnog usjeva, koliko su jutara pšenice Nikoljačićevi pro-

šle jeseni posijali, i da li je ono nekoliko golomraza naškodilo žitu.

»Nije mnogo«, odgovorila je snaša, »žito je već bilo ojačano«.

Pitao je za zdravlje snaše Marije, a kada je čuo da je ostarila i oslabila, kimnula je glavom.

»E, takova žena, takova žena! Ta je svuda bila. I na njivi, i na livadi, i na stanu, i kod kuće. Takove su ritke. Tek, sve u svoje vrime, sve prolazi . . . «.

O svemu i svačemu su naklapali, ali kada je snaša Ana navela i opet razgovor na prosidbu, prekinuo ju je didak Joza:

»P' onda, kada ćete doći po otarke?«

Snaša Ana ga je začuđeno pogledala. U njihovoj se kući nisu u tolikoj mjeri održavali stari običaji. Mislila je te večeri darivati Adiku, i time prošnju završiti. Već i stoga, jer u Nikoljačićevoj kući nije bilo muškarca, do li njenog sina.

Brzo se snašla:

»Ako vam je po volji, na Mladi uskrs«.

»Sreća«, pomislila je kad se je vraćala kući, »što nisam dukate izvadila«.

Spuštao se mračak kad je zaokrenula u svoju roditeljsku kuću. Odlučila je zamoliti svoju braću do pođu Blaževima po otarke.

»Mislila sam danas dokrajčiti prosidbu i darivati Adiku«, rekla je svojima, »ali didaku Jozi je stalo da se sve vrši po starim običajima«.

»Tako i valja«, rekao je Pava Bistrin.

»Pa i red je da upoznamo malo bolje Blaževe. Otići ćemo, isprositi ćemo«, nadovezao je Adam.

Pava i Adam pošli su na Mladi uskrs u večer k Blaževima. Položili su na stol deset velikih dukata, ponovili prosidbu, a Adika je preko njih prebacila duge, crvenim uzorkom utkane misirske otarke, sa širokim, vezenim rubom.

Time je prošnja bila završena.

Ivini su ujaci posjedali pored ukućana, pa se uz rakiju i vino stao rasplitati dogovor o svatovima. Bistrini su zastupali mišljenje snaše Ane, koja je potpomagala sinove želje, da zaruke budu čim kraće. Didak Joza se s njime složio, jer u starih Šokaca nisu postojale duge zaruke.

»Mlada je«, rekao je Grga, Adikin otac, »Iva još nije vojsku odslužio«.

»Pa i ti si svoju snašu doveo prije soldačije«, nasmiješio se Pava.

Snaša Verka je brisala suze i molila:

»Nekate žurit. Nije se ni nadivovala. Još je dite«.

»Čini mi se, kod svake prošnje mame tako divane«, upao joj je u riječ Adam »Koliko se sićam, i ti nisi bila puno starija kad si se udala«.

»Pa nisam još sve ni pripremila. Još triba tkat, pa šit, vest . . .«

»Ta nije baš tako. Čini mi se od kada se Adika rodila ti pripremljaš »štafir«, ispravio je Grga.

Napokon su se složili da se svatovi održe u jesen — o Miholjdanu. Tako se je sve svršilo po starim običajima, do jednoga: nekad, kad se je didak Joza ženio, poznavao je svoju buduću ženu po viđenju, i nešto malo iz kola pred crkvom.

Iva je, mimo svih starih običaja, dolazio pred Blaževu kuću, gdje ga je na klupčici čekala Adika.

Sjeo je pored nje, ovio joj rukom vitki pas, pričao joj — kako će im lijepo biti kad budu svoji.

Mjesec je visoko putovao tamnim nebom. U njegovom svjetlu sve se činilo smireno: selo, polja, daleka tamna šuma...

Od toga je dana snaša Verka mislila samo na Adikinu opremu. Svaki slobodni čas koristila je za sastavljanje vreća, rubljenje ponjava, ili je prišivala vez na otarke. S ponosom je promatrala složenu, bijelu i vezenu posteljinu, čitave slogove vreća i guba, pa stolnjake i otarke. Adika je sve obilježavala slovima A. B.

Didak Joza je ispod oka sve to promatrao, činilo mu se neozbiljno da raspitkuje i razgleda »ženske tralje« pred mlađima, ali čim su slogovi bili viši, njemu je bilo milije.

Jednog poslijepodneva došao je u sobu, a snaša Verka je krojila od tankog, velastog tkiva zastore. Didak Joza se namrštio.

»Šta krojiš od te kupovne tralje?«

»Firange«, zbunjeno je odgovarala snaša Verka.

»Firange? Makar šta, besposlice«, prigovorio je i odmahnuo rukom.

Snaša Verka se zagledala za njima. Sinulo joj je kroz pamet: »Kada mu nije pravo za firange, šta će tek reći za psihu?« zakimala je glavom.

I doista: didak Joza nije brojao hrastove daske, koliko i kakovih će se pokrojiti za Adikino pokućstvo, ali kad je čuo da se naklapa o »psihi«, »kredenci«, »štenderima« i »nahkaslima«, on je odlučno zabranio i tvrdokorno ostao kod svoga: šokačka djevojka mora postati samo šokačka snaša. U pravoj šokačkoj kući ne pristaju kojekakve »komedije«

na tankim, vitlavim nogama. Zar oni ne vide kakove su »nakarade« kanapeti s visokim naslonom?

Njihova će Adika ponijeti Nikoljačićevima svega, ali onako oblikovano kako joj treba i kako se pristoji. Krevete, »šifonere«, astale, sanduke i za paradu — »staklo«...

Sve je to u neprilici pričala snaša Verka snaši Ani, ali Ana je gotovo za pravo dala didaku Jozi. Paziti na svoje dijete, prodrijeti u djetetovu dušu, ostati dosljedan, činilo joj se nakon bolnog iskustva s Genom važno i ispravno. Daleko važnije od pomodnog pokućstva.

U prvi ponedjeljak nakon Miholja vjenčao se Iva s Adikom.

Svatovi su došli u dugoj povorci po mladu. Kum je pozdravio u ime svatova, a tada su glavni svati posjedali oko stola. Blaževe žene ponudile su ih kavom i rakijom. Adiku je doveo pred svatove njen bratić Nuna. Govorio je kako su ga stariji naučili:

»Faljen Isus, kume, stari svate i domaćine! Evo ja dovodim moju sestru po starome običaju pred vas, pa ako imate štogod zabaviti, vi zabavite sada, nemojte posli prigovarat«.

Kum je ustao i ozbiljno govorio:

»Mi smo došli po nju, oćemo nju, pa da je vodimo na vinčanje«.

Tko bi i mogao Adiki o tome času prigovoriti? U bijelom haljetku, bijeloj bogato nabranoj suknji skoro do gležanja, sa svijetlim pletenicama ovijenim oko glave, spuštenog pogleda, sva zarumenjela djevojačkim stidom, stajala je pred svatovima.

Mila Nena je pričvrstila na djevojčinu glavu vjenčić od bijelih ruža pred svim svatovima: po starom običaju znak djevičanstva.

Iva je stajao pred kućom s ostalim uzvanicima. Oči su mu zasjale kad je kum izveo mladenku.

Svatovi su krenuli. Roditelji su ostali pred kućom. Valjalo je svatove nakon vjenčanja dočekati s ručkom.

Snaša Verka je brisala suze i gledala za dugom povorkom. Ocu Grgi je glas bio topao i mekan kad je rekao:

»Ne plači, Verka! Pa nismo je sahranili«.

»Mlada je, dite«, kroz suze je šaptala Verka.

»Zar nisi i ti bila? A jesi li se pokajala?«

»Nikad«, uvjerljivo je rekla Verka.

Grga je položio ruku ženi na rame:

»To je ono što mislimo da je sreća, to je — život. Tako mora bit« . . .

Put je dugačak od Blaževih do crkve, pa su se svatovi raspjevali uz pratnju tamburice. »Kapetan« zakićen perjem za šeširom, s dugim pričvršćenim o rame, mahao je jednim pijetlom, lupao đebom o kapije, podcikivao, unatraške hodao, širio ruke, i nudio rakijom i vinom iz išaranih čutura one koji su znatiželjno istrčali na drum da vide svatove.

Dok su kum i stari svat bili kod župnika u kancelariji i plaćali vjenčanje, mlađarija se uhvatila pred crkvom u kolo. Adika je s Ivom stajala pred oltarom.

Spuštenog pogleda molila je:

»Bože dragi, ne daj da ikada više moram biti bez Ive. Fala Ti za sreću koju si mi poklonio«.

Sreću? A hoće li sve biti sreća? Časom joj sijevnu mozgom život njene majke: pun dužnosti, posla, briga. Hoće li ona znati ići tim putem? Sve je to nekako drugačije od njezinog dosadašnjeg života. Prestrašila se budućnosti.

Opet je stala moliti:

»Bože moj, daj mi da znadem i svima ugoditi. Daj da postanem slična mojoj mami«.

Kumovi su kroz sakristiju ušli u crkvu i stali za mladencima. Župnik je oblačio u sakristiji roketu. Adika je vidjela kako uzima knjigu i sprema se k oltaru.

»Bože moj, kako je to ozbiljno. Zauvijek, za čitav život«. I najednom se sjetila mame, dade, ukućana. I toga, kako sada kad bude izašla iz crkve ne spada više Blaževima. Steglo joj se oko srca. Oči joj se napuniše suzama. »Ne, ne ću plakat«, odlučila je čvrsto i stisla usne.

Adika se brzo uživjela u novome domu. Prošla je godina dana od kako je dovedena u Nikoljačićevu kuću, a činilo joj se kao da je to bilo jučer, ili da nije bilo nikako drukčije.

Snaši Ani su usta bila puna hvale kad je o njoj govorila:

»Još je skoro dite, a uputila se u poso kao kakva matorka. Milina je gledat kad radi. I uvik piva, uvik nasmijana. Dica su mi sretna. Al i nije teško bit sretan uz mog Ivu. Ko je pod sretnom zvizdom rođen — rođen je. Uz njih se i ja razveselim, pa zaboravim na svoju tugu i teško«.

Tako je govorila snaša Ana, no da i nije bila s Adikom zadovoljna, ona ne bi drugačije govorila

radi ponosa. Dosta je njena kuća bila na zlobnim jezicima zbog Genine sudbine.

A Gena je bila kao izgubljena. Klonila se ljudi i stranih i ukućana. Najvolila je biti sama. Nakon dovršenih zajedničkih poslova, odlazila bi ili u komoricu, ili u sobu, ili pod orah u avliji, uzimala u ruke šivanje, vez, ili knjigu. Na Adikino umiljavanje odgovarala je s usiljenom ljubaznošću, na pitanja često rastreseno odgovarala. Pogled joj je koji puta nekamo lutao, kao da nešto traži, a često je okretala u stranu uplakano lice kad bi pored nje tko prošao. Nije marila da je itko žali, niti je željela s kime govoriti o svojim brigama. Najmanje s Adikom. Nije Gena bila zavidna sreći Adikinoj, samo joj se nametala usporedba s vlastitom sudbinom.

Veoma brzo je Adika postala ljubimica bake Marije. Nešto je privlačilo jedno drugom ta dva bića: baku Mariju, koja je svoje snage, nastojanja i život položila za dobro Nikoljačićeve kuće, i Adike koja je tek pošla istim putem.

Mutne staračke oči, uokvirene tamnim kolobarima, često su počivale na mladoj ženi. Te oči su pitale, promatrale, zaključivale: Starica je osjećala da u Adiki bivstvuje nešto što nije postojalo ni u pokojnoj Kaji, ni u Geni, pa ni u vrijednoj i sposobnoj Ani: polagano razvijanje ženstva iz čistog djevojaštva, koje će potpunu pobjedu slaviti u materinstvu. Baka Marija nije pravo znala koji je uzrok bio da je tako osjećala baš samo za Adiku, da li je to iz Adikinog vedrog pogleda kretnji, riječi, ili pak zvonkog smiješka? Ili je to bilo nešto drugo?

I Adika je zavoljela staricu. Žalila ju je, bila joj uslužna. »Mora joj biti teško: stara, slaba, s boljkom u srcu. Bože sačuvaj!«

Starica je opet mislila: dobro što ju je Iva izabrao. Po njoj će se loza pomladiti. »U dnu duše tinjala je želja da poživi samo toliko, da vidi i poljulja praunuče. Možda će biti sin? Možda će biti sličan njenom pokojnom Aci?

Baka Marija nije dugo uživala u svojoj ljubimici. Jednog maglovitog jutra našli su je u krevetu mrtvu. Jamačno je popustilo ispaćeno srce. Kako je umrla, nisu znali. S lica joj je nestao patnički izraz, činila se začuđena, smirena i zadovoljna.

Iva je rekao: »Čini se, ko da je u posljednji čas nešto lipo gledala«.

»Možda je pokojni dada došao po nju. Žao mi je bake. Nije nam ništa kazala na rastanku. Al sigurno joj je ondi bolje. Ondi je čekaju njeni najmiliji«, rekla je Adika.

»Lipo je umrla. Nije patila ni sebe, ni druge. Uvik je nastojala da ne padne na teret bilo kome. Kazivala mi je često da se moli Majci Božjoj, neka je očuva od dugačke bólje«, govorila je snaša Ana, jer se u potajici bojala duge svekrvine bolesti i dvorenja.

Gena je šutjela, ali dok se je Iva brinuo oko ukopa i nastojao da sve bude onako kako se dolikuje gazdinskoj kući, naređivao, dogovarao se od kojih će se dasaka sastaviti lijes i izdjelati križ, nudio ukopnike rakijom, sestra mu je tiho ušla u sobu u kojoj je baka Marija ležala, podigla gornji pokrov i zagledala se u staričino lice.

»Je li znala što je zapravo sa mnom i zašto sam nesretna? Oćel' dadi ondi pripovidat?« pomislila je i spoznala dio svoje krivice za svoju sudbinu.

Staričin izraz lica nije odgovarao na njena pitanja. Bilo je, kao da je daleko, daleko nekamo otišla gdje nema zemaljskih boli. Ali Gena je bila živ čovjek na ovoj zemlji, pa je njen isprekidani jecaj izbijao iz grudi više zbog vlastite nesreće nego od žalosti radi umrle starice.

Nekoliko se dana spominjalo baku Mariju u kući i u selu.

»Nema prigovora, ukop je bio ko što se priliči«, priznavala je desna susjeda.

»Sreća Anina, ni čašu vode joj u bolji nije morala pružiti, a ja sam se s mojoj svekrvom namučila. Služila je tri miseca, drúgo moja, prinašala je s kreveta na krevet, a šta sam od toga imala? Kad je umrla, došle izudane kćeri i odnile njeno. Do zadnje tralje«, — tužila se lijeva.

»Čestita je žena bila, vridna i poštena. Nikom svoje teško nije tužila«, rekla je opet prva.

»Mirno je živila, mirno umrla«, brbljala je treća.

»Bog joj se smilovao duši«, zaključila je četvrta.

Prve dane su je spominjali u kući. Ondje je još ležala preslica i vreteno, na polici stari bakin molitvenik, u ormaru još složeno njeno rublje: skute i oplećci, bijeli kao snijeg i opšiveni uskom kačkanom čipkom, kao što se priliči staroj ženi, radenici.

Uvik je baka govorila: »suknje i rekla mogu biti i zakrpane i izblidite, al po oplećku se pozna žena«, spominjala ju je snaša Ana pred Adikom i Genom, i sklanjala iz ormara njene stvari i slagala ih u sanduk da načini više mjesta njihovom rublju.

Spominjalo se, pa i prestalo. Brzo se trag za njom brisao. Jer ona, koja je sve snage žrtvovala za Nikoljačićeve, doista nije ondje manjkala.

Bilo je pred žetvu. Žuta pšenica spustila oteščale vrhove punih klasova k zemlji. Žega pritisla, snuždio se crveni mak uz njivu, u klasju je pucketalo, žito je sazorilo. Zob se zabjelasala, a zeleni kukuruz upijao vlagu iz prstenaca oko struka, skupljenu od jutarnje rose.

Mislilo se i pripremalo za žetvu.

Adika i Iva nisu ni večerom dolazili kući sa stana. Noćivali su u stanarskoj kolibi, rano lijegali, rano ranili.

»Ujutro ćemo u uža«, rekao je Iva jedne tople, zvjezdane večeri.

Prije nego je pravo svanulo, uputili su se na njivu s mladim risarom Perom i njegovom ženom Katom. Još je praskozorje bilo sivo. Tišinu je prekidala pjesma jutarnja šumskih ptica i muk goveda iz tora. Žita su u ranom svanuću bila ovijena maglicom,. vrbe su se uz podalji prokop crnile kao uspavane udovice. Putem su opancima stresali rosu s trava, a pogažena metvica i divlji bosiljak su zamirisali pod njihovim nogama.

Iva je prihvatio srp i rezao žito s kraja njiva. Adika je s ostalima skupljala ga na hrpu, jer su toga jutra odlučili uvijati uža za snoplje.

Iz sela se čulo pozdravljenje, a nebo se iza šume zarumenilo. Sunce, crvena ogromna latica rujne ru-

že, izdizalo se iznad tamnih, ravnih, starih hrastova.

Adika je časkom stajala, uspravila se i prekrstila. Duboko je uzdahnula, ogledala se oko sebe. Polja, polivena prvim tracima sunca, promijenila su lica. Probuđena zob je treperila, livada se obojila, s vrba je lijeno zašumjela sivkastim skutom dugih grana. U njenoj raščupanoj krošnji ciknulo je saneno ptiče. Njiva se žitom pozlatila, mirno je stajalo klasje, samo su se čuli otkosi Ivinih snažnih zamaha.

Adika je osjetila raskoš plodne zemlje, svježinu ljetnog jutra u svim žilama. Bogati osjećaj sreće prostrujao je njome od mladosti i Ivine blizine.

»Sada ćemo požuriti plesti, dok ne padne rosa«, rekao je Iva i prihvatio pšenicu, odmjeravajući duljinu slamnate stabljike.

Risar je širokim korakom, s pregršti klasja došao do Ive. Nekoliko je puta ruke sa snopom podigao i spustio. Htio je procijeniti težinu.

»Tribat će bome uža i uža«, zaključio je, spustio snop na hrpu, bacio s glave slamnati stari šešir, ispravio se i odmjerio zadovoljnim pogledom njivu.

»Bit će snoplja i kršća . . . «

»Bit će«, rekao je Iva uvraćajući uže.

»Gazda, kolko šecuješ po jutru?«

»Pa, ako sretno dođe do ruke, i do deset metara. A šta šecuješ ti, Pera?«

»Može i dvanaest«.

Pleli su do sedmog sata.

»Ne može se više, suvo je«, prekinuo je Iva šutnju i posao.

Sunce je dobrano prigrijalo kad su se vraćali na stan. Za Adikom su trčale kokice i pilići, a mlade se patke javile: pat-pat, ostavile baricu pored bunara i gegavim korakom žurile prema kolibi.

»Iš, iš, sada ću, no sada ću, šta ste napale«, govorila je Adika, jer se je živad uzlepršala oko nje. »Sada me poznate kad triba jist, a kad tiram iz bašče, onda vas nije briga, je l' ti nesrićo kukmasta?«

Preskočila je dva puta po dvije stube i za čas se vratila sa saćurom kukuruznog zrnja. Bacala je u luku među živad, a kukuruz se zasjao u zraci sunca kao zlato.

Kata je pomuzla krave. Na trijemu je u muzlicama stajalo pjenušavo mlijeko. Adika ga procijedi, jedan dio stavi kuhati, a ostali ulije u zemljane tegle na prokis.

Ispržila je slanine, očistila nekoliko glavica crvenog luka, narezala sira, poslagala ga na tanjur oslikan ružama, prelila vrhnjem, iz zemljanog lonca izvadila kiselih krastavaca, poredala šarene tanjure na stol pod granati orah, i pozvala na doručak.

Jelo se s tekom, a zatim je pošao svatko na svoj posao.

»Pero«, rekao je Iva kad su se podizali od stola, »ponesi čekić i eksere. Pregledat ćemo najprije okna na ambaru. Možda će ih Kata morat gdigdi izlipit blatom. Posli ćemo vidit kako stoje točkovi na dugačkim kolima, a prid noć — ako svršimo poso — možemo drva rizat za vršaj«.

»I plivnicu bi trebalo opravit, pa i motaka iz šume donit«, rekao je Pera.

»Polako se ježevi ježu, Pero, sve ćemo uredit«.

Kata je skupila posuđe sa stola i zapitala Adiku: »A kuda ćemo nas dvi?«

»U bašču, triba izvadit luk. Posli ćemo smislit šta ćemo za ručak«.

Uputile su se u bašču, vadile luk i iznosile ga na hrpu pod orah.

Poslije ručka, kada su sredile kuhinju i trijem, sjele su na tronoške i čistile luk od suhih stabljika i bacale ga u košaru.

»Adika, šta ćeš kuvat na vršaju? Bit će svita«, pitala je Kata.

»Kao uvik što se kuva na vršaju. Za fruštuk pečeni gra, slanina i suvo meso, kiselo i slatko mliko, sir i kajmak. Za ručak paprikaš. Ivo je kazo zaklat ćemo Šaruljino tele. Kolače ćemo ispeć dan prije, kod kuće. To će mama. Bukte i kiflice, a mi ćemo ovdi u slatko: štrudlu s jabukama i sa sirom«.

»Što uživam u štrudli s jabukama«, uzdahnula je Kata. Slina joj se slila u ustima. Očekivala je dijete, pa je volila govoriti o nekim jelima.

»Moramo misliti i na mašiniste. Móba voli paprikaš, al mašinisti su ko neka gospoda. Njima ćemo finije. Ispeći ćemo mesa, napravit salatu od jabučica i kupusa«.

»I supu bi tribalo«, primijetila je Kata.

»Možemo, samo ćemo puno peršina i mrkve očistiti. Mama kaže da je supa finija s puno grinca«, rekla je Adika, ustala, stresla s pregače suho lukovo perje i prihvatila košaru.

»Pomoći ću ti nosit«.

»Neka. Ti ovde sve uredi. Nosit ću sama. Mogla bi ti naškodit«.

Popela se nekoliko puta uskim stepenicama na tavan, i istresala košare s lukom.

U poslu je brzo prošao dan.

... Sunce je pošlo zapadu. Govedar je tjerao krave s paše. Iz daleka se čula Šaruljina klepka.

»To su naše«, rekla je Adika. »Poznam našu klepku«.

Krave su lijeno išle. Šaruljino je vime bilo nabreklo od mlijeka. Odbijeni telići trčali su za materama. Svinjar se vratio iz šume. Svinje su trčale prema valovima s hranom. Iva i Pera su spremali alat.

»Okna su u redu, drva narezana, a plivnica je opravljena. Ado, požuri večeru, pa ćemo kući«.

»Kući?!« zapitala je Adika. »Oće l' i Pera s nama?«

»Pera će s Katom ostat na stanu. Kaže, izjutra će opet u uža«, ozbiljno je rekao, tada ispod oka pogledao u svoju mladu ženu, i nasmiješio se. Znao je, Adika se volila sama s njime voziti kući večerom sa stana.

Koliko god se nastoji rano krenuti sa stana, ipak to ne uspijeva. Još se mora ovo narediti, ono upitati, kante s mlijekom smjestiti u nakošenu djetelinu, a jaja složiti među pljevu u košaru, da se putem kolima ne razbiju. Tada još koji raonik ili kosu ponijeti, a na koncu se zadržati kod prasaca, više od zabave nego od potrebe.

Tako se i ove večeri nebo osulo zvijezdama prije no je Iva potjerao konje iz avlije.

»Sidiš li dobro?« zapitao je kad su pošli livadskim putem.

»Fino«, odgovorila je Adika i nasmiješila se.

Smjestila se udobno na djetelini, a i da nije, bilo bi joj svejedno. Glavno je bilo da je Iva pored nje, i da su nakon radnog dana sami, okriljeni toplom noći, tihom, a opet uzbibanom neshvatljivo raskošnim šumovima, kao i njihove duše. Radni dan je bio za njima: pun sitnih poslova i dnevnih dužnosti.

Otkosi otave mirisali su izdisajima poljskog cvijeća. Ono je izvršilo svoju dužnost na livadi. U njivi s visokim kukuruzom šuštalo je kao da onuda prolaze neke nevidljive žene u oštroj svili. Šaš se crnio u još crnjoj bari. Neka je ptica kriknula pored vode.

Na njivi s ječmom slutilo se kršće.

Na raskršću stajalo je starinsko raspelo, pored jablana, ogromnog, ravnog kažiprsta, putokaza tamnim visinama. Ljetna je noć obavila dvoje mladih ljudi i strujala njihovim mladim životima. U toj noći, više sviješću nego razumom osjećali su kako i oni idu svojim određenim putem i kako su nosioci dužnosti goleme i divne, i da su zato njihove dvije mladosti spojene neprekidnom vezom.

Iva je ispustio uzde. Okrenuo se Adiki:

»Drimaš?«

»Ne drimam. Samo sam mislila... «

»Na što misliš, Ado?«

»Ah, ni na što! Samo tako — mislila sam kako — kako mi je lipo«.

»A što ti je tako lipo?«

Adika je spustila glavu na njegovo rame.

»Lipo? Pa eto, život je tako lip, a i što sam kraj tebe«.

Bili su blizu sela.

S crkvenog tornja odbijao deseti sat.

Uoči vršaja Iva skoro nije ni sklapao očiju. I starijima, iskusnijima, taj se dan činio najvažniji u godini. To je dan u kojem se zaključuje uspjeh godišnjeg rada. Istina i svinjokolja u jesen je važna, i branje kukuruza, i jesenja i proljetna sjetva, ali dan vršaja je dan osiguranja kruha i glavnog novčanog dobitka u seljačkim gazdinstvima.

Iva se nije brinuo samo o tome koliko će ječma i zobi sabrati, koliko će trebati za sjetvu i hranu preko godine, koliko za isplatu slugu i risara, a koliko će ostati viška za prodaju. Brinuo se i hoće li sav posao u skladu i redu teći, hoće li stroj zatajivati ili suviše zrnja izbacivati, pa napokon da ne bi odnekle varnica vrknula i zapalila gumno i gamare, ili da se ne bi iznenada naoblačilo i okišilo.

U kolibi je bilo sparno, on se prevrtao na svom ležaju, pa kada je čuo jednoličio Adikino disanje i uvjerio se da ona spava, tiho se izvukao iz sobe i zastao na trijemu.

Pijetao je sneno javio jedanaesti sat. Noć je bila vedra i svježa. »Neće biti kiše«, pomislio je i pošao avlijom. Vidra, stanarska kuja potrčala je prema njemu i stala mu se umiljavati oko nogu. Pogledao je u štalu. Konji su mirovali. Krave su ležale u okolcu.

Pošao je na pašnjak, gamarama. Obišao ih je, a tada pristupi vršaćem stroju. Stajao je među gamarama kao neka crna neman. Razgrnuo je pepeo pred vratima za vatru da vidi je li sva žar ugašena, a tada se povalio na kup vreća i guba. Kraj gamare se čulo hrkanje: to je risar Pera sa strojarem spavao pored stroja.

»Moram se malo odmoriti. Da mi je bar malo zadrijemati, ili bar da već svane«, pomislio je i zaklopio oči.

Možda je malo i drijemao, zvijezde su blijedile kad je otvorio oči. Probudio se strojar. Istegao se i zapitao: »Kol'ko može biti sati?«

»Oko tri«, rekao je Iva.

»Pa možemo polako početi ložiti. Diž se Pera! Što 'rčeš ko zaklan«.

Pera je nešto promrmljao i naglo sjeo. »Šta si kazo?« zijevnuo je što je bolje mogao, prošao rukom kroz prašnu, crnu kosu, i pošao k bunaru. Umio se u valovu, pa pripravio cigaretu. »Pazi, ne zapali gamaru«, opomenuo je Iva.

»Nisam dite, pazim«.

Strojar je nabacao slame i triješća u vatreno ždrijelo lokomobila i potpalio. Vatra je crvenkasto zaplamsala.

U prvom svanuću zadrndala su kola. To je iz sela stizala móba u pomoć: desni i lijevi komšija, kumovi, i Ivin parnjak Loza Ivanov. S njima se dovezla i snaša Ana s Genom.

»A moj Iva uranio«, rekla je snaša Ana silazeći s kola.

»Faljen Bog«, pozdravljali su kočijaši sjedeći u kolima. »Di ćemo počet?«

»Uvik faljen«, odgovarao je Iva. »Poranili ste, pričekajte da se najprije okripite«. Nastojao je načinom i ozbiljnošću oponašati starije od sebe.

»U korpi je rakija«, rekla je snaša Ana. »Ded je dokuči, Geno!«

»Ja sam, mamo, još sinoć spustio oku u bunar da se ladi«, upao je u riječ Iva.

»A ja, reko, zaboravit ćeš«.

Izvukao je iz bunara oku, odčepio je i ponudio.

»Ded Iva, najpre ti«, nasmiješio se njegov desni komšija, Luka.

Nakon što je Iva nakvasio usne, jer nije volio rakiju, zaredala je boca.

Svi su postali življi, raspoloženiji.

»Kuda ćemo?«

»Ajd, raspodili poso!«

»Šta ćemo najprvo?« dovikivali su Ivi.

»Mislim, prvo ćemo površiti ječam. Njega nisam ni svèzo s njiva. Izgleda, neće biti padanja, al opet ... nikad se ne zna kakova salauka može doć' u litnom danu, a gamarama neće naškodit ako pokisnu«.

»Mogla bi i padat. Babin ćošak nije čist«.

Na zapadu se širila uska, siva crta.

»Ne do Bog«, rekao je Iva.

»Da Bog sluša gazde, dok su guvna, ne bi nikad liti ni padalo«, primijetio je Luka.

Livadskim putem se je prema stanu primicala ženska moba. Žene su međusobno tiho govorile o svojim brigama i poslu, djevojke su se šalile i smijale.

»Manda i Liza će na plivu«, bockao je Loza djevojke.

»Nisam Loza, da biram poso«, dobacivala je Liza, i da pokaže koliko joj je svejedno gdje radi, prihvatila se guba.

»Što su se nakostriješili jedno na drugo, a svit zna da se vole«, rekla je Manda i pošla za Lizom.

»Mando, ded ostavi časom gube, pa nam pomozi ponijeti na stan korpe s kolačima«, umiljato je rekla snaša Ana.

Žene su sjele uz kraj i čekale početak posla.

Manda i Gena su prihvatile korpe i pošle na stan.

»E, ajdemo«, rekao je Luka, a Iva je skočio u Lozina kola i pošao s kočijašima na njivu da pomogne tovariti vozove.

Snaša Ana je časom za njima gledala, a onda pošla za djevojkama.

Još nije sunce pravo odskočilo, a prvi su se vozovi gegali s njive prema pašnjaku.

Hranilac se popeo na dreš i prihvatio prvi snop, nožem razrezao uže, rastresao klasje, i spustio — u otvor. Z-z-z zabrujalo je u drešu, a prva su zrna već nailazila, z-z-z, z-z-z, jednolično je pjevao stroj spuštajući i dižući zvuk, primajući snopove u svoju utrobu i izbacujući ovršeni ječam.

Dva su momka natresali vreće da budu dobro i jednolično pune, i nosili ih na vagu.

»Ječam dobro plaća«, rekao je strojar kad je izmjerio prvu vagu.

Z-z-z, z-z-z-z žurio je stroj. Radilo se živahno. Časom se činilo da stroj požuruje ljude, a časom da ljudi požuruju stroj.

O sedmom satu krenula su kola s vrećama prema hambaru.

Snaša Ana je na trijemu rezala luk za paprikaš.

»Oće l' skoro fruštuk?« zapitala je.

»Samo da dovršimo prvu njivu, mámo. Tako, za pola sata«, doviknuo je Iva majci i ušao u hambar.

Snaša Ana je pogledala za sinom. »Ko pravi matorac«, rekla je. Keceljom je obrisala oči. Skoro i

nije znala jesu li zasuzile od ljutine luka, od milja nad Ivom ili zbog bogate žetve.

O osmom satu stigla je móba na doručak.

U valovu kraj bunara i u priređenim karlicama oprali su sa sebe znoj i prašinu, a tada je opet zaredala oka s rakijom. Svatko je po malo gucnuo.

»Da speremo prašinu iz grla«, rekao je Loza Ivanov.

»A ja reko, da jezik opereš«, bocnula ga Liza. Snaša Ana je već u trijemu na stol postavila zdjele i u njih sipala jelo. Pri tom je upozoravala Adiku i Katu.

»Dederte, cure moje, odnesite jilo na astal. Najpre kuvano mliko i sir i kajmak. Onda suvo meso, slaninu i pečeni gra! Nekate zaboravit tanjure s lukom i zelenom paprikom. Lipo sve po redu«.

Adika i Kata su žurile, a snaša Ana im je dodavala zdjele.

Međutim je Gena ispljuskivala vodu iz karlica i složila ih u hladovinu kraj plota, da ne popucaju na suncu. Onda je ispustila vodu iz valova, spustila kabao u bunar, da navuče svježe vode. Zaposlila se u blizini stola uz kojega je posjedala móba, a opet postrance jer nije željela da se upliće u razgovor. Izvlačila je vodu iz bunara, primicala kabao valovu (a đerma je pritom škripala), izlijevala vodu i ponovo spuštala kabao u bunar. Snaša Ana ju je promatrala iz trijema i zovnula:

»Geno, odi malo ovamo«, a kad je Gena došla rekla je glasno:

»Deder odnesi još ove zdile s jabučicama i kiselim krastavcima«, i odmah prigušeno nadovezala: »Šta ti je opet? Zašto se motaš oko bunara. Pomozi Adiki i Kati. Šta će svit mislit? Držiš se ko da nisi naša«.

»O, mamo, a čija sam ja?« prošaptala je Gena i bolno se nasmiješila, prihvatila zdjele, a onda pretvarajući se da je dobro raspoložena potrčala k stolu. Umiljato je zapitala:

»Ko bi jabučica i kiselih krastavaca?«

»Deder meni jabučica«, javio se strojar i pružio ruku.

Gena je stavila zdjelu s rajčicama pred strojara:

»Birajte, majstore, najcrvenije, one su bolje«.

»Ta sve su fine, snašice, iz tvojih ruku«, namignuo joj je strojar.

Gena se nije osvrnula na strojarevu primjedbu nego je pošla pram pročelja, maknula prazne zdjele u kraj i stavila na stol zdjelu s kiselim krastavcima — da majci ugodi — ostala stajati kraj stola. Podbočila je ruke o struk, pazila što kome valja ponuditi i slušala razgovor.

Po dugom stolu, kroz orahovu krošnju, sunce je igralo svjetlom i sjenom. Nebo je izgubilo jutarnje, svježe plavetnilo.

»Bit će žege«, rekao je Luka i obrisao znoj s čela i vrata.

»Znojiš li se više od vrućine, ili od ljute paprike?« zapitao je strojar.

Tada su uz jelo pričali tko koliko ljutih paprika može pojesti, što tko voli jesti, kako je bilo kod ovih ili onih na vršaju.

Iva reda radi nije móbu požurivao na posao poslije doručka, ali je zadovoljan pošao na gumno čim je strojar pozvao na rad.

Stroj je opet pjevao z-z-z, z-z-z, ječmena je gamara bila završena, osnovali su žitnu. I žito je dobro plaćalo.

»Uvik ja govorim, najbolja je šišulja«, govorio je strojar, »al svit se polakomio, sije križevačko, jer je zrnje krupnije, i kažu — bolje plaća«.

Luka je sišao sa svoga voza, pušio cigaretu i odobaravao strojaru.

»I ja tako mislim«, govorio je. »Križevačko za čas sazrije, pa ako ne uvatiš pravi čas za kosidbu, pola se prospe po njivi. I kru' je lipši od šišulje«.

Lizu i Mandu su zamijenili kod pljeve dvije mlade žene. Djevojke su se umile, jer ih je pljeva grizla, malo začešljale i odmarale se u sjeni gamare.

Manda je prihvatila klas, među dlanovima ga trla, puhnula na dlan, tako da su joj na dlanu ostala čista zrna. Jedno je uzela između kažiprsta i palca i pokazala Mandi klicu.

»Vidi«, govorila je i pokazala klicu u zrnu. »Moja je baka uvik govorila da je to slika Majke Božje s Ditetom«.

»I baka Marija je meni tako pripovidala dok sam bio još malen, pa ja ne bi ni za što na svitu pogazio pšenično zrno. Bojo sam se da ne povridim Majku Božju«, rekao je Iva.

Stao je pored djevojaka i pružio svakoj zrelu, crvenu, kiselkastu, žetvenjačku jabuku.

»Z-z-z, z-z-z, pjevao je stroj, gutao snopove izbacivao ovršeno zrnje. Gamare slame su rasle, livadskim putem od pašnjaka do stana škripala su kola pod teretom vreća.

Sunce se bližilo zenitu.

»Samo da bude dosta vode u bunarevima«, brinuo se Iva, jer se voda stala mutiti.

O podne se ručalo, malo odmorilo, pa nastavilo s vršajem.

Oko šest sati u večer posao je bio dovršen.

Odlanulo je svima. Prva je potreba i opet bila voda. Svi su se prali, sapunali, češljevima prolazili kroz zaprašenu kosu. Tada su posjedali za stol ispod oraha.

Uz večeru je Iva nudio vinom. Snaša Ana je s Genom posluživala kolačima. Svi su bili zadovoljni.

»Odalo je vrime, a ja sam pomišljo da bi moglo biti i salauke. Babin ćošak se oko dva sata mrgodio, a i vitar je duvo«, rekao je Luka.

»Baš se fino radilo, ono što kazali, ni kajiš nije spao s mašine«, nadovezao je Loza.

Risari i strojari su izračunali koliko su zaradili, a Iva znao koliko je ječma i pšenice pohranio pod krov.

Sunce je zašlo, zvijezde se pojavile, ali nitko još nije kanio poći kući. Muškarci su pušili, žene grickale voće i kolače. Naklapalo se o svemu i svačemu. O tome, kako se već davno ne pamti tako dobra i rodna godina, o porezu i doprinosu vodnoj zadruzi, o starim običajima koji se više ne održavaju, a o kojima su stariji znali pričati po predaji starih.

Snaša Ana je pričala što je čula od svoje bake dok je ova još bila malena. Onda su još opstojale graničarske zadruge. Želi su ukućani, srpom, žene su plele uža i slagale rukoveti, a muškarci vezali snoplje, i kad se žito složilo u kršće, slavila se dopožaonica.

Pričala je, kako se — od kako ona za sebe zna — u selu vršilo »demfericom«, ali da su stari vršili konjima, a žito mljeli u suvarama, i kako stari nisu htjeli nositi žito na meljavu u parni mlin, jer nisu

vjerovali da mašine mogu dobro i čisto brašno izmljeti. I kako su govorili: »Di bi to i moglo valjati! Sad donese žito, a za sat ti mlinar dade brašno. Mašine se mažu crnim zetinom, pa i brašno mora od njega smrditi. To je šuć-muć, pa prolij!«

Bilo je i takvih koji nisu htjeli ni na suvarama mljeti, nego su žito mljeli na vodenicama na Savi, ili na bosanskim potocima preko Save. Tvrdili su da je ono brašno najbolje koje melju vodeničari. Ondje na svježem zraku voda tjera kamenje, kamenje mrvi zrno i polako melje brašno.

Kasnije su privikli na parni mlin. Danas se nitko i ne sjeti da ide mljeti na Savu, suvare slabo rade, kažu da će ih srušiti, a mlinar od ušura sazidao kuću u Zagrebu... Eto, kako se vrijeme mijenja: tko bi danas još kazao da je bolji kruh od naprosto samljevenog brašna, nego onaj od finoga, pajdlovanog?!«

Snaša Ana je dovršila. Poniknula je očima, zamislila se i nasmiješila:

»Šta si se zaštundirala, mamo?« Zapitao je Iva i položio joj ruku na rame.

»Eto što mislim: palo mi na pamet, kako uvik najstariji u društvu pripovidaju što je nekad bilo. A večeras sam samo ja pripovidala. Ostarila sam, moj Ivo, a nisam to ni opazila«.

Adika je ovila ruku oko Geninog pasa. Sjedile su na kraju dugačke klupe. Adikino lice svježe kao u djevojke osvjetljivala karbidska svjetiljka, koja je gorjela nasred stola. Gena se naslonila na orah tako, da joj je lice bilo u tami. Adika je širom otvorenim očima bezazlenog pogleda promatrala snašu Anu i pažljivo slušala svaku njezinu riječ. Pomislila je:

eto i ja ću ostarit — al to je daleko — a onda ću slično pripovidat svojoj dici.

Gena je rastreseno slušala materino pričanje i pri tome mislila: za koji dan će i Marinovi vršit, a moj sin će trčkarat po gumnu. Jau! Ako se približi vozu, pa ga konj udari kopitom?! Ukoliko ga Stanko popne na voz, — a on je sigurno živahan — pa da sklizne s voza i padne pod točak? Sačuvaj Bože, sačuvaj Bože!... Zašto je baš moralo biti tako, da pravo i ne poznam sina. Igra se s djecom na sokaku, a kad mu kradom pridem gleda me začuđeno i pobjegne. Zar me zbilja ne pozna, ili ga podgovaraju protiv mene? A sad se govori po selu da će se Stanko oženit iz Račinovaca. Može — slobodan je. Onda bi moj Ika imao maćuvu, pored žive majke. Možda i braću... Kako bi mu onda bilo? Al' možda nije istina, možda Stanko neće. Možda će jedanput kad bude stariji uvidjeti, da i ovako ne valja. Možda će postat drukčiji?... Možda...

»Vrime je da krenemo«, rekao je strojar glasno.

»Čekaj još malo«, dobacio je Luka.

»Lako je tebi, ne moraš sutra prije zore«, bunio se strojar, ali nitko nije ustao.

Međutim se mjesec digao i noć je postala svijetla. Nasred pašnjaka izronio iz tame visok brijest, njive oslobođene plodnog tereta ispružile se u mjesečini i izdisale izmaglicu, a iza njiva, pašnjaka i livada crnila se šuma.

Draga, gorda, tajanstvena slavonska šuma gdje stara ravna i visoka stabla dižu krošnje pram zvjezdanog, tamnog neba. Šuma koja je pod svoje

okrilje primila — nekad davno — bjegunce iz Bosne, prvi naraštaj ravničarskih Šokaca.

Draga šuma, koja sudbinu Šokaca prati korak uz korak...

Tako je to uvijek bilo: skoro i neopazice ušlo se u jesen. Preorane oranice odisale su svježinom studenih jutara. Bablje je ljeto ispreplelo svilenkastim nitima sjajne, crne brazde. Vuklo se od čička do češljuga, od grudice zemlje na kolnom putu, do travke na stazi i od žutog kukuružnjaka. Mrazova sestrica izbila po livadama i pašnjacima.

Svib je uz šumu poblijedio, hrastova krošnja zašumorila šuštavim zlatom jesenjeg lišća.

Na to je stigla zima s kratkim, snijegom protkanim danima i dugim večerima.

Takve jedne večeri sjedili su u seoskoj čitaonici stariji ljudi da uz novine i razgovore skrate vrijeme.

»Moro sam u šumu, a ono, štono kazali, nije ni za kola, ni za saone. Konji se izmučili, a skoro sam i točak slomio. Tio zaobić rupu, pa natrapao na panj«, pričao je Iva Pavalov i prešao hrapavim dlanom po ćelavom tjemenu.

»Di je to da se ide u šumu? Ta ja sam jedva dovuko malo slame sa stana. Nije vrime ni za kakav poso. Mrak se rano vata, a jutro nikad da svane...« raspričao se Luka Bukvin. Bio se toliko ugojio, da je sjedio raskrečenih nogu, a kožnatim je pojasom nisko stegao somotske pantalone nad okruglim trbuhom.

Nuna Perin je odložio novine, protrljao kratkovidne oči, i rekao: »Mi o stanu i saoniku, pa i ne

mislimo što bi sve moglo biti, a novine sve o Hitleru...«.

»Daleko je od nas...«, odmahnuo je rukom Luka Bukvin.

»Baš daleko! Pa zar ne znaš gdje je Austrija? A Češka? A Poljska?« ozbiljno je rekao Kuda Stankov. Lampa što je visjela sa stropa osvjetljavala mu je gustu, prosijedu kosu i lice opaljeno od sunca i vjetra s urezanim borama na čelu i pored ustiju.

»Ko oće, nek se tuče«, slegao je ramenima Luka Bukvin.

Iva Pavlov se ražestio: »Nije to ko oće nek se tuče, nego ko mora da se brani. Zar misliš da je Poljskoj do rata?«

»Ne kažem ja to«, izvlačio se Luka Bukvin, »samo meni je važno kako je kod nas«.

Kuda Stankov ga oštro pogleda i s primjesom poruge upita:

»A kako je?«

Luka se nije smeo. »Dobro. Dobili smo mi upute od vodstva iz Zagreba, pa po tome znamo da Jugoslavija vodi takvu politiku, da kod nas ne dođe do rata«.

»Nego će sve ostat kako je danas? Zar to misliš?« upitao je Kuda.

»A zašto da ne ostane? Pa ne može Hitler na čitav svit«, tvrdio je Luka bezbrižno.

»Ja ti kažem: ne može, da, al može upalit čitavu Evropu. Zar nije i 1914. počelo u Srbiji, a di se svršilo osamnaeste? Ha?« uzbuđeno je rekao Kuda i ustao.

»Ko doživi, vidit će«, zaključio je Iva Pavalov, stavio šubaru na glavu i skinio svoj kožuh s klinčanice.

»Misliš: ko preživi, jer ako se rat proširi, a ja ne virujem da neće, bit će strašan. Mnogo gori od onoga kojeg smo preživjeli«.

»Ajd ne budi zloguki prorok,« dobacio je Luka Bukvin i nadovezao: »Vrime je da idemo... Oćeš li i ti, Kuda?«

»A da šta ću...«.

Na sokaku su se razišli. Luka je otišao na lijevo, a Kuda s Ivom na desno. Noć je bila tamna i oblačna. Mada su na seoskoj kaldrmi u svom sokaku poznavali svaku rupu i razbijenu opeku, ipak su put osvjetljavali fenjerom u kojem je žmirkala svijeća. Neko su vrijeme hodali bez riječi, a onda Iva prekine šutnju:

»Pa mogli bi uglavit kad će nam se dica vinčat. Valjda sad više ništa ne stoji na putu«.

»Ha?« upitao je Kuda kao onaj koji nije dobro čuo ili koji je zatečen pitanjem, pa da bi došao do predaha, upozori Ivu: »Ded malo desno, tu je rupa«, a onda polako nastavi: »Ne znam, Iva, da l' je baš sada vrime...«.

Iva se zamislio. »Stani da zapalim cigar«, rekao je i kresnuo šibicu. Povukao je dva tri dima i pošao dalje. »Da te ne poštujem kao starijeg druga, i da ne znam da tvoja rič vridi, mogo bi i posumnjat u tvoje namire. Ljubav naše dice ne traje od jučer, postojana je. Najprije si reko da je tvoja Marica premlada za udaju, a onda da pričekamo dok moj Joza odsluži vojsku, a sad — kad je sve

po tvojemu — opet oklivaš. Pravo ti je bilo kad ti se Katica udala. A sad eto... Pa nije moja kuća lošija od Ivanove...«

»Neka, Iva, odmah tako... Čast tebi i tvojoj kući, pa kad bi bilo samo to, mogli bi se i sutra vinčat...«.

»E, pa šta je onda?« upitao je Iva pomalo nestrpljivo.

»Kako da ti kažem... to je, da će mi kuća ostat pusta bez nje. Znaš i sam, Marica se kasno rodila. Mojoj je Terzi bilo trideset-pet godina, a u toj dobi Šokica neće rodit. Al... mislili smo bit će sin. Sad falim Bogu što je divojka, i ne bi ni sina mogo više volit. Katica je bila oduvik ko svi Azapovići: brbljava, vižlasta, živa ko čigra... pa mi je bilo pravo da čim prije pokrije zavojem glavu. Marica je mirna, promišljena, umiljata. Pa kad ode... Al nije zato, Iva, nije, nego se bojim... sve miriše na barut«.

»Bojiš se da ne bude... soldatuša, štono kazali stari. Ni žena, ni divojka«.

»I jest tako, baš tako... Pusti me da još promislim, a rič svoju pogazit neću«.

»Ne mislim ja da ćeš je pogazit...« promrmljao je Iva, a onda reče glasnije: »Laku noć!« jer su bili spram Stankove kuće.

»Laku noć! I ne zamiri...«.

Iva je čuo u hodu kako je Stankova kapijica škljocnula, a Kuda se uputio fenjerom prema štali.

Otvorio je štalska vrata i osvijetlio dvije krave: Šarulju i Bjelku. Ležale su mirno i preživale. Šarulja je okrenula glavu i ispod oka pogledala fe-

njer. Konji, očišćene dlake stajali su pored jasala i grizli sijeno. Kuda prihvati vile i ubaci u jasle naviljak sijena. Pošao je k izlazu i zastao pred otvorenim vratima.

U tamnoj noći nazrijevali su se ostaci krpa snijega u avliji i staze s ukrućenim blatom koje su vodile prema kući i bunaru. Ta noć, osim što je bila oblačna i mračna, nije bila ni u čem slična davnoj noći na koju se Kuda sjetio. Noć kad je posljednji put prošao Jerkovom avlijom do Kajine komorice. Ponukan tim iznenadnim osjećajem, sjeo je na tronožac i glavu podupro dlanovima.

— Kako je ono rekao Iva: ni žena, ni divojka, baš kao nekad pokojni gazda Žava. Kaja je ipak ostala za njim »ni žena ni divojka«... a da nije poslušao gazda Žavine poruke i izjave, da je smjelo zatražio Kajinu ruku, pa i priznao što je bilo za priznati, njen i njegov život bi drugačije tekao... Možda bi mu Kaja rodila sina, možda bi još bila živa? Kaja! Kako ju je volio i kako je ona njega voljela! Sve je to ko davni prosnivani san, kao da i nije bilo, a ipak je protinjalo u dnu duše. I upravo noćas, kad je valjalo odlučiti Maričinom sudbinom. »Ne treflja svaka kugla« tješio je Kaju one kobne večeri, pa i nije ga tane pogodilo, ali kad se vraćao iz Rusije, i kad mu je na dugom putu zatreperila u njegovim mislima voljena Šokadija, sklopio je oči i vidio, skoro osjetio blizinu i ljubav svoje drage. Kad je stigao u selo — bila je Kaja tuđa žena.

Onda je požalio što ga tane nije ubilo, iako to nikad nije nikom priznao, skoro ni samome sebi.

Tuđa je žena bila za njega i ostale sve do one noći, i samo do one noći kad je pošao do komorice mrtve Kaje. »Ni žena, ni divojka«, rekao je gazda Žava, a tako je on sada razmišljao o svojoj Marici. Zar je ispravno mislio? Zar se tok života zbilja može predvidjeti i proračunati? Eto, Ivin sin Joza, koji voli i strpljivo čeka njegovu odluku, eno Marice. Rasuđivao je njihov slučaj kao brižan otac. A kao čovjek? Ukoliko on spriječi i sada vjenčanje, njegova Marica će ostati djevojka koja čeka... Djevojka, da, za to je on bio dovoljno iskusan i strogo je na nju pazio. Samo njenim osjećajima, mislima, patnjama i srećom nije mogao upravljati. Pravo ih i ne shvaća, jer Marica je šutljiva, sluša i pokorava se njegovoj volji... Ipak, biti mlad znači drukčije rasuđivati, misliti i osjećati nego u kasnijim godinama. Biti mlad znači imati pravo na svoj život, na svoju sreću, pa trajala ona kratko, ili čitav život. Biti mlad znači i biti sam, svoj...

O svemu tome morao je razmišljati kad je htio odlučiti o roku Maričinog vjenčanja. U toj noći probudilo se sjećanje na Kaju. Obje su bile njegove velike ljubavi. »Reći ću Terzi da će se Marica s Ivom vinčat još ovih poklada«, promrmljao je pred sebe, ustao i pošao u kuću. Učinilo mu se kao da je te noći ispao pred Terzom krivac, pred njom, s kojom je niz godina skladno proveo.

Iva je međutim odslužio vojsku u skraćenom roku, jer je bio hranilac obitelji. U to vrijeme oblačno je obzorje Evrope zamutilo i vedri obzor njegove mlade sreće. Osvanulo je proljeće tisućudevetstočetrdeset i prve. Mobilizacija. Iva je ponovo bio pozvan u kasarnu. Znalo se: rat će se proširiti i na Balkan.

U predvečerje pred polazak Iva je duboko osjetio kako je čvrsto povezan s okolinom u kojoj je živio. Činilo mu se da čitavo njegovo »ja«, ono što jeste i ne može drugdje opstojati nego u ovoj kući u kojoj su se njegovi praoci rađali, svoje snage ostavljali i umirali. Bili su davni, bilo ih je mnogo a kao da ih je slutio u blizini.

Prošao je avlijom, ušao u štalu, zavirio u stari hrastovi hambar. Nemir ga je odveo kroz bašču u šljivik. Jest, te je večeri bio živ i stari šljivik, u kojem su širile grane i tri stare jabuke. Sve to kao da je od njega nešto očekivalo. Nije to bila određena misao, nego više iskonski strah da se ne prekine lanac Nikoljačića...

Bilo je tiho, a ipak se teško disalo.

Slutila se proljetna oluja.

Negdje daleko je sijevnulo. Tamna crta oblaka vukla se zapadom.

Iva je pošao k trijemu. U trijemu, naslonjena na stup, stajala je Adika. Bila je blijeda, čvrsto stisnutih usana. Gledala ga je bolnim, grozničavim pogledom. Uronio je svojim pogledom u njen i u njezinim očima pročitao obećanje i svoje osjećaje: veliku dužnost. Primio ju je za ruku. Prestrašio se kako je bila hladna.

Ušli su u kuću.

Pala je noć.

Vjetar je u visinama tjerao oblake i sakrio mjesečevo lice. Muklo je zagrmjelo. Vjetar je sve upornije u visinama rastjerivao oblake, savijao

mlada stabla, zavitlao šašem u barama, zapjevao kroz krošnje starih stabala.

Kad su oblaci sakrili i posljednju zvijezdu, spustila se kiša. Rodna, mlada kiša, koju je upijala zemlja isušena proljetnim vjetrovima. Lupkala je prozorskim oknima, cijedila se s krovova, žuborila u žlijebovima.

Vjetar se smirio. Kiša je prestala... Zamirisalo je svježinom. U zemlji su se probudile klice.

Osvanulo je vedro jutro. Sunce još nije odskočilo na obzorju, kad su Iva i Adika krenuli u polje. Iva je poželio još jednom obići njive prije odlaska. Kasna je zob probila iz zemlje, još rijetka kao zelene iglice. Ječam i žito su se razbusali, a na njivi posijanoj kukuruzom crnjela se zemlja.

Iva zaokruži pogledom nad svim dragim krajem, a tada čučne i stade raskopavati zemlju. Iščeprkao je kukuruzno zrno s bijelom, jakom klicom.

»Niknut će«, zaključio je i oprezno zatrpao zrno u vlažnu zemlju. Uspravio se i pogledao ženu. A Adika je njega gledala pogledom punim nježne topline.

»Zar ćeš zbilja otić?« prošaptala je, kao da o njemu ovisi odlazak ili ostanak.

»Moram«, odgovorio je prigušeno.

»A zašto, zašto?...«

Slegao je ramenima. »Valjda je takva naša sudbina. Davni su didaci čuvali granicu, oci lutali po frontovima... Gdje li sve nisu posijane kosti naših predaka... Pa zašto bi nama bilo bolje?«

»Kome korist od toga?«

»Kome? Tko zna, ali nama je neće biti«, rekao je gorko.

»Ako se ne vratiš«, uzdahnula je tiho kao da se boji glasno pitati.

Tješio ju je: »Vratit ću se«. Uozbiljio se. »Ali ako se ne vratim ti moraš živit. Ti, a valjda i naš sin«.

Adika je protrnula, a Iva je nastavio:

»I on će radit na njivama. Učit ćeš ga da voli zemlju i čuva temelj. Ali, Ado... ja ću se vratit... viruj... vratit ću se... i ostat ovdje...«

TRENUTNI SNIMCI

Kako je izgledao, pitaš. No, lijep zbilja nije bio. Sitan, uskih prsiju kao svi koji naginju tuberkulozi. Imao je usko lice, prilično šiljast nos, tanke usne, a nad njima brkove. Nije u njega bio bujan brk — kao što ga je imao tvoj tata — nego tanak brk, taman. Ni kosa mu nije bila bujna, prije bih rekla rijetka. i smeđa. No čelo mu je bilo široko i pametno, a oči su mu znale živo zasjati. Gledao je blago čovjeku ravno u oči kad je govorio, pa se zaboravljalo da nije lijep. Glas si mu trebala čuti. Kako bih ti opisala taj glas koji sam posljednji put čula prije četrdeset godina? Prigušen, kao da se boji nešto ili nekoga povrijediti jakim, glasnim riječima. Bio je umiljat čovjek i drag. Čedan u društvu, uglađen. Ne znam da se ikome kad zamjerio.«

Pletaće igle su prestale klapkati. Baka je maramicom brisala debela stakla svojih naočari. Bijelo, pahuljasto pletivo ležalo je u krilu. Pletivo bijelo kao bakina kosa.

Proljeće je pjevalo u bakinu dvorištu. Ruže su cvale uz kuću: mjesečarke, mirisne la France, blijedožute čajne, i tamnocrvene kao baršun. Na šiljastom krovištu staroga bunara zazelenjela se mahovina, a po njoj se penjala glicinija s ljubičastim cvjetnim grozdovima teškoga mirisa. Nekoliko je pčela zujalo i sisalo med iz bogatoga cvata. U dubokom bunaru crnjela se studena voda.

— Iš — viknula je baka kvočki koja je stala čeprkati po gredici verbene: — Hajde, potjeraj kvočku, mlada si, sinko, lakše ćeš skočiti.«

Kad je kvočka s pilićima prešla na tratinu, a ja sjela pokraj bakina naslonjača u orahov hlad, ona je nastavila:

— Više puta sam ga sretala izjutra putem. Ja sam išla na stan, a on u šumu. Tada smo komad puta nastavili zajedno. Obično do Lukova, jer bi odanle on zaokrenuo u šumu, a ja na naše njive. Jednom sam ga povezla kolima. I zamisli, taj je put baš morao točak ispasti iz kola! Dok sam ja grdila kočijaša, on se smiješeći nagnuo k meni i tiho rekao: »Što mislite, gospođo, koliko smo grešni, kad se točak pod nama lomi?« — »Nismo grešni, nije se slomio nego ispao, a kočijaš je nemaran«, viknula sam srdito.

— Je li stanovao ondje prijeko, u staroj kući debelih zidova, i visokog krova?

— Jest. Ondje je stanovao. Takve su se kuće zidale u varmeđijskim danima. Samo su sada prozori izmijenjeni. Prije su bili mnogo uži.

— Jamačno se šetao i pod onim borovima oko kuće, kojima su grane okljaštrene, a samo vršike zelene.

— Sigurno je pod njima hodao.

— Je li živio uvijek sam?

— Sam. U to doba, dok sam ga ja poznavala, živio je sam.

— Zar nije nikoga volio?

— Volio? — Baka se nasmiješila. — Volio — možda jest.

— Je li bio žalostan ili veseo?

— Žalostan ili veseo? Kako bih ti to rekla?

Hiljadu osamsto devedeset i peta godina.

Proljetno jutro. Nad ravnicama je odskočilo sunce. Crveno sunce što se pokazalo iza tamne šume i svojom oštricom prosijecalo put po vedrom nebu. Vjetrić je pretrčao preko njiva, otpuhnuo na livadi loptice maslačka, potresao rosu na zelenom žitu.

Orači su upregli konje u plug i zaorali masne, crne brazde. Govedar je pustio goveda na pašnjak: bijelog bika i krave s krupnim crvenkastim pjegama. Čulo se jednolično klepetanje klepke. U selu je zazvonilo prvo zvono, na ranu misu. Sunce se penjalo i zasjalo kao žeženo srebro.

Negdje su u toru meketale ovce. Mladi je ovčar duhnuo u dvojnice. Samo čas, a tad je prestao. Vijugavi put koji je vodio iz sela na njive bio je samo toliko vlažan koliko ga je ovlažila rosa. Nasred puta ležala je mlada, crna bjelouška. Sunčala se.

Podigla je glavu prestrašena od koraka i pobjegla u vodu kanala pored puta.

Čovjek od kojega se zmijica prestrašila nosio je na sebi zeleno, sukneno odijelo, o ramenu mu je visjela puška. Za njim je, švrljajući lijevo i desno, išlo lovačko pseto. Časom je stao i zagledao se za zmijom. Nu ona se izgubila pod vodenim povijušama što su cvale bijelim, sitnim cvijetom. Tad je čovjek krenuo dalje. Dok su mu oči nemirno sjale, u duši mu se budio slatkobolni osjećaj svježeg jutra i nekog nejasnog sjećanja.

Na zavijutku puta stajao je grm divljih ruža. Dugačke grane, gipke i svedene kao poluvijenci, osule se blijedoružičastim cvjetovima. Čovjek je opet stao, otvorio širom oči i punim dahom upio prefini miris. Tad se nasmiješio.

Kao nježan cvijet divlje ruže bile su blijedoružičaste usne lijepe, bolne mlade žene koja mu je te noći došla na san, a s kojom se družio u gorskom lječilištu, kamo su ga liječnici poslali da ojača slaba pluća.

Mlada je žena imala muža i dijete. O njima je pričala, za njima je čeznula. Radi nekog nesporazumka s mužem patila je. Sve mu je to pričala na šetnjama u parku ili ležeći zamotana vunenim pokrivačima na terasi, radi liječenja.

On je dobro znao da je isključena svaka veza između njega i bolne ljepotice, no to nije umanjivalo osjećaj raskošne čistoće što ga je osjećao kako struji od nje k njemu. Kako su se blijedoružičasta fina usta žedno smiješila kad joj je on svojim pričama otvarao oči za ljepotu, kako su tamne oči grozničavo sjale! I tjelesno joj ostajući posve stran, on je dijelak njezine duše nosio u sebi. Jamačno je i ona u dalek svijet ponijela dio njegove. Toga mu se jutra učinilo da je u ružičastom cvijetu našao dio nježne, krhke krasote te bolne žene koja mu je noćas došla na san.

— Gospodine šumaru, gospodine šumaru!

On je gledao u ružin grm i nije čuo.

— Gospodine Kozarac — glasnije je viknuo tamni, duboki ženski glas.

Trgnuo se ko iz sna.

Visoka, žuta štajerska kola u koja su bila zapregnuta dva živahna, dobro hranjena vranca, svijetle dlake kao nalašteni, stala su pred njega.

— Sanjate li, gospodine Kozarac? — smijala se žena s kozlića. Bila je punačka, rumena, živih očiju, okratkog nosa i malo izbočenih prednjih, gornjih

zubi. Smeđa joj je kosa provirivala ispod žutog, slamnog šešira. Nosila je uzan platneni haljetak, a smeđa zvonolika suknja dopuštala je da joj se vide žute cipele niskih peta.

— Imate skoro pravo. Dobro jutro, gospođo! Uvijek ste vrijedna ranoranilica.

— Mora se, posao zove — odgovorila je gospođa koja je sama kočijašila iako je kočijaš sjedio do nje. — Hoćete li se sa mnom povesti? Lijep je još komad do našeg raskršća. Miša — okrenula se kočijašu — sjedi u zakošak, da se gospodin šumar zgodno smjesti.

Gospodin šumar je skinuo pušku s ramena i popeo se u kola.

— Đio — viknula je gospođa, a konji su pokasali.

Prvi komadić puta su šutjeli. On je promatrao konje i odlučnu ženu, još svježu i mladoliku, iako je tri-četiri godine bila mlađa od njega. Tada uvidjevši da je red progovoriti, zapitao je:

— Kako je vašem gospodinu suprugu?

— Mome mužu? Otputovao je u Karlsbad. Opet nije u redu nešto u njegovu želucu — odgovorila je kratko.

— O, tako — rekao je on još kraće. — A kako vaša kćerkica?

— Da vam pravo kažem, zadaje mi brige. Časne sestre u zavodu se tuže da neće ni plesti ni vesti. Kad je kod kuće, bježi u staju, jaši mlade konje, ma velim vam, ponaša se kao dječak. A ipak je već dvadnaest godina prošla. — Kozarac se nasmiješio.

— Možda je nešto i od majke naslijedila. — Pogledao je na gospođine ruke koje su vješto kočijašile.

— Ali ja i kuham i vezem i spremam. Šta je to opet, gospodine Kozarac, vi kašljete? — viknula je zabrinuto jer se šumar gušio kašljem.

— Prehladio sam se prošle noći u šumi. Nije ništa.

— Po noći u šumi? Gospodine Bože! Što radite noću u šumi? Vrebate na zvjerokradice? Pazite da vam Šokci ne kradu drva?

— Ni jedno ni drugo. Samo sam se tako zadržao.

— Samo se tako zadržao? To je lakoumno. No, koliko mi je poznato, to nije prvi put. Što tražite noću u šumi? — zapitala je znatiželjno.

— Ne tražim ništa, ali... mnogo nalazim.

— Čudan ste vi svijet, vi pisci. Hoćete li mi pričati što nalazite noću u šumi? — Gospođa je napustila uzde, konji su pošli korakom. Kozarac je šutio zamišljeno. — Zar mi zbilja nećete pričati? — Dva su ga oka vedro i iskreno moleći gledala. Tad je on tihim glasom započeo:

— U dnu čovjekove duše drhće uvijek traženje za beskrajnim, svemirskim. Nekada to traženje zašutka dnevni život, buka, briga, ali ima časova kad se tako snažno osjeća da se ne može odoljeti. Tako mi je bilo sinoć.

— Vraćao sam se umoran kući. Večer je dolazila. Sunce je zapalo, crvēn je sa zapada nestala. Nebo je poblijedjelo. Prva, jedva vidljiva zvijezda je zadrhtala. Nebo je stalo tamnjeti, mladi je mjesec zasjao. Šuma se zacrnjela. Iz podaljega se činila kao mrtva.

— Ali kad se i posljednji sumrak posvema izgubio, na nebu zablistale zvijezde, a mlad mjesec prolio blijedo srebro na kraj, približio sam se šumi. Disala je. Čuo sam joj uzdahe. Možda me je i zvala. Preskočio sam kanal u kojem se mjesec ogledavao, žabe u njemu kreketale, i kroz prepleteno šikarje krčio put.

— Na maloj čistini sam stao. Šuma je mirisala svojim mirisom: vlagom, mladim lišćem, travama, barom. Naslonio sam se leđima na hrastovo stablo, obraslo mahovinom. Stablo je bilo toplo. Toplo kao živo biće. Prešao sam rukom po mahovini. Učinilo mi se da prelazim rukom po živom tijelu. Naslonio sam uho na koru hrasta. Učinilo mi se da mu moram čuti kucaje srca.

— Podigao sam oči. Crna su stabla stajala ukočeno, mirno. Visoko nada mnom širile se tamne, raskuštrane krošnje. Iznad krošanja: nebo osuto zvijezdama. A iznad zvjezdanog neba?

— Do mojih je nogu ležao pas. Čini mi se da je krijesnica bila u grmu. Nu, možda je bilo i trulo drvo. Oko mene je zujao komarac. Vjetar nije prolazio krošnjama, nikakav šušanj, nijedna se zvjerka nije čula, nijedno ptiče nije ciknulo. Šumski je svijet spavao, uspavanku su mu neumorno kreketale žabe u daljini.

— Samo su hrastovi stajali razmišljajući, a ja s njima. Tad sam osjetio najviše, najsavršenije Biće i znao sam: hrast i ja, komarac koji zuji kraj mene, tamno nebo, zvijezde, mjesec koji je htio a nije mogao zaviriti u šumu, svi smo mi dio nečeg veličanstvenog, dio svemira i blizi Biću. Učinilo mi se da i nema prolaznosti, da u mijenjanju oblika nema umiranja, da i nije teško prekoračiti iz života nad zvijezde i ondje naći smirenje...

— Mojom se dušom prosuo mir kao mjesečevo srebro na krajinu...

Kozarac je zašutio.

Kad je nastavio, činilo mi se da više sam sebi govori, kao da glasno prati tok svojih misli:

— Tada je nešto šušnulo. Možda je negdje pao suharak, možda se zvjerka maknula u svom ležaju ili je pseto njuškajući prebilo kakvu šibu. Ipak, onako samom, u samotnoj noći prešli su me trnci jeze. Po prirođenom nagonu čovjeka da se boji ali ne izbjegava jezovitost, stao sam se dublje uvlačiti u šumu. Bilo je mračno, pa sam pipao nogama i rukama kuda ću. Dok sam se verao i pipao, naišao sam na truli panj. Sjeo sam na njega. Zalud sam tražio zvijezde. Krošnje su ovdje bile guste i zaokružile su prostor u kojem sam se nalazio. Mrak. U tom sam mraku samo nazirao stabla oko sebe. U trulom je panju cvrčao zrikavac. Cvrk, cvrk, c-v-r-k. Tako ozbiljno, kao da je to vrlo važan posao.

— Koliko se toga dogodilo u toj šumi kroz sto-dvjesta godina! Zar mi se ne bi mogla isceriti sjena ubojice koji je ovdje — nekad — vrebao na svoju žrtvu? Zar ne bih mogao čuti uzdisanje krvave, smrtno ranjene žrtve koja je ovdje — nekad — pala? Nije li negdje — baš ovdje — baš ovdje ukradeno blago koje čuva u duplji stara sova?... Znam — djetinjarije — pa ipak! Nešto je šušnulo. Ah — grančice suhe. Jedva čujni lepet krila. Huk-huk ili zar nije — smrt, s-m-r-t? Zove li me zloglasna ptica? Negdje je ciknulo ptiče. Zar ga je sova uhvatila? Nešto je u mojoj blizini uzdahnulo:

Ah!... Možda je moj pas zijevnuo. No mene je bilo strah. Strah od nečega nepoznatog.

— Kad pogled ne može naći, a duša se ne može dignuti put zvijezda, čovjek se osjeća kao jadan crv!

— Stresao sam se. Hladno mi je bilo. Pipajući i teturajući, izvukao sam se iz šume. Žurio sam, ne obaziruć se, kao da me netko progoni. A kad sam se napokon okrenuo, mlađak je zabo svoj rog u krošnju visokog hrasta.

— Šuma je daleko za mnom ostala. Opet se činila: mrtva, crna, gluha — — —

Gospođa je šutjela zamišljeno. Nekoliko puta se okrenula šumaru. Htjela je nešto reći. Nije rekla ništa. Zategla je uzde.

— Hajd, Lili, hajd, Mazur! Zakasnit ćemo na posao.

Konji su jedva dočekali nalog. Brzim kasom jurili su k cilju.

Tad u najbržem kasu — stoj! Točak je ispao iz kola. Kola su se nagnula na jednu stranu.

Gospođine oči su srdito zasjale. Kozarac se mirno nagnuo k njoj i s blagim smiješkom rekao:

— Što mislite, gospođo, kako smo grešni kad se točak pod nama lomi!

— Nismo grešni, nije se slomio, nego ispao, a kočijaš je nemaran. Miša — rekla je povišenim glasom — zar nisi mogao pregledati kola prije prezanja? Zar svuda moram sama nadgledati?

Kočijaš je sišao s kola, češao se iza uha i bespomoćno pitao:

— Što ćemo sad? — Gospođa i Kozarac su sišli s kola.

— Namjestiti točak, naravno — rekla je gospođa. Kočijaš je, uz slabu pomoć šumara, podigao kola. Gospođa je vješto namjestila točak, i brišući ruke o travu, još uvijek srdito gledala u kočijaša. — Sad ćemo požuriti — rekla je kada su se opet u kolima smjestili, i zavitlala bičem po zraku.

Na raskršću je zaustavila kola. Šumar je sišao.

— Hvala vam, gospođo, i do viđenja.

— Do viđenja. Čuvajte se noćne vlage u šumi.

Kola su krenula desno, Kozarac je pošao lijevo. Još je nešto plavkaste magle obavijalo rub šume. Prešao je most i ušao u šumu. Mislio je na svoj posao.

Stručnjačkim okom je promatrao stabla. Zapažao je sa zanimanjem umjetnika u tom živom svijetu ono što je davno doznao u suhoparnoj nauci: da hrast ima sivkastu koru, izrovanu ravnim brazdama, da je u jesen sitno izvézena kora i vijugavo stablo, a brijest crn, uspravan kao prst, ljušturaste kore i obješenih hvoja, da su grabovi i klenovi kvrgavi i granasti. Okom je mjerio duljinu i debljinu stabla i procjenjivao im vrijednost u robi i novcu.

Tu je parcelu šume valjalo prirediti za prodaju.

Prošao je prosjekom do šumske sječine. Posao je tekao u redu. Sječinom su ležale grane, trupci, panjevi i iverje.

Radnici, Slovenci, tesali su još na trupcima. Šokci su tovarili i izvozili mrtve, okljaštrene, šumske divove.

Posao je tekao u redu, a Kozarčevo se srce steglo. Volio je šumu, zato je postao šumar. Pomoći svome narodu bio mu je cilj, a stajao je sada bespomoćan, videći da se krivo radi.

Kojim pravom se sjekla graničarska šuma, izvozila, prodavala, plijenila, uništavala, dotle dok su graničarske potomke snizili na šumske kirijaše? Jesu li zato očevi i djedovi čuvali granicu od najezde Turaka, kad se sada — njihovim sinovima i unucima — pred očima uništava jedan od uvjeta opstanka? Znao je: nesigurna, niska polja nikad neće biti izvor blagostanja Šokcu. Šuma je to bila. Šuma, draga hraniteljica, u kojoj je Šokac imao sve što je trebao: kolijevku, škrinju, građu, ograde, ogrjev, pašu za goveda i konje, žir za čopore svinja. Šuma, radi koje je Šokac davno doselio u ovaj kraj.

Hrvat se u njemu bunio radi najezde stranaca koji su lakomo iscrpljivali neprocjenjivo šokačko bogatstvo.

Pomoći nije mogao ni sebi, ni šumi, ni Šokcima.

Dobro je znao da će doći čas kad Šokac neće smjeti ni po suharke ići u svoju šumu.

Posao je tekao u redu, ali srce je boljelo.

Promuklim glasom izdavao je zapovijedi, i udaljio se od sječine. Je li on psa ili pas njega odveo opet na čistinu gdje je prošle noći sjedio na trulom panju?

Opet se spustio na panj i zatvorio oči. Šumom se prosipao cvrkut iz stotina ptičjih grla. Omamljen od jutarnjeg rosnog sjaja, bacao se s grane na granu kos, crn i žutokljun. Zviždukao je svoju pjesmu. Visoke, bogate, zelene krošnje su šumorile. Krupan pauk spuštao se s visine na tankoj niti, libela prozirnih krila kružila je nad krošnjom. A nad njom visoko, visoko po plavom nebu letjeli su oblačci, bijeli, lagani kao san. Iz vlažne zemlje rasle su trave, tankih strukova.

Kozarac je otvorio oči i duboko udahnuo miris jutra, djevičansku svježinu šume. Jednim dahom i pogledom upio je svu krasotu oko sebe. Upio i osjetio. Šuma je svojom dušom obujmila svoga pjesnika.

Hrastovi su nad glavom šumorili:

— Ovo je naše tlo i naše nebo. Bdijemo i čuvamo krajinu kao dobri i snažni vojnici. Čuvamo je od davnine.

— Kao graničari?

— Kao graničari — šuštalo je kroz krošnje.

— Zar vaši zelen-vrhovi ne vide sječinu? Zar srh bola ne prolazi kroz vas kao kroz moju dušu? — zapitao je gorko.

— A ti, zar ne znaš da su mali žirovi pustili žilice u vlažnoj zemlji i da će iz njih nove šume rasti? — šaptalo je nešto prijeteći među granama.

»Dugo je to čekanje. Dvjesta, trista godina«, uzdahnuo je čovjek.

— Dugo čekanje? To je mjerilo za čovjeka, ali nije za šumu i za narod.

Vjetrić se smirio, hrastovi su šutjeli.

Među hrastovima se podigao viti svijetli jasen, providne koprenaste krošnje. Kao lijepa, mlada žena među kršnim vojnicima. Prkosan, izazovan, kao Tena. Jadna Tena, krasna, punokrvna, koja je srebrni smijeh oko sebe prosipala kao ljubav na sve strane. Tena, za kojom je muški svijet ludovao i za kojom je selo čudne stvari šaputalo: da i više nego očijuka s Ciganinom Đorđom, u čijim je guslama čučao sam đavao pomame, dok su mu crne oči sjale, a iza usana plavih skoro kao zrele kupine smijali se krupni, bijeli zubi. S Ciganinom Đorđom? Ah, takvo što se

vrlo, vrlo rijetko čulo u Šokadiji. Skoro nikad. Šokica i Ciganin! — Što je nagnalo tu ženu da srlja u svoju propast? Možda prebujna narav koja se kidala od svakidašnjice?

Poznavao je on Šokce dublje od njihove veselosti u kolu ili uz čašu vina. Dobro je znao da u njima bogato naderanim, od prirode pametnim i bistrim, bukti želja za neobičnim, za nečim većim no što pruža svakidašnji život, i da baš od toga plamena gube ravnotežu. O, nije on u tom času mislio na ono nekoliko Šokaca koji su mirno izvlačili hrastove iz šume, zadovoljni dobrom zaradom u kiriji, a nije mislio ni na one koji su mirno sijali i orali, bez velikih uzbuđenja proživljavali poplave i suše, mirno ljubili svoje žene, rađali djecu, pod starost se povlačili na stan i napokon tiho umirali.

Mislio je na one koji se nisu smirivali kod svojih žena, koji nisu rađali djecu ako nisu bili sigurni da će ih moći odgojiti u onakvom dobru, kakvo su željeli sebi i svojim potomcima, koji nisu odlazili u lugare ili pisare i služili slijepo svakog koji ih je plaćao kad im je postao gorak šokački kruh — mislio je na one koji se nisu mogli obuzdati, postati tihi i krotki, nego su se borili sa zemljom, vodom, okolinom, kovali planove, ostavljali svoje pragove, odlazili u tuđinu, prkosno odbijali svoju djecu od zemlje, školovali ih iznad svojih prilika i stvarali nove nezadovoljnike, pili, rasipali, rasuli se, a ostajali ponosni, čuvajući ljubomorno svoje šokaštvo, kao neku osobitost plemena, kao neko izabrano plemstvo.

Ti su mu bili blizi, baš u tima je gledao srž šokaštva kao temelj budućnosti, jer te je na stramputice odveo oganj stvaranja u njihovim dušama. Mno-

gi su od takvih propadali, jer nisu znali naći pravi put. Bilo je nešto bolesno u njima, a on ih je htio izliječiti. Sve je to još bio mrtav kapital: podvodna zemlja, ljudi i nad neznanjem tuđa sila. — Natrag k zemlji — klicalo je u njemu — natrag k zemlji, jer bez zemlje i nema šokaštva. Čuvajte zemlju, sačuvat ćete i pleme! — Bilo je mnogo što ga je boljelo i jače od haračenja šume.

Pa ipak! — Živjela je u njemu jedna zraka nade koja je znala često osvijetliti dušu. Zar ti snažni hrvatski muževi — kao šumski hrastovi — bistri i nadareni od Boga i prirode, i te lijepe, jedre žene — stvorene za materinstvo — neće izroditi sinove, pa makar nekoliko sinova, koji će naći pravi put? Zar neće nekoliko od onih koji su se otisnuli u tuđinu vratiti se natrag s bogatim iskustvom, a školovani osjetiti kako im teče šokačka krv u žilama, koja se morala vratiti zemlji? A ti će sinovi rađati sinove koji će znati i htjeti »biti robovi svoje zemlje i gospodari svojih žena«! Ti će znati prisiliti vodu da teče kud oni budu htjeli, ti će iz zemlje ispravnim radom izvlačiti bogate plodove, ti će snažni i umni izvojevati svoja prava.

Ta buduća pokoljenja volio je kao plod svoje krvi. U njihovim budućim životima osjećao je radost svoga bivstvovanja. O njima je htio pisati veličanstvenu knjigu — o živim kapitalima — o tim krasnim ljudima koji će doći, koji moraju doći, i koje je on naslućivao u sunčanim podnevima na njivama, među sjenama i u sunčanoj igri svjetla u šumi, o njima je sanjao u besanim noćima — on — pjesnik svojih šuma i ravnica — boležljivi šumar Kozarac.

— Da li je bio radostan ili žalostan? Kako da ti kažem?

Teško je to prosuditi . . .

Baka je dovršila svoju priču. Ona i nije tako pričala, samo ja sam je tako čula.

Kvočka se već davno smjestila na zabranjeno mjesto među verbenama i skupila piliće pod mekana krila.

Sunce je padalo k zapadu. Bacalo je kose zrake kroz borovo granje kraj stare šumarije.

Uzdahnula sam i ustala:

— Ja idem, bako.

— Kuda ćeš?

— Kuda? Onim putem što vodi preko njiva šumi. Možda tragom Kozarca.

— Tragom Kozarca? Nećeš ga naći. Davno je on mrtav.

— Ako ga ipak nađem? Ako i tebe s njime nađem — kao dvije prozirne sjene u mjesečini, koje idu istim putem? Što tada, bako?

Baka je ustala. Ozbiljno me je pogledala i palcem označila znamen križa na mom čelu. Je li se bojala da joj dijete nije smušeno, ili je shvatila kako je teško osjećati i patiti sa živima i mrtvima?

SUSRETI SA ISOM VELIKANOVIĆEM

Mislim, danas više ne postoji u Mitrovici ta kuća. Rekli su mi da je upravo na tom mjestu iskopan i uzdignut rimski forum, jer su Sirmium vjekovi zameli pijeskom, šljunkom i prašinom, grad s trgovima, grobljima, termama i kućama, pa se i do nedavno nad cijelim rimskim gradom širila Mitrovica sa svojim Starim šorom, Kolodvorskom i Savskom ulicom, parkom s nekoliko sarkofaga, zapuštenom promenadom uza Savu, s katoličkom, pravoslavnom i unijatskom crkvom, sinagogom, s hrvatskom i srpskom pučkom školom i gimnazijom u koju su polazili sinovi (a rijetko i kćeri) mitrovačkih građana svih tih vjera i narodnosti.

Sava se s proljeća zamutila, rasla, plavila polja i njive oko grada, ljeti se lijeno povukla u svoje korito i mirno tekla, a zimi se smrzavala. Onda bi čiče u kožusima, šubarama i rukavicama podstavljenim krznom sjekli led na Savi i vozili saonama u ledaru dviju mitrovičkih pivara. Ti ledari bili su rumeni od zime i ja sam vjerovala da je svaki od njih sveti Nikola, koji djeci jedne studene večeri, a često sniježne, donosi darove. Skoro sam i zaboravila: pored Stare pivare bila je kasarna s vojnicima, najviše Česima, a povečerja su trubili, da je sve u srce diralo. Ako spomenem bozare koji su ulicama (a ne znam im imena) prodavali bozu, i vikali: »Boze, friške boze!« vojne ili vatrogasne muzikante koji su u raznim svečanim prilikama marširali Mitrovicom i svirali, Hrvatski sokol i Srpski soko, ljeti drvena kupališta na Savi (a mirisali su taninom) s odijeljenim bazenima za gospođe i gospodu, cijela je slika ondašnje Mitrovice, kako mi je ostala u sjećanju.

Bio je naime početak dvadesetog stoljeća, a ja — mala djevojčica.

Ali, htjela sam pričati o drevnoj kući, koja sigurno više ne postoji. Stajala je na dnu trga, pomalo osamljena. Bila je tamnozeleno obojena. U kuću se ulazilo s ulice, po stepenicama. Čini mi se, bilo ih je četiri. Na vrhu stepenica bila su ulazna vrata, s velikom željeznom kovanom kvakom, a s obje strane vratiju bio je po jedan prozor sa šalukatrama, koje su bile otvorene i podbočene šipkama, tako da je u sobe moglo ulaziti svjetlo i sunčani traci. Kuća je stajala u našem susjedstvu, a ja sam voljela tamo svraćati.

(Moj dom je bila Stara pivara.)

Ulazna vrata nisu nikad bila zaključana. Kad bi pritisla kvaku (i ona malo zaškripala) vrata su se otvorila, a ja bih unišla u tamni hodnik. Na hodniku dvoja vrata. Desna su vodila u čika Isinu sobu, a lijeva u teta Aničinu iz koje se obično čulo zvrndanje šivaćeg stroja. Teta Anica bi izvirila iz svoje sobe, ljubazno me pogledala svijetlim očima, a ja sam glasno pozdravila: »kistijand!« Ona bi me poljubila u čelo, zapitala kako su mama i tata, i uvela u svoju sobu, u kojoj su bila dva stroja za šivanje, dugoljast stol, na njemu velike škare, centimetar, skrojena i neskrojena sukna. U uglu do prozora stajala je lutka od ljepenke, bez glave i nogu, bujnih ženskih oblika, utegnuta u struku. Dvije su djevojke sjedile uz prozor i šivale. Ja bih se odmah zagledala u izvezenu torbu, koja je bila obješena

na zidu. Nisam trebala moliti, jer bi je teta Anica skinula i rekla:

»Hajde, izaberi što želiš!«

Bilo je tu svih mogućih krpica za lutkine oprave: ružičastih svilenih, svijetloplavih atlasnih, a jednom sam našla kockastu krpicu toliko veliku, da je mogla služiti lutki za pokrivač.

Teta Anica se smiješila dok sam ubrzano birala krpice, a ja sam je koji put ispod oka pogledala. Sjećam se: bila je rumena u licu, osrednje visine, a pamtim je u krem bluzi i dugoj crnoj suknji. Tada mi se činilo da živi u raskoši kad može tako krasne krpice poklanjati, a dugo, dugo nisam znala da je teta Anica vodila kućanstvo sebi i svome bratu Isi, a šivanjem privređivala da se lakše može sastavljati kraj s krajem.

Kasnije bi me odvela čika Isi. Njegova je soba bila sasvim drukčija. U njoj je dominirao veliki pisaći stol, crni orman za knjige, i mnogo polica. Na stolu je bila hrpa papira za pisanje, rukopisa i novina. Bila je tu i tintarnica, pero utaknuto u »štil«, zašiljenih olovaka, škatulja s novim perima, gumica za brisanje i arci debele bugačice. Po cijeloj je sobi bilo mnoštvo knjiga: u ormaru, na policama, a često i složenih na podu uza zid.

Čika Iso je obično bio sam. Čitao je ili pisao. Kadgod bih kod njega zatekla kojeg Mitrovčanina (a i njega je valjalo pozdraviti s »kistijand«). Čika Isi sam morala pružiti ruku i reći »servus!« jer on je to izričito zahtijevao. Od svih ljudi koje sam kod njega zaticala, zapamtila sam samo gospodina Dogana. Bio je srednjeg rasta, blijeda lica, nosio je dugi crni kaput, a bio je urednik »Hrvatskog bra-

nika«, mitrovičkih lokalnih novina. Zapamtila sam ga i zato, jer sam ga često puta vidjela u društvu moga tate.

Ne znam kad sam upoznala čika Isu. No tata je mene njemu pokazao kad mi je bilo tri dana. »Znaš« govorio mi je čika Iso, »ozbiljno sam predlagao da se zoveš Genoveva, jer si se rodila na dan svete Genoveve, ali nitko nije bio oduševljen mojim prijedlogom, a pogotovo se usprotivila tvoja baka, koja je zahtijevala da se zoveš Mara. Doduše, nije joj se ispunilo, jer te zovu Majom«.

»Ništa zato« odgovorila sam odrešito, »sad sam mala pa neka me zovu Maja, a kad budem velika, zvat ću se Mara«.

— Gle ti nje! Zar zbilja? — smijao se čika Iso. I upravo taj njegov smijeh (a često se smijao) kao da još danas zvuči u mojoj duši. Bio je zvonak, grlen, dobrohotan, širok smijeh.

Stajao je tako preda mnom, a ja sam pridigla glavu i promatrala ga. Bio je prilično visok i krupan. Iznad visoka čela kosa mu je bila smeđa, tamne oči gledale su iza cvikera dobroćudno ili nasmiješeno, nosio je brkove i uredno njegovanu bradu. Smatrala sam da je lijepo obučen: u tamnom odijelu — danas bih rekla elegantno — a kroz rupicu na prsluku bio je provučen zlatan lanac na kojem je bila pričvršćena ura. Držao ju je u džepu od prsluka i češće vadio da pogleda u nju. Nisam znala da li mu je to običaj ili je mjerio vrijeme. Danas kad znam koliko je radio vjerujem, da je doista mjerio vrijeme.

S proljeća bi me čika Iso odveo u njihovu bašču (a bila je iza kuće). Ondje sam vidjela ono što nisam nikad prije ni kasnije u svome životu. Kao što

po baščama postoje gredice sa salatom ili zelenjem, čika Iso je imao gredice s ljubicama. Bile su krupne, tamno plavoljubičastih cvjetova, stabljike su im bile duge i plavičasto zelene, a mirisale su svježinom i proljetnom zemljom. Rekao bi mi:

»A sada beri, koliko hoćeš!«

Uzdrhtala bih od uzbuđenja. Časak bismo tako stajali. On bi promatrao mene, a ja ljubice. Čučnula bih pokraj gredice, čika Iso bi pogledao na sat, okrenuo se i unišao u kuću. Ja sam brala i brala cvjetiće, kao da mi nikad neće biti dosta. Napokon bi došla teta Anica, pa smo ljubice složile u kitice. Prije polaska kući čika Iso bi mi dao kakvu knjigu, da ponesem mami na čitanje, i rekao:

»Kad ove ljubice povenu, doći da nabereš druge!«

Putem do kuće čitala sam naslove knjiga, slažući slogove: »Arci-ba-šev, Sa-njin« ili »Tol-stoj-Kreutz--ero-va-so-na-ta«. Katkad su knjige bile na stranim jezicima, katkad na hrvatskom. Ukoliko su bile na hrvatskom, s unutarnje je strane pisalo: »Pre-ve-o--I-so-Ve-li-ka-no-vić.« Po tome što se sjećam da sam slagala slogove zaključujem, da sam u to vrijeme tek pošla u školu.

Dogodilo bi se da je mama uz knjigu uzela i ljubice, i stavila u svoju sobu. Nisam mnogo razmišljala. Otišla bih čika Isi i tužila mamu:

»Čika Iso, mama je uzela ljubice. Stavila ih je sebi u vazu«, a čika Iso bi zadovoljno odgovorio: »Zašto se ljutiš? Naberi druge. Meni je, eto, baš drago da moje ljubice mirišu u sobi tako lijepe dame kao što je tvoja mama«.

»Dobro. Kazat ću joj«.

»Baš i ne moraš!« smijao se čika Iso i pri tom namignuo. Još su trajale s proljeća moje berbe ljubica, a Mitrovicom stalo šuškati o repatici. Tako sam malo pomalo saznala da se u večer vidi na nebu zvijezda s repom. Naša stara kuharica — majkom smo je zvali — klimala je glavom i govorila:

»To nije dobro«.

»A zašto, majko?« upitala sam je dok sam pored nje u kuhinji tobože mijesila kolače od vode i brašna.

»Kažu, repatica najavljuje rat. Nije to priča za malu djecu«, uzdahnula je i ništa više nije htjela o tome pripovijedati, pa sam dalje mijesila i za tren zaboravila na repaticu.

Onda sam vidjela u trgovini kod Adlera broševe u obliku repatice, i duge igle kao za pletenje na kojima je bila pričvršćena zvijezda s repom. Najednom je postala moda da gospođe pričvršćuju »žaboe« s brošem-repaticom i probadaju iglom šešire s Helijevom kometom da im čvrsto stoje na bujnim turban-frizurama.

Jedne me je večeri mama povela na obalu Save. Ondje su stajali ljudi u skupinama i tiho razgovarali. Mama se pridružila gospođama (tetama sam ih nazivala) pa smo zajedno s njima promatrali zvijezdu iza koje se zaista vidio svijetao trag. Nije bila slična onim repaticama na broševima i to me je razočaralo.

Teta Dara, koju sam zapamtila po mudrim razgovorima koje nisam uvijek razumjela već i stoga jer je rabila mnogo tuđih riječi, tumačila je:

»O tome nema sumnje. Učenjaci su točno izračunali da će se Helijev komet toliko približiti zemlji

(spomenula je i dan kada će to biti) da će se zemlja rasplinuti«.

»Kako rasplinuti i zbog čega?« pitala je teta Olga.

»Upravo od repa kojeg vidimo, jer je rep — plin«.

»Prema tome svi ćemo u trenu nestati«.

»Tako je!« pobjedonosno je zaključila teta Dara.

Od straha sam se stisnula uz mamu i šapnula:

»Jao, mamice, je li to istina?«

Mama nije opazila da joj šapćem, nego je zamišljeno rekla:

»Kako drugima, tako i nama.«

Teta Olga nije bila sporazumna da nestanemo, pa je malo srdito protestirala:

»Mogu se ti vaši učenjaci i zabuniti. Ne mora sve tako biti.«

»Ali draga«, tvrdila je opet teta Dara i povisila glas.

»Ne bih rekla. Nauka je vrlo napredovala, čak toliko, da se zna kako i na nekim zvijezdama žive bića. Na primjer ljudi na Marsu. Samo što ti ljudi nisu toliko razvijeni kao mi. Imaju rep. Možda je samo pitanje vremena da pronađu način kako bi došli na zemlju«.

»Kakvo pitanje vremena«, pomalo podrugljivo je rekla teta Olga, »kad ćemo se za koji dan rasplinuti.«

U meni se srce sledilo od straha. Nisam se usudila ništa više pitati.

Šljunak je zaškripao. Pored nas je polako prošao čika Iso. Pozdravio je i pošao dalje. Učinilo mi se da mu je zatreptao brk, jer se nasmiješio.

Te noći nisam mogla dugo zaspati. Prevrtala sam se u krevetu, uzdisala, i od straha se znojila. Predočila sam si to rasplinjavanje tako, kao da će zemlja i sve što živi na njoj postati neka ogromna pogača od magle. I ja sam se toga silno bojala. Konačno sam zaspala, da se ujutro probudim s istim mislima.

Dok sam pila mlijeko razmišljala sam koga bih mogla upitati nešto o repatici. Mama je rekla: »Kako drugima, tako i nama«. Tata je otputovao. Preostaje dakle čika Iso. Odšuljala sam se iz kuće i otrčala do Velikanovićevih. Teta Anica mi je rekla da malo pričekam, jer čika Iso pregledava novi broj »Knuta«. Bit će da sam je začuđeno pogledala što ne smijem čika Isi, jer mi je rekla:

»Pa znaš da čika Iso uređuje satirični list 'Knut'«.

»Znam da moj tata čita 'Knut', ali ne znam kako se to kaže — što je satiričan.«

»To će ti čika Iso rastumačiti kad budeš veća.«

Nestrpljivo sam čekala, i onda me je teta Anica odvela čika Isi.

»Gle kako si poranila!« rekao je čika Iso.

»Došla sam da te nešto pitam.«

»A ti pitaj.«

»Hoćeš li mi kazati pravu istinu?«

»A kad sam te prevario?«

»Čika Iso, hoćemo li se rasplinuti?«

»Zašto me to pitaš?«

Ispričala sam mu koliko sam mogla vjernije razgovor sa Save, završila s mojom strašnom predodžbom o maglovitoj pogači, a on mi je ozbiljno gledao u oči.

»Draga moja, seko, (tako me je zvao) od toga brašna neće biti pogače, hoću da kažem, zemlja neće

postati nikakva pogača, i zbog toga ne trebaš trti glavu«.

»Ali mama je kazala: kako drugima, tako i nama.«

»Morala je nešto kazati, reda radi.«

»Ali što će biti s onim repatim ljudima?«

»Kakvi repati ljudi?«

»Oni što žive na zvijezdi, a mogli bi doći k nama. Ja bih se bojala«.

»Tko ti je to nabazao?«

»I to je rekla teta Dara!«

Čika Iso me je pomilovao po kosi: »Svašta si čula. Ta nema repatih ljudi, niti mogu doći k nama u vizitu. Ej, ej, šta sve pričaju pred djecom! A šta ti kažeš, Anice, za repate ljude? Možda sjede na ivici zvijezde i mašu repom: 'Ljubim ruku, milostiva Daro!'« zvonko se nasmijao.

»Iso!« zgranula se teta Anica i pogledala njega, pa mene. »Nemoj tako pred malom!« Ali čika Iso se i dalje bezbrižno smijao.

Meni je odlanulo.

Čika Iso se nikad nije ženio. Da li je tome bio razlog samo želja za slobodarstvom i nježna povezanost sa sestrom? Ili mu nisu odgovarale ondašnje tipično provincijske djevojke iz gradskog kruga od kojih je većina stekla površnu naobrazbu u Pešti ukoliko su bile Srpkinje, a Hrvatice u Grazu ili Beču po internatima, a on, iako provincijalac (rođen u Šidu) visoko izdignut nad provincijom.

Njegove primjedbe o milostivim Darama, njegova pjesma koju sam pročitala u »Kolu« Matice hrvatske o nježnim kroko-mamicama i njihovim kćerkicama (a radilo se o krokodilima u Nilu) kao i novelu

»U kućanskoj školi« pršte od duhovitog podrugivanja i bude u meni opravdane sumnje i zaključke.

Ali on je bio vrlo zgodan, duhovit i šarmantan, pa je njegova mladost i muževno doba moralo biti isprepleteno ženama, ili možda ženom. Tko je to bio, ostalo je prikriveno velom diskrecije.

Sjećam se da je zimi hodao u šubari i kaputu s krznenim ovratnikom. Govorilo se da je studirao u Rusiji. Međutim on je studirao medicinu i filozofiju u Beču, a pripovijetke o Rusiji jamačno su se širile zato što je pisao feljtone u »Narodnim novinama« pod pseudonimom Nikolaj Vaskresenskij i mnogo prevodio s ruskog.

O sebi i svojem radu nije htio davati izjave, pa dok ovo pišem čini mi se da sam u mrkloj noći u kojoj na mahove sijevne munja i osvijetli slike koje mi negdje u duši tinjaju časom iz bliže, časom iz dalje prošlosti.

Nekoliko škrtih rečenica jedva je htio napisati za volju Julija Benešića, koji ga je molio da napiše autobiografiju uz knjigu »Srijemske priče«. Tu je knjigu uredio sam Benešić g. 1915.

Iso je napisao:

»Za biografiju ne znam šta bih naškrabao. Autobiografije su afektirane laži. I Rousseau je lagao, a otkud da čovjek Srijemac bude iskren pred tolikim svijetom. Biografije nemam i ne mogu je napisati jer nemam čime da se hvalim, — a i što to uopće spada na stvar? Ili su stvari za čitanje ili nisu, drugo je sporedno i nezanimljiva stvar. Ja sam rođen dne 29. ožujka 1869. u Šidu i odonda neprestano živim. Dalje bih mogao navijati, kako je meni prijatno, pa nema smisla.«

Osim »Srijemskih priča« znam samo za još jednu Isinu zbirku, koja je tiskana pod naslovom »Zašto je svijet propao i druge šaljive pripovijetke iz Srijema« i »Otmicu« koja je do nedavno bila u školskom planu.

Makar je prošlo 100 godina od Isina rođenja sve njegove ostale priče, feljtone i članke rasute po raznim časopisima i novinama nikad nitko nije popisao, a još manje sredio u zbirke.

Griješim. Hoću da osvijetlim koliko mogu Velikanovićev lik, a svud mi se nameće njegovo životno djelo, pa silazim s ravnog puta mojih nakana.

* * *

G. 1911. umro mi je tata, pa smo napustili Mitrovicu. Zato ne znam kad su Velikanovićevi preselili u Samobor. Našla sam ih u vrtu gdje su ljubice zamijenile košutice. Cvale su u raznim bojama, a sličile su sićušnim krinolinama iz doba rokokoa. Prvi svjetski rat je još trajao. Možda je to bilo g. 1917. Ne znam točno. Teta Anica mi je dala kesicu sjemenja od košutica.

Nisam više bila dijete, ali čika Iso se sa mnom ophodio kao s djevojčicom. Nije pričao zašto su se preselili, ali ja sam sumnjala da čika Iso spada u okvir Samobora.

Kasnije smo pili kavu u čika Isinoj sobi, a ja sam opazila da ga i tu okružuju rukopisi i knjige.

S francuskog, poljskog, ruskog, njemačkog, španjolskog i engleskog prevodio je mnogo i za »Zabavnu biblioteku«, koju je uređivao Nikola Andrić. Uz njega su pribrajali Isu Velikanovića i Julija Benešića u elitnu srijemsku trojku.

Napustila sam Zagreb. Živjela u Vrbanji. Osjećaj me nije prevario. Velikanovićeve sam 1920. ili 1921. našla u Zagrebu. Stanovali su blizu crkve sv. Blaža, ali se ne sjećam u kojoj ulici. Godine su prolazile, a ja nisam vidjela čika Isu i tetu Anicu. Godinama su se u mojem vrtu sjemenile i cvale košutice. Vrlo sam se često sretala s čika Isinim literarnim stvaranjem, najčešće u prijevodima. Na taj sam način zapravo ostala s njim u kontaktu. Ali sve to nije moglo zamijeniti ono doba kad sam ih u staroj mitrovačkoj kući našla svaki put kad zaželim, pa je to drago razdoblje polako zavijao veo zaborava.

G. 1938. poslala sam iz Vrbanje u Zagreb Matici hrvatskoj rukopis moje prve knjige »Šuma i Šokci«. Vrijeme je prolazilo, a ja nisam nikakvih vijesti dobivala od Matice. Početkom 1940. bila sam u posjetama kod mog ujaka dra Franje Hanamana. U razgovoru sam mu napomenula da mi rukopis leži u Matici, a ne znam šta je s njim.

»Baš si prava sestrična sa sela«, rekao mi je ujak, Pa nisi ti nikakvo poznato ime. Idi u Maticu i priupitaj. Ili čekaj! Bolje će biti da napišem pismo čika Isi. On sad stanuje na Medveščaku. Bio je Matičin tajnik, doduše kratko vrijeme.«

»Naravno, pa gdje bi se on mogao uživjeti u ikakvo beamterstvo! Nikad on nije službovao, osim u vojsci!«

»Ali će znati kome da se obrati u Matici.«

»Sigurno.«

Čika Isu je pismo našlo kod kuće i odmah je odgovorio: »Doći ću sutra u vizitu u 11 kao što je red, a dovest ću se četveropregom tj. tramvajem.«

I došao je. Dotjeran, u tamnom odijelu, nešto krupniji, s bijelim nitima u kosi i bradi, kao nekad s dobroćudnim smiješkom i pogledom. Oči su mu bile još izražajnije, a tome nije bio glavni uzrok samo deblje staklo na cvikeru. Govorio je o svemu i svačemu, samo nije spomenuo da je umrla teta Anica, i da je ostao sam. Gorčinu života i bol nije iznašao ni pred kim. Poklanjao je ljudima samo vedrinu i radost. Spreman da pomogne, otišao je u Maticu i nagovorio tadašnjeg tajnika dra Franju Jelašića da pročita moj rukopis. Tajniku se rukopis svidio, predložio ga je za objavljivanje, pa je tako moja knjiga »Šuma i Šokci« izašla još iste godine: 1940. Čika Iso mi je pisao: »I nemoj se ljutiti što si čekala, nego budi ponosna što će mladoj dami kao što si ti Matica hrvatska izdati prvu knjigu«. S onim »mladoj dami« čika Iso me je ohrabrio. Taj mu kompliment nisam zaboravila.

Uskoro sam bila u Zagrebu i požurila se posjetiti čika Isu. Putem sam srela jednu Mitrovčanku. Zapitala me kamo ću, a ja sam joj rekla. Uzdahnula je:

»Ah, jadan ti je on. Nije zdrav, a vidjet ćeš u kakvom neredu živi.»

Na Medveščaku, čini mi se u kući broj 67, u visokom prizemlju, došao mi je ususret čika Iso, stegao mi ruku i uveo u sobu. Hod mu je bio težak i spor. Ni uspravan više nije bio. Leđa su mu malo pognuta. Al oči su mu se dobroćudno smiješile, a riječi bile tople i srdačne.

Nereda tu nije bilo, samo regali s knjigama, hrpe knjiga, časopisa, stol za pisanje s rukopisima.

Primakao je naslonjač do stola za pisanje i rekao:

»Molim te, sjedni«

Oboje smo sjeli. On uza svoj stol za pisanje. Rekao je prijazno:

»Baš je lijepo što si došla!«

»Pa kako ti ne bih došla. Osim toga moram ti još jednom zahvaliti što si ljude u Matici upozorio na moj rukopis.«

Odmahnuo je rukom.

»Nije vrijedno spomena.«

»Kako nije? Da nije bilo tebe, tko zna da li bi ikad moja knjiga izašla. A to bi me obeshrabrilo za dalji rad.«

»Pisac ne smije biti nestrpljiv i ne smije gubiti vjeru u svoju sposobnost, a pred tobom stoji još lijepi niz godina za rad.«

»Čika Iso, pa meni je četrdeset!«

Čini mi se na tren mu je tuga zamaglila pogled, a onda se opet smiješio:

»Kad bi ti znala kako si još mlada! A pišeš li dalje?«

»Pišem«.

»Jesi li ostala pri slavonskim temama?«

»Da. Uglavnom.«

»Dobro je što tako radiš. Te teme ti leže, a unašaju svježinu u našu literaturu. Hoće li biti roman, ili novele?«

»Novele.«

»I to je dobro. Mislim, rođena si novelistkinja.

»A pišeš li strojem ili rukom?«

»Ne znam pisati strojem. Pišem rukom.«

»Ostani pri tom načinu pisanja. Prsti na stroju prebrzo prebiru, a da bi pamet mogla dublje razraditi misao.«

Onda sam počela zapitkivati (slično kao nekad u djetinjstvu):

»Hoćeš li mi nešto reći ako te lijepo zamolim? (Udobno sam se naslonila u naslonjač).

»A kad to nisam učinio?«

»Šta si ti sve napisao?«

Čika Iso me je začuđeno pogledao, izvukao iz džepa bijelu maramicu i njome protrljao stakla na cvikeru. Tada je rekao:

»Pravo da ti kažem, ne znam. Posijano je to po časopisima, novinama, almanasima. Šta ja znam. Nisam brojao, zapisivao, a ni skupljao i spremao.«

»Barem mi reci koliko si knjiga preveo.«

»Pa nešto između 250—300. Zaboravio sam. Nisam ja to radio godinu dana, nego četrdeset.«

»Valjda se ipak sjećaš da si napisao »Šta je šta u hrvatskom jeziku?«

»Kako se ne bih sjećao!«

»I gramatiku i rječnik španjolskog jezika?«

»Napisao sam.«

Sad je čika Iso pritisnuo palcem vrh mojeg nosa (gesta koje se sjećam iz djetinjstva)i rekao:

»A što ti mene toliko ispituješ?«

»Pa zar zbilja ne smijem od tebe nešto saznati o tebi?«

»E, pa sad znaš!« (Kao da je htio zaključiti razgovor).

Htjela sam ga zapitati kad je naučio sve one jezike s kojih je prevodio, i da li sve rukom piše, ali me je prekinulo zvono na vratima.

»Tko bi sad mogao biti?« Čika Iso je ustao i za čas se vratio. U rukama mu je bio smotak špalti.

»Molim te oprosti, ali ovo moram odmah pregledati. Doći će čovjek po njih.«

»Ako ti smetam . . .« Htjela sam ustati.

»Ma šta bi smetala! Uzmi kakvu knjigu pa prelistavaj. Brzo ću ja to.« Rekao je nestrpljivo, pogledao me ispod oka i nadovezao: »Vidiš, tako ti ja moram . . .« prihvatio je naliv pero, rasprostro špalte i stao pregledavati.

Prihvatila sam nasumce knjigu koja mi je bila najbliža. Časom sam prelistala i ostavila otvorenu na koljenima.

Čika Iso se sav zadubio u posao, a ja sam ga iskosa promatrala i postalo mi je sasvim jasno da je taj na oko veseli Strijemac velik čovjek s golemim životnim djelom i da je njegova čednost svjesnost da se ne treba »praviti važan« (nije rabio nikad tuđice, a govoriti ga nisam čula nikad drugim jezikom doli hrvatskim) jer je doista bio važna ličnost.

Zažmirila sam i žmirkajući prešla pogledom po sobi. Ne, čika Iso nije bio sam. Valjalo je samo sklopiti oči i htjeti si čvrsto predočiti. A ja sam to htjela. Tko li sve nije tu bio među četiri zida! Grof Lav Tolstoj duboko usađenih očiju, oštrog pogleda ispod čupavih obrva. Kraj njega šušti svila Ane Karenjine, Vronski je motri blijeda lica i strasna pogleda. Mlada Kiti očekuje dijete, a Levin je ljubomorno voli, planira napredne promjene na svojem imanju i snuje kako bi pomogao mužicima. Lijepi Bolkonski je tu, nestašna Nataša i prvi dekabrist Piere Bezuhov i bitke s Napoleonovom

vojskom, Moskva u plamenu i silni strateg Kutuzov. I divna ruska zemlja! Puškin, Onjegin i u empir haljini ponizno zaljubljena Tatjana.

Anton Čehov s cvikerom na kojem je pričvršćena tanka crna vrpca s tužnim sivim očima i šiljatom bradicom, s ujakom Vanjom i dobrom patnicom Sonjom, s kućom u mezaninu i dragom plahom misjus, pa prva ljubav i Zlinočka-prva mržnja. Tri sestre, Trešnjik i Crni monah. Ah! Crni monah!

Turgenjev s Lovačkim zapisima, Plemićkim gnijezdom gdje se sreo Lavrecki s Lizom, simbolom vječnog ženstva, i Dimom u kojem pati nesretna Irina.

Cervantes je tu s tragično-smiješnim Don Quijotom, Dostojevski tužnog lika i mili Aljoša Karamazov s braćom i razvratnim ocem.

Ekselencija Goethe u svilenom fraku i bijelim dokoljenicama, Faust (Wen ich zum Augenblick werd sagen) Mefisto, i nevina Margareta.

Maksim Gorki s »pačjim nosom« kojeg imaju samo nesretni ljudi (rekao je Tolstoj), Sienkiewicz koji je vodio »Ognjem i mačem« junaka Krnicica i pana Wolodjevskog.

I tamna čenstohovska Bogorodica.

Uskrsava i stari Rim s elegantnim arbiterom Petronijem, Eunica, Vinicije i Ligija sa snažnim robom Ursusom.

I neki Francuzi su ovdje i još mnogi koji se ne mogu obuhvatiti jednim pogledom duše — svi koje je čika Iso — kako reče Benešić — »radom, preradom i prijevodom« poklonio svome narodu.

Iz tih snova trgnuo me čika Isin glas:

»Jesi li zadrijemala?«

»Ah, ne. Samo sam mislila o onom što sam mogla dokučiti o tebi, a ti mi nisi rekao.«

Da sam slutila da mi je to posljednji susret s njime ostala bih mnogo dulje. Tko zna što sam si prikratila?

Čika Iso je umro. Doživio je 67 godina.

Nekoliko godina poslije Drugog svjetskog rata u sumornom predvečerju Dušnog dana obilazila sam Mirogojem s doktorom Jelašićem. Tako smo naišli na tratinom obrasli grob sa slomljenim križem. Jelašić je rekao:

»Ovo je grob Ise Velikanovića.«

»Zar ovo?«

»Da. Doduše kad je umro bilo je predloženo da ga sahrane u arkadama. Ali on je poslije smrti svoje sestre Anice izjavio pred prijateljima da želi biti pokopan pored nje. Želja mu je ispunjena, i eto — sad vidite i sami...«

Uzdahnula sam:

»Mi lagano zaboravljamo sa i bez arkada.«

U ruci mi je bila krupna bijela krizantema. Položila sam je pored slomljena križa. Ne bih znala više gdje je čika Isin grob. Ako tko zna, molim da mi kaže. Voljela bih mu odnijeti kiticu tamnih, mirisnih ljubica.

UMRLA JE SAMO JEDNA STARA ŽENA . . .

Ovo, što ću vam ispričati, lebdi preda mnom kao stara, požutjela fotografija.

U Sušaku, u tadanjoj Zvonimirovoj ulici broj 4 (a možda je bio i koji drugi broj), u prvom katu, desno, u velikoj ali tmurnoj sobi, s mnogo regala knjiga i novina živjela je starica.

Živjela? Ne znam, možda je samo nešto očekivala. Smrt — ali i nekog drugog. Nekog, koga je neizrecivo voljela i cijenila. Nekog, koji je otišao, a nije se mogao vratiti. Jakog, koji je trzao mračne lance, preteču boraca za slobodu, koji je u svijetu naišao na nerazumijevanje i prijevaru.

— Da li je bio poštar?

— Jest.

— Zar nije pisao?

— Nije.

— Je li ti tko što pričao o njemu?

— Nitko.

. . . Kratki dijalozi i duge šutnje.

Vrzla se po sobi. Sjela uz prozor i počela šivati. Ustala. Pošla u kuhinju.

Tko je bila ta visoka, lijepa, šutljiva žena, crne glatke kose, blijeda lica, u konavljanskoj nošnji, koja nije napuštala staricu? Čini mi se, zvali su je Jele. I to je sve što sam o njoj znala.

Malo je ljudi posjećivalo staricu, ali dvije djevojke su često dolazile. Valjda je rascvjetana mladost naslućivala tugu starosti . . . Tko zna, ali nešto ih je vuklo k njoj. I njih je starica pitala:

— Je li pisao? Da li ste što čule?

O, pa kako bi pisao? O, pa odakle bi nešto čule? Ta i oni koji su o njemu nešto znali, nisu to povjeravali djevojkama.

Iza kuće se pružala željeznička pruga. Starica je čula tutanj svakog vlaka. Svaki put kad je vlak protutnjio, pridigla bi glavu, živnula . . . Nešto kasnije bi uzdahnula i klonula.

I tako iz dana u dan.

Rječina je nabujala i zamutila se. Kesteni su uz nju napupali, prolistali, cvjetali.

Rječina se razbistrila, barke su se u njoj ljuljuškale i odrazivale za sunčanih dana.

Rječina je posivila, kestenove krošnje su zahrđale i stresle mrtvo lišće.

Rječina je lijeno tekla pored golemih stabala. Galebovi su se nad njom zlokobno derali . . .

Starica je ležala u krevetu, svaki dan bolesnija i nemoćnija, sitnija, ali nikada toliko apatična a da ne bi zapitala:

— Je li bio poštar? Zar ni danas nije pisao?

Jednog dana veseo odgovor:

— Pisao je, javio se.

Slijepe su oči staričine zasjale:

— A što piše?

— Piše, eto, piše . . . Da je zdrav, da mu je dobro, i pita kako je vama.

— Prolegaj, dijete, prolegaj sve . . . Polako . . .

A djevojka je čitala:

»Draga majko! Nisam ti mogao pisati. Sada ti se javljam da sam zdrav, i da mi je dobro. Kako si? Čuvaj se, da te nađem čilu i veselu, kada se vratim . . .«

Starica se smješkala:

— Mudar ti je on, mudar. Našao je put da se javi materi. Ali prolegaj još jednom, da zapamtim.

Djevojka je čitala tri četiri puta.

Tada je starica pružila smežuranu, smeđu ruku, isprepletenu nabreklim žilama, prihvatila dopisnicu, pomno je presavila i stavila u njedra. Izbrazdano lice osvijetlilo je smireno zadovoljstvo.

Od toga dana stizale su vijesti. Sve češće, jer se starici očito bližio kraj.

— Što da napišem? zabrinula se plavojka.

— Pa znaš: »Dobro mi je... Mislim na tebe... Tako... upućivala je smeđokosa.

— Ne valja uvijek jednako. Izmisli nešto drugo... Da ne osjeti našu milosrdnu laž.

— A ti napiši: »Kada se vratim odvest ću te u Cavtat. Prošetat ćemo uz obalu, da se nadišeš mora...

Plavojka je pisala na ružičastoj »Feldpost karti«: »Kad se vratim...«

Činilo mi se bilo je to treće godine Prvog svjetskog rata.

Jednog predvečerja, a ja se ne sjećam koje je godišnje doba bilo, tek znam da je more uzburkano, sivo, i da su sive razderane plahte oblaka visjele tako nisko kao da će poklopiti grad.

Plavojka je unišla u staričinu sobu. (S dopisnicom u ruci: »Mila moja majko...«).

Ovaj puta starica nije opazila njen dolazak. Ležala je u krevetu sklopljenih očiju. Disala je kratko. Na mahove je prestajala disati. Tada joj se stao iz grudi izvijati hropac.

Plavojka je prihvatila za ruku. Ruka je bila ledena.

Visoka, blijeda žena u crnini stajala je uz podnožje kreveta stisnutih usta. U očima joj se ugnijezdila tuga i briga.

I plavojka je ostala stajati. Nepomična, a suza joj je kanula iz oka. Prošaptala je: »Kako je to strašno!« Osjetila je blizinu smrti. (Nije opazila ženu koja je unišla s malim plavokosim dječakom: posljednjim potomkom svog roda).

Kako su dugo stajale? Možda desetak časaka, možda i dulje.

Krupne su kaplje kiše udarale o staklo prozora, i kao da se naglo smračilo.

Hroptanje se stišalo. Starica je ležala nepomična. Činilo se da više ne diše.

— Pst, tiho! Neka u miru ode! Neka se smiri!

Tada iza kuće protutnji vlak.

Prodoran fijuk lokomotive.

Plavojka je pritisnula ruku na usta da ne vrisne, jer je starica naglo podigla glavu, širom otvorila slijepe oči, ispružila ruke i kriknula iza glasa:

— Frane!

Tada je klonula, protegla se i umrla.

Vele, tih dana, negdje blizu granice, gonjen nostalgijom, razočaran, bolestan i tužan, tužio je i žalovao za domovinom i materom Frano Supilo.

SADA SAHRANJUJU VLADU

Ne znam kako se odvija završna scena Vladine tragedije, ali znam da radi nje ne trpi.

»Pjesnik trubadur iz davnih, mrtvih vremena« lebdi prozračan i smješka se plavim očima superiorno i dobroćudno ma da »poslije mnogo suvišnih ljudi, došli su crni lakaji«, da odnesu trnjem okrunjenog kroz slavoluk smrti.

... Jamačno će netko govoriti o teškom i preranom gubitku u našoj literaturi, a jer je nad grobom — možda čak i o antologijskim pjesmama Vladimira Kovačića. Možda, ne znam.

A nešto kasnije, kad će sunce kliziti k zapadu, ljudi će polako izlaziti iz groblja, »jer s groblja se ide koraka spora« .. »vinu i ženama.«

Prva će zvijezda stidljivo zatreperiti na blijedom nebu, Vlado će »mudro trunuti«, a mali cvrčak pjevat će mu na grobu jednolično opijelo.

A meni se čini, tamo daleko u ravničarskoj Slavoniji zašumjet će šuma, zacvilit će u vjetru trava, šaš će se uz bare zanjihati baturicama u žalosti za svojim pjesnikom.

Mnogo su sunca trebala davati ljeta, da izliječe »otrovano proljeće« ...

A ovako, na kraju lutanja »cestama« uz »jablane« on se drhtav, ali uspravan peo 18. VIII 1959. stepenicama na II kat sanatorija, u sobu broj 9.

Znala sam da će doći — rekli su mi, na oporavak — i bila sam na hodniku kad je stigao. Prošao je pored mene i nije me opazio. Oči su mu bile nekako mrtve, slične kao na njegovom portretu što

ga je izradio majstor — slikar Stančić. Na stepenicama se zaustavio i doviknuo prijatelju koji ga je doveo: »Samo sam tebi za volju došao ovamo.«

19. VIII spavao je skoro čitav dan. Glavna sestra mi je rekla da je predvečer bio budan i da su ga o ručku hranili. Ali ja ga tog dana nisam našla budna ma da sam u tri navrata sjedjela pored njegova kreveta. Bit će da su injekcije largaktila bile jake, jer je bio u dubokom snu. Glavu je bio spustio na prsa, pokrio se do vrata, samo je mršave noge ispružio ispod pokrivača.

20. ujutro, oko pola 10 našla sam ga budna. Nije se iznenadio. Jamačno ga je glavna sestra već upozorila da sam u sanatoriju.

Pomakao se toliko da mogu sjesti na rub kreveta.

»Sjedi, molim te.«

»Zato sam i došla.« Nastojala sam da budem vedra.

»Ovdje ti i jeste mjesto.«

»Kako ti je?«

»Slab sam, a upravo su mi sada poslali od »Lykosa« korekturu«. E, baš sada. Mislim, moje pjesme. Sviđa li ti se naslov: »Jantar na suncu«. Ponovio je: »Baš sada«.

»Pa šta onda? Za desetak dana ćeš ih korigirati.«

»Misliš?«

»Sigurna sam. Samo se moraš pošteno odmoriti, ojačati i osvježiti. Znaš, ovdje ima lijepih šetnja. Odvest ću te na brijeg odakle puca pogled na zelenu dolinu. Ondje je i šikara akacija. U njoj cvatu ciklame. I na ušće Krapine ću te povesti. Ondje

je zapad sunca svaki dan drugačiji, a kad padne sumrak, vode su crne pored mirnih vrbika.«

»Znaš li da su regulirali Bosut? Sad ima u njemu uvijek dosta vode. Bio sam u Vinkovcima i u Otoku.«

»Kada?«

»Kad sam se vratio iz Srbije s festivala... a ondje... Uvijek ti je to isto. Netaktičnost. Ni krevet mi nije nitko rezervirao. Konačno sam saznao da su me smjestili u nekoj kući kućne radinosti.«

Uzrujao se. Stoga sam mu rekla:

»Ostavi to. Pričat ćeš mi drugi put.« Ali on je nastavio: »Za iksa i ipsilona su sobe bile rezervirane.« Imenovao je dvojicu.

»Nemoj, Vlado, sada o tome!«

Zagledao se u ugao stropa: »Gledaj zlatnog pauka. Jednom sam napisao pjesmu o zlatnom pauku. Rekli su mi da zlatnog pauka nema; a gledaj ga.«

Sunčana je zraka osvijetlila paukovu mrežu i krupnog pauka.

»Valja moći vidjeti... Šta sam htio reći? Da, to forsiranje stanovitih. Ne pita se šta vrijedi, ali se štampa. Mene se negira. Ja ne postojim. Za Krista Boga, pa ipak postoji umjetnost. Umjetnost je jedna, jedina. Svejedno tko je pisao. Mlad ili star. I za »Ceste i jablani« neki su proricali da je balast za izdavača. A kasnije... znaš li... ubrzo se rasprodala.« Opsovao je, a onda se trgnuo: »Oprosti, nije mi inače običaj.« Ogledao se strašljivo i rekao: »Glasno sam govorio. Da li nas tko prisluškuje?«

»Nitko, Vlado. Sami smo. Glavna sestra je izašla, a u II katu nema sad nikoga.«

»Ipak, nemoj glasno govoriti.«

Tada su mu se ruke smirile na pokrivaču. Oči su mu bile umorne. Neko smo vrijeme šutjeli.

Unišla je bolničarka, a za njom glavna sestra sa špricom.

»Idem, Vlado, drijema ti se.«

»Dođi opet.«

Mislim, bilo je podne.

Poslije podne, oko pola tri popela sam se na drugi kat. Još na stepenicama čula sam Vladin uzrujani glas:

»Ostavite me. Vikat ću! To je teror! Šta radite od mene? Pustite me na miru, kad vam kažem! Zar ne čujete?«

Glavna sestra ga je smirivala:

»Ma nećete vikati, Vladek. Zašto bi vikali? Pa ja vam samo dobro hoću.«

»Idem. Ja moram otići. Pustite me!« Glas mu je smalaksao.

Čula sam pomicanje stolica i nesigurne korake. Onda se nešto u sobi srušilo. »Zašto bi išli? Kamo?« Prigušeno je govorila glavna sestra.

Nešto se događalo što nisam trebala čuti. Spustila sam se u prizemlje. Kasnije sam opet pošla gore. Ne znam koliko je bilo sati kad sam unišla k Vladi. Uz njega je još uvijek bila glavna sestra. Rekla sam joj da je traže. Izašla je i ostavila nas nasamo. Prije toga mi je šapnula, da ni za tren ne ostavim bolesnika samog u sobi.

Sjela sam pored njega. Ležao je u krevetu, a na pokrivaču su bile složene novine: »Vjesnik« i »Züricher Zeitung«. Upitala sam ga za jednog mog znanca književnika, a njegovog prijatelja.

»Ne znam«, rekao je oštro. »Ne sastajem se više s njime«. Dok sam bio bolestan pitali su ga kad će me posjetiti, a on je rekao: ne mogu vrijeme gubiti kod animozne, notorne pijanice. Uostalom ja sam bio bolestan, nisam pio. Kasnije me je zamolio, da mu napišem predgovor za njegovu knjigu. Nisam htio. Rekao sam: Nemam vremena.«

»Što pričaš sve nešto što te žalosti? Bolje mi reci šta si u posljednje vrijeme radio? Šta je s tvojim Kinezom?

»Gotov je. Ukoričuju ga. Napisao sam za Ljetopis Matice srpske veliku pjesmu.« Naveo mi je broj strofa, ali sam ih zaboravila. »To je jedna od mojih najboljih stvari.«

Promatrala sam ga dok je govorio. Učinilo mi se da se promijenio. Sasvim sigurno. Lice mu je bilo natečeno.

»Dvije posljednje pjesme imam uz sebe.«

»Voljela bih ih pročitati.«

»Ja ću ti pročitati. Daj mi lisnicu. U lisnici je.«

Dodala sam mu lisnicu. Nije u njoj našao pjesme. Ruke su mu se tresle dok ju je pregledavao.

»Sigurno su u džepu moga kaputa. Hoćeš li pogledati.«

Donijela sam mu kaput zajedno s vješalicom. Pregledao je džepove, izvukao iz jednoga smotani papir. Nasmiješio se:

»Dobro da nisi sama tražila. Ne valja pregledavati neuredne džepove starih momaka.«

»Ali Vlado, pa ja ne pregledavam džepove ni mojim sinovima!«

»Ne ljuti se«.

»Pa ne ljutim se.«

Unišla je bolničarka. Donijela je večeru. Rezance sa sirom. Htjela ga je hraniti.

»Ostavite, sestro! Ja ću!«

»Zar ćeš ti?« Začudio se Vlado.

»A zar misliš da ne znam?«

Namjestila sam mu jastuke, da mu glava leži na višem. Bolničarka je izašla, a ja sam ga počela hraniti.

»Služe me kao Haile Selasija«, rekao je nakon što je pojeo nekoliko zalogaja. Zamislio se, a onda je rekao: »Kakva je to igra sudbine! Ti hraniš mene ovdje šokačkim jelom, al ništa za to, otići ćemo mi zajedno u Vrbanju. Znaš ja moram osvježiti uspomene. Šokačke varijacije ne smiju ostati nedovršene.«

»Hoćemo, Vlado, ali sad jedi!«

Jeo je brzo i s tekom. Kad je pojeo, obrisala sam mu papirnatim ubrusom usta i bradu. Protestirao je: »Šta to radiš? Kao didaku! Znaš, baš ću sada uprkos svima jesti!« Pipao je po pokrivaču. Prihvatio je savijeni papir. Opet su mu se ruke jako tresle dok ga je razvijao.

»Možda ti je teško. Mogu i sama čitati.«

»Nije mi teško. Ali, tko je tu u sobi sakriven iza ormara?«

»Nitko. Sami smo.«

Zagledao se u moja koljena. Stavio je ruku na njih. »Miš, mali miš! Odakle si došao?« Tepao je kao djetetu.

»Nije to miš, nego šara na mojoj haljini.«

»Ah, ne! To je drugo!« U očima mu se pojavio strah. Prihvatio je papir i stao čitati. Ruke su mu se još više tresle. Ipak je čitao polako i jasno:

NEMIR

Luđaci noću
gledaju kroz prozore
u vječnost,
a krtica mudro gradi kućicu.
Ima i patuljaka
koji govore o svemiru.
Patak sa svojim zelenim repićem
preveo je pačiće preko potoka,
a potok je danas tako miran
da se ni vrbe ne boje vjetra.

MOLBA

Razum smrti reže ralom tišinu,
a djevojke na prozorima
vjeruju u vječnost.
Mrtva zvona mole drveće šuma
da ih popnu na tornjeve
jer čak i šuma misli
da su tornjevi vječnost.

Zagledao se u list papira. Pogledao me: — Ne sviđaju ti se, je li? Jer su moderne.«

»Lijepe su. Daj mi ih. Rado bih ih prepisala.«

Pružio mi je dva lista papira. U treći se opet zagledao. »Upali svjetlo. Ne vidim dobro.«

Odvrnula sam dugme i svetiljka na stropu je zasjala. Vlado se naprezao da pročita nešto s čistog papira.

»Možda si samo htio nešto napisati.«

»Olovka je bila loša. Da imaš limunova soka, i da njime namažeš papir. Čekaj! Čitao je s praznog papira:

»Pastiri na pašnjaku
čuvaju vječnost...«

»Pribilježit ću. Gdje ti je olovka?«

»Da vidim u lisnicu...«

Nije našao olovku, ali mi je pokazao složene novčanice: »Znaš, to sam ostavio za moje svatove. Lavovski dio sam potrošio. Od Lykosa. Pogledaj na stolu...«

Vlado je naglo sjeo i spustio noge na pod. Koljena su mu se tresla. Rijetka kosa oznojena.

Nisam našla olovku, a nisam ga smjela ostaviti samog. Zato sam pozvonila. Htjela sam zamoliti bolničarku da mi donese naliv pero.

Za čas je uletila glavna sestra. Jagodice su joj bile rumene. Pogled ustrašan. Uzbuđeno je pitala:

»Šta se dogodilo?«

»Ništa.«

»Pa zar ne znate što znači zvono iz sobe takvog bolesnika?«

»Ne znam.« Zbilja nisam znala.

Glavna je sestra govorila tiho. Vlado nas nije čuo. Nije se ni osvrtao na nas. Rukama se podbočio o krevet. Htio je ustati. Rekla sam mu:

»Nemoj, Vlado, još si slab. Lezi!«

»Kakva je to anomalija? Žedan sam!« vikao je uzrujano.

Glavna sestra je stala pored njega. Ruke mu je stavila na rame. Pokušala ga je smiriti:

»Vladek je i jutros sjedio, a ako hoće...«

Prinijela sam mu čašu s limunadom. Naglo ju je iskapio. Ustao je. Noge su mu bile nesigurne. Glavna sestra ga je odvela do stola. Sjeo je na stolicu. Sav se tresao. Šake je zgrčio. A pogled? Ne, nikad ga neću zaboraviti: mutan, beznadan, ustrašen.

»Molim vas, pozvonite!« rekla mi je glavna sestra.

Sad mi je tek sinulo da se s Vladom nešto strašno događa. Nešto sam govorila, ali ne znam šta. Dvije su bolničarke dotrčale. Glavna mi je sestra dala znak da odem. Rekla sam Vladi:

»Odmah ću se vratiti.«

Nije reagirao, niti je za mnom pogledao.

Bila sam nemirna i tužna. Sjela sam uz prozor u mojoj sobi. Nisam se mogla smiriti. Sišla sam u prizemlje. Ondje je bio salon u kojem su se skupili pacijenti. Neki su igrali šah, a neki »čovječe ne ljuti se«. Sjela sam uz jedan stol ne da pratim igru, nego da osluškujem što se događa. Čula sam trčanje po stubama. Gore-dolje. Nešto kasnije me je tražila glavna sestra. Očima me je pozvala u kancelariju. Ondje mi je rekla:

»Što da radim? Napad je strašan. Kod nas nisu uobičajeni takvi slučajevi. Liječnik je ovdje do jedan, pola dva. Primarius je na dopustu. Nazvala sam njegovog mlađeg zamjenika. Odredio je injekciju u žilu. Nemamo bolničara, a bolničarke ga ne mogu svladati. Kako dati injekciju? Pacijenti su u deliriju neobično jaki.«

Naglo je ustala, napunila špricu i pošla k vratima:

»Pokušat ću još jednom.«

Za četvrt sata se vratila. Vlado se još uvijek tresao, branio i borio s imaginarnim nakazama. Rekla je uzrujano: »Ne mogu to nositi na svojoj odgovornosti. Pokušat ću obavijestiti njegovog prijatelja okolnim putem. Jer, vi znate da mu je prijatelj ugledna ličnost i u telefonskoj knjizi nije mu broj ubilježen.« Navijala je brojeve i konačno pronašla način da se prijatelj obavijesti. Nakon desetak minuta stigao je telefonski odgovor: »Vladu valja prebaciti na Rebro u psihijatrijski odio. Kola hitne pomoći stići će za jedan sat.« Bilo je osam uvečer.

Glavna sestra je odahnula. Čini mi se da je opet napunila špricu prije nego što je otišla Vladi. Zamolila me da u salonu navijem radio i da ondje zadržim pacijente na okupu. Ne mora se znati . . .

Minute su se vukle kao sati. Glazba se mijenjala: jazz, šansone, plesna.

Plavkasta izmaglica dovukla se od rijeke u park. Ne toliko da se ne bi opažali obrisi grmlja i stabala, jer je mjesec prolazio nebom.

Čula sam kako se otvara željezna kapija na ulazu u sanatorij. Auto se peo stazama do zgrade. Glazba je umuknula. Većina pacijenata je pošla k prozorima. Zamolila sam ih u ime glavne sestre da ne gledaju kroz prozore, i stala ponovo nešto tražiti na radiju. Nervozno. Zaustavila sam se opet na glazbi. Odnekuda, kroz eter, do mene je doprla Lisztova »Ljubavna pjesma«.

Teški koraci čuli su se po stepenicama. Teški i spori.

Bolničari su odnosili Vladu. Stisla sam zube. Ode Vlado. Kao da sam ga čula recitirati:

»Sveti putnik Nikola već čeka
Iza gumna iza starog brijesta«.
Ode, ode Vlado!
Još se čuo Liszt.

Kad su pacijenti otišli u svoje sobe, glavna me sestra pozvala da budem pored nje dok je pregledavala i spremala Vladine stvari. Bio je tu notes i blok s vrlo finim papirom, naliv pero i lisnica. U lisnici 50.000 dinara. Za svatove... I špalte s Vladinim pjesmama, koje je trebalo korigirati.

Popila sam s glavnom sestrom crnu kavu, a onda sam joj iz špalti čitala Vladine pjesme. Mjesec je već davno zašao, kroz prozor je dopirala sivost praskozorja. Bilo mi je zima. Glavna sestra je rekla: »Prekršili smo sva pravila discipline ove kuće. Blijedi ste. Morate leći«, i iznimno mi je dala prašak za smirenje i spavanje. Otišla sam u svoju sobu. Legla sam i zaplakala. A tada je prašak stao djelovati: osjetila sam umor, mir i pospanost...

Bilo je oko pola jedanaest prije podne kad sam zapitala glavnu sestru:

»Znate li šta o Vladi?«

»Ne. Cijelo sam jutro bila zauzeta. Sad ću nazvati.«

Nazvala je psihijatrijski odio na Rebru. Javio se jedan liječnik i na njeno pitanje odgovorio da je Vlado prije nešto više od sata — umro.

Od Vladine smrti je prošlo 10 godina. Od onda sam čula priličan broj verzija neupućenih o Vladinim posljednjim danima. Nisam nikad nikog korigirala, ali ovi su zapisi vjerni, a pisani su dok su

Vladu sahranjivali. Prešutjela sam imena, mjesto i jednu ženu.

»Mnogi prije reda idu«, rekao je Vlado. I on je tako otišao. I Harambašić, i Vidrić, Kovačić »U registraturi«, Alfirević, i oni s jezive Radauševe izložbe: hrvatskog panoptikuma: Janko Polić-Kamov, Ivo Kozarac, Matoš... Čemu nabrajati tu povorku blijedih sjena? Ne pitam ni zašto jer ne znam odgovoriti. Stoga ostavljam pitanje otvoreno.

1959. 27. VIII, 4,25 popodne.

UČINILO MI SE . . .

Žalosna bukva zove se stablo koje tuguje pri desnom ulazu u park, ali ja sam ga nazvala stablom patnje. Savijeno je, nema kičme. Grane mu se pružaju k zemlji, a ogranci kao hobotnice iznakaženim krakovima silom hoće da dosegnu tlo pod sobom.

Stablo se čini mrtvo kad trava (oprana proljetnom kišom) zazeleni, tratinčica i maslačak (vjerni pratioci prvih dana proljeća) procvatu, a grmlje i rani kesten prolistaju, dok jorgovan nabubri pupoljcima.

Lipa zablista mladim smaragdnim listovima, a stablo patnje još uvijek ne kreće.

Spusti se noć i magla. Vjetar zaurla kroz krošnje. Hoće li rastjerati maglu? Zemlja diše proljetnim uzdasima.

Prozori žutih kuća oslijepe. Sve su sijalice pogašene, a iza prozora među zagušljivim zidovima svjesno se muči muka ili sanja patnja.

Magla se razrijedi, sluti se mjesečina.

Vjetar je nekamo odlutao.

U travi šušanj. Vitka žena (ili sjena?) žuri k stablu. Pruža fine ruke s dugoljastim prstima, a široki nabori haljetka od bijelog muslina lepršaju. U tami se razabire struk i duga naborana bijela suknja. Žena pritišće dlanove na stablo i zaklinje: »Prolistaj!« Prebaci zeleni veo preko svog stravičnog kostura. Zar ne shvaćaš: »Moram slikati žbunje rascvalog jorgovana, a ne mogu dok gledam tvoje jezive, gole grane.«

Stablo šuti, samo ogranci hobotnice prijeteći pružaju krakove spram žene. Ona šapće:

»Ne bojim se. Ne možete me sapeti ni raniti. Ne patim više. Samo još rijetko zaboli uspomena. Iz daleka.«

Šušanj. Jesu li koraci, ili se vjetrić došuljao i pomilovao travu?

Za dva-tri dana raspupao se jorgovan. Na krošnji stabla patnje osuli se šiljasti, bjelkasti pupoljci, a kad je jorgovanovo cvijeće prsnulo i zamirisalo, stablo patnje je prekrio zeleni veo lišća.

Onda je kiša padala dva dana i dvije noći. Jorgovanovo cvijeće je problijedilo od žalosti, vrhovi su mu podrhtavali i od straha, jer je zeleni veo na stablu patnje kao teška svila lakomo proširio krakove i ugrozio opstanak žbunu jorgovana i jedva propupalom jasminu.

Samo ne žutom bagremu, koji je osut zlatnom kišom cvjetova stajao osamljen, vitko se uvijao i stresao rosu u jutarnjem suncu.

*

Mjesečina, mjesečina . . . Ne sumnjam, tu je prozračna bijela sjena. I zlatna kiša cvjetnog stabla pred njom. Znam: to je vječno mlada djevojka, zlataste, žive kose. I zlatna kiša rascvjetalih grana pred njome. U srebrnosivoj mjesečini prošli život bogat ljepotom i protkan bolom.

Odanle gdje stoje visoke jele polako dolazi druga sjena žene u tamnom plaštu, blijeda lica, klasičnog profila, tužnih očiju. Poznam ju. To je Marija Novaković.

Da li šušti lišće ili čujem razgovor? Možda oboje. Kojim jezikom razgovaraju? Svejedno. Ja ih razumijem.

Bijela sjena kaže i promatra zlatnu kišu cvijeća:
»Ljepota je vječna, i uvijek se vraća.«
Crna nadovezuje:
»I patnja je vječna. I ona se vraća.«

»Patnja je prednost, kao i sreća. Bila sam nesretna djevojka. Nisam čula govor ljudi. Učili su me da riječi tumačim po onom kako ljudi usnama miču, ali ja sam prije toga shvatila usne cvijeća i lišća. Latice bijelog kukurijeka pričale su mi o bjelini snijega i o zimskom suncu, ljubice su se sretne smješkale, jer su izbile iz zemlje, a lopoči, ah lopoči! Tamo u Botaničkom vrtu mirovali su na vodi, (tek koja zlatna ribica šmugnula je pored njih). Osjećala sam svježinu cvijeća i miris vode. Sretna sam bila kad sam ih slikala, kao da sam ih osjećala u svom biću, ne znam da li me shvaćate, ali koji put mi se činilo da ja mirujem s lopočima na vodi, a oni mi pričaju začarane priče. Žao mi je bilo kad sam ih ostavljala pri zalazu sunca i vratila se u stiješnjen život grada sa sivim kućama . . . «

»Tvoje slikarstvo je lirska pjesma. Cvijeće ti živi, snijeg je bijel, vlažan i mekan, nisi nikad prihvatila sivost svakidašnjice, jer se tebi sivo pretvara u srebrno.«

»Onom što ljudi vele da su sjene crne, ja vidim da su ljubičaste. Volim jorgovan jer je ljubičast i žao mi je što mu je cvijet uništila kiša. Pogledajte oko sebe. Zar se i vama ne čine ljubičaste sjene stabala i stupova?«

»Ti to tako gledaš i doživljavaš. Ja uglavnom vidim sivo i crno. Mada sam koji put slikala akvarelom maglovite pejzaže, krajobraze u mjesečini, jesenje ugođaje. Ipak su mi bliži bili ljudi sa svojim

patnjama. Čula sam ih govoriti, uzdisati, plakati. Patila sam sama, a patila sam i s njima. I patnje sam risala kao lica ljudi. Tako je nastao sivo-crni crtež bol želuca i lik ženskog lica koji se mora podvrći volji drugog. Sivo i crno! Takav je bio i moj život. Nisam znala što je ljubav majke, štaviše, kao da su me krivili što je umrla kad me je rodila. Nikad se nisam ugrijala na domaćem ognjištu . . . Bila sam sama, kao i sada kad lutam za mjesečine. Zavirim kroz prozor i gledam moje slike obješene na zidu i sjećam se onih odnešenih od slučajnih posjetilaca. Kao da ih je vjetar odnio. Nije mi žao, a vjerujem da sam u slikarstvu dala što nisam mogla u onom što mi se činilo životnim ciljem. Jer ukoliko čovjek u umjetnosti ne može dati izvanredno, onda je bolje da i odustane od takvog rada.«

»Šta ste zapravo htjeli u životu?«

»Glas je bio moje bogatstvo. Htjela sam biti operna pjevačica. Moji učitelji pjevanja hrabrili su moje nade. Maštala sam o svojim uspjesima, a onda radi treme nisam mogla nastupati. Bijedno sam se vukla kroz život. Svirala sam po kinematografima, pjevala u mraku uz nijeme filmove, vježbala s mladim pjevačima. U tuđem svijetu osamljena i očajna gubila sam svijest. Prebacili su me preko granice u domovinu, predali policiji. Odveli me u zatvor. Nekoliko dana među skitnicama i lopovima, a onda su vidjeli da sam bolesna. Otpremili su me u bolnicu bolesnih duša i park sa zelenim plohama trave, stablima, grmljem, žutim zidovima zgrada i tamnim niskim barakama. Tada lutanja, besciljna lutanja. I bolno traženje izražaja sve do onog časa kad mi je dolepršao pred noge suhi cvijet kestena. Nacrtala

sam ga u nekoliko poza. Malo poslije ležao mi je pred nogama mrtav leptir. Nacrtala sam i njega. To je bio početak, jer od onda sam neumorno crtala da ublažim svoju bol, da ubijem vrijeme, da nešto stvorim što će ostati iza mene, a ljudi su zaključili da sam dramatičan slikar.«

»Sad shvaćam zašto vaša ševa ima glavu žene.«

»Doista, željela sam u pjesmi visoko se vinuti, kao ševa spram sunca« tužno je zaključila tamna sjena.

Kratak, pritajen smijeh mlade djevojke:

»Rekli su da sam luda jer sam u parku skakutala od klupe do klupe, i širila ruke kao ptica krila, a ja sam htjela odletjeti, pa sam na koncu i odletjela. Onda su rekli da sam umrla.«

Mjesec je iskosa gledao na zemlju i sjene stabala su se približile.

I pri ulaznim vratima stup je produžio svoju sjenu. Ne znam da li se o stup ili o sjenu oslonio lik pomalo sličan Rodinovom Balzacu. Ne znam ni otkad je ondje bio.

Nekoliko muklih akorda mandoline, a onda:

»O moja je leđa lagano
Kucnula mandolina
I moj se kaput raskrio.
Purpurna mjesečina
Moje je vjeđe prekrila
Od sunca, vjetra i vina.
A moja se ruka ganula
Koja pjesmice sklada
Svijetlu je suzu utrla,
Što mi sa zjena pada.

— Tako silazim, gospojo,
Stubama tvojega grada.

»Vidrić!« kliknula je bijela djevojka.

»Ko vestalka si, ko svetica nujna!
I ruke su ti voštane i bijele . . . «

Poklonio se, galantnom kretnjom ruke zaokružio kao trubadur šeširom s perjanicom:

»Da li smo se doista opet susreli? Ne čini li ti se da je davno od onda kad smo bili u Čikoševom tamnom ateljeu?«

»Davno? Ne znam, ali dobro se sjećam, da sam ja slikala, a ti često ležao na otomanu, promatrao figuru fauna i starinsku vazu i pri tome skladao pompejanske sličice.«

»Tvoje su plave oči bile začuđenog pogleda i vrlo često tužne. Jednom su ipak veselo zasjale . . . «

»To je bilo onda, kad me je moj dragi učitelj Čikoš zamolio, da mu poklonim moj akvarel »Djeca u seljačkoj sobi«.

»Bilo je to prvo priznanje tvojem stvaranju. Pa ipak si morala poći svojim putem, ostaviti Čikoševe boje i šarenilo Bukovca i Bužana, vratiti se u svoj Ozalj, neumorno raditi i postati reformator našeg akvarela . . . Mislim na tvoje bijele gradove Trsat, Trakošćan i Ozalj sa smaragdnom Kupom . . . «

»A zašto mi nitko nije to priznao prije nego što sam zapala u delirij samoće, niti da sam slikala rukom neopterećenom iskustvom slikanja uljem? Za-

što su me omalovažavali zato što sam više voljela u prirodi one momente koji se osjećaju od onih što znaju da opažaju?«

»Slava Raškaj, kod nas valja čekati na priznanje.«

Javila se tamna sjena do koje nije doprla mjesečina.

»Mislim, stvarati se mora s priznanjem, a i bez njega. Voljela sam Čehova, osobito njegovog Crnog igumana, koji prilazi umjetniku (a ovaj mu ne može izbjeći) i prisiljava ga da stvara, pa i uz cijenu života.«

»Crni iguman je priviđenje«, bunio se Vidrić.

»A zar mi nismo?« nasmiješila se Slava Raškaj.

»Ako smo i priviđenje ipak za nekoga postojimo«, zaključila je sjena Marije Novaković, a onda se djevojka u bijelom obratila Vidriću:

»Željela sam kadgod čitati tvoje pjesme, ali čula sam ih samo kao vibriranje muzike. Sad bih voljela bar jednu čuti.«

»A ti slušaj, jer nikad nisam mogao odbiti želju lijepe žene:

Granitan je pridvor hrama.
Nebo plavi, zvijezde sjaju,
I vidi se tihi mjesec,
Gdje lagano tone gaju.

A gledu ga s tavnih dvori
Dva levita veličajna,
U rukuh im plešu svjetla,
A riza im modro-sjajna.

Sad govori levit s desne
Kao da se od sna prenu:
»Car Salamun bdi na logu
I cjeliva blijedu ženu!«

»Divnu ženu!« veli drugi,
Pa obara mraznu glavu,
A vjetar im striže luči,
I ljulja im sjenu plavu.

»Divnu! divnu! — Dva levita
Kao da su molit stala...
— Al je bijela mjesečina
Po stubama hrama pala.«

Negdje je iz bliza otkucalo zvono. Kasni, noćni sat. Da li je vjetrić pročešljao krošnje ili je sova zalepetala krilima pored jedinog rasvijetljenog prozora?

Šta se dogodilo?

Ništa.

Tko je bio?

Nitko.

Ocvala je i zlatna kiša žutog bagrema, a u noći ogranci-hobotnice pružaju krakove na rascvalu lipu, koja cijedi miris meda...

TRENUTNI SNIMCI

Valja poći vrbanjskim »Lipovačkim šorom« i kod male kapele u koju je jedva stalo zarđalo raspelo, (a kapela je ruševna, nitko je decenijama ne uređuje, jer je zadruga, koja ju je podigla u ime nekog zavjeta izumrla, a u selu se ne sjećaju ni koja je to bila), dakle, kod te kapele skreće se na desno, na Poloje, golem pašnjak, gdje čordaši napasaju seoska goveda. Usred pašnjaka je bunar s pocrnjelom hrastovom đermom, a od njega desetak časaka vožnje s kolima (ako su konji čili), stoji šuma s dvadeset i prvom prosjekom. Ravan je to i širok prorez kroz šumu, pa kad se i sat njome vozi, ne vidi joj se kraj. Kao da postaje uža, ali to je varka oka: dugačka je, pa se tako čini.

Hrastovi stoje, golemi, mirni, dostojanstveni. Zimi im gole tamne grane pokriva snijeg. Klenovi među njima kao da su se zgurili u strahu pred ledenim sjevernim vjetrom. Koji put se stresu, a onda snijeg zalepršа oko njih.

Zazvone zvončići, saone skliznu, crvena lisica izviri kraj puta i u trenu pobjegne, zec šmugne . . .

U rano proljeće krenu pupoljci na krošnjama, a čistine pobijele od visibaba.

Ljeti šuma šumori, širi zeleni svod grana, kosovi fućkaju, zakuka kukavica, a bojažljiva košuta pogleda uplašenim očima i tananih nogu nestane s vidika.

Dvadeset i prva prosjeka! Uvijek jednak pogled, uvijek ista ljepota. Kad iz nje ispadneš na obali si Studve. Mirna, crna voda, a u plićaku stoje čaplje

na jednoj nozi, a drugu su podvile do krila. Sive su, dugonoge, dugovrate. Neka se digne, zaokruži nad vodom i spusti na drugu obalu. Tu se već s lijeve strane vidi iz podaljeg Morović, selo širokih sokaka, s grobljem u kojem je crkvica, oko koje kruže legende. Sazidala ju je Marija Terezija? Ne. Služila je kao obrana od Turaka. Jamačno. Ispod crkvice su hodnici, a tko u njih zađe ne izlazi živ? Ne znam. Ali usred Morovića koči se željezni most i daje tom šokačkom selu posebno obilježje.

I tako jednog ljeta — 1917. ili 1918. (oh, kako vrijeme leti!) prošla sam kolima prosjeku i dok je kočijaš odmarao i napajao konje, sišla sam s kola i stala uz obalu.

Netko je viknuo: »Maro!«

Okrenula sam se, a Štefa B. mahala mi je veselo rukom:

»Zdravo! Odakle ti?«

»Iz Vrbanje.«

»Jesi li vidjela moju baku?«

»Kako je ne bih vidjela. Pozdravila te i pita kad ćeš doći.«

Štefa se nasmijala:

»Na kirvaj, zna se.«

Opazila sam da je u društvu mladića i upitno sam je pogledala:

»Dođite da vas upoznam s mojom drugaricom iz djetinjstva«, obratila se mladiću. A meni je dodala: »Maro, to je gospodin Andrić, student«.

»Drago mi je.«

Pružila sam mu ruku, i on ju je jedva stisnuo.

»Zar ste i vi Šokica?«

»Šukunbaba mi je bila Drenovčanka. Iz Peradinove zadruge, a moj šukundeda, kažu, da je bio grencerski oficir.«

»Kad to naglasujete, sigurno volite Šokce i Šokadiju?«

»Volim, jako!«

»I ja. Sve Šokce. Ove u Moroviću, kao i one u Bačkoj. Znate, moj dida i baka su Šokci iz Bačke. Žive u Bukinu.«

»Aha!«

Rekao je nešto o čemu onda još nisam mnogo znala, a kako sam bila još licejka, a on student, nisam htjela da pomisli da sam neznalica, i pomislila sam, da bi bilo dobro promijeniti tok razgovora. Pogledala sam ga bolje.

Stajao je onizak, u vrlo urednom svijetlosivom odijelu. Ovratnik košulje bio mu je visok i uškrobljen po tadašnjoj modi tako, da mu je glava stajala na ukočenom vratu. Lice mu je bilo milo: ozbiljno i dobroćudno, dobrodušno. Pogled dječački, otvoren i kao malo začuđen. Štefa je kliknula:

»Šta smo zašutjeli? Valjda nas nije smrt preskočila?«

»Znate, rekla sam, »uživam promatrati čaplje, a nigdje ih nisam vidjela toliko kao ovdje na Studvi. Čini mi se da dok stoje o nečemu razmišljaju...«

»Možda i razmišljaju«, reče Andrić, »tek tko zna o čemu. Kažu, čaplje su najpametnije ptice.«

»Lovci pucaju na čaplje, a mrtvima iščupaju s glave tri četiri dugoljasta, svijetlosiva pera. Time kite svoje lovačke šešire.«

Štefa je ubacila:

»Kite se tuđim perjem!« A Andrić je nastavio:

»I samo ih zato ubijaju. Ta pera što vodoravno leže na čapljinoj glavi daju im neku osebujnost. Druge ih ptice nemaju.«

»Meni je žao«, rekoh, »kad vidim ubijenu čaplju. Možda one i filozofiraju, kako je tužno i nepravedno poginuti radi tri-četiri osebujna pera.«

Andrić se nasmiješio i zamišljeno rekao:

»U svakom slučaju nije dobro biti čaplja.«

»Da, gospodine Andriću, doista nije dobro!«

Nitko me ne bi mogao razuvjeriti, da nije ondje — uz obalu Studve, pored slavonske šume zatinjala prva iskra u Andrićevoj duši, koja se kasnije rasplamsala u oganj bogatog životnog djela. Mnogostruko nadaren, nijedan talent nije zakopao. Zna se, radio je kao organizator i urednik, stvarao kao pisac, kompozitor i prosvjetitelj... O tome su stručnjaci svoje rekli i ne kanim ništa ponavljati.

A vrijeme je hujalo i prohujalo.

Sretali smo se u životu. Koji put mi je zanosno govorio o nekoj svojoj ideji ili planu. (Nije imao ni jedne sijede vlasi). Spominjao mi je kasnije o nerazumijevanju i o bolnim razočaranjima. (Sljepoočice su mu bile prekrivene sijedom kosom). Bog mu je poklonio talente, a život brige i mukotrpnost. Sve je snosio predano i odano Bogu. Bio je Hrvat. Volio je slavensku braću. Bio je čovjek s kičmom. Ostao je uspravan.

U međuvremenu i moja kosa se progrušala sjedinama. Da li smo ikad bili mladi i zanosni? Da li je to bilo jučer, ili nikad? Da li se život prosanja ili proživi? Zar rane zbilja zarašćuju i ostaju samo brazgotine? Ili srce iskrvari kap po kap? Ništa

više ne želim spomenuti, samo moja dva posljednja susreta s doktorom Josipom Andrićem.

Bilo je proljetno predvečerje. Palmotićeva ulica. (Tako je olovno siva). Unišla sam u jezuitsku baziliku. Bila je rasvijetljena. Miris tamjana. Prebiranje orgulja. »Volim hlad doma Tvoga, Gospodine!« Večernja misa. Agnus Dei. Ljudi su pristupali i vraćali se od stola Gospodnjeg.

Doktor Andrić se vraćao s pričesti. Pognute sijede glave, sitna koraka, ruku sklopljenih na prsima (kao dječak, koji se vraća s prve pričesti). A izraz lica? Shvatila sam: to je izraz onoga, koji je osjetio — koliko to samo može ljudska duša — sjedinjenje s Kristom.

Bio je u sivom odijelu. Najednom mi sinuše u pameti čaplje sa Studve. Što to mislim? Ne. Usnice su mi se micale:

»I ne uvedi nas u napast...«

Od te večeri prošlo je nešto više od godinu dana. Naišla sam u Društvo sv. Ćirila i Metoda. Netko od suradnika »Godišnjaka« trebao je doktora Andrića... »Bolestan je, ali se ne da!« Uređuje Godišnjak u krevetu...«

Tada sam ga nazvala telefonski:

»Čujem da ste bolesni i marljivi. Voljela bih vas vidjeti. Mogu li doći k vama?«

Učinilo mi se da mi odgovara s radosnim prizvukom:

»Dođite! Samo mi se prije najavite. Znate kako je, dolaze mi... a ja bih volio s vama rasplesti širok razgovor. Onako, pravo šokački...«

»Najavit ću se i želim vam da čim prije ozdravite!«

Neminovni poslovi su me spriječili, a onda sam se i ja razboljela. Odnijeli su me u bolnicu. Tako se nisam najavila doktoru Andriću, a nisam ni vjerovala da je neizlječivo bolestan. Nisam se s njime više sastala. Umro je.

Doktore Andriću, bojim se, nikad više nećemo rasplesti »širok, šokački razgovor«. Jer i kad prođem kroz crna vrata smrti, kako da vas nađem u carstvu duša? Kako da do vas stignem, kad vjerujem da su ondje gdje ste vi, samo pravedni, dobri, mudri, veliki i smjerni?...

* * *

Nekoliko riječi o ličnostima obrađenim u »Trenutnim snimcima«

— Pitao si me, kako sam upoznala i što još znadem o spomenutim osobama, likovima i ličnostima iz TRENUTNIH SNIMAKA, koje sam obradila kao svoje autobiografske eseje o dragim suvremenicima...

— Podaci koje Ti mogu dati vrlo su okrnjeni, ali ja nisam mogla doći do boljih.

Mati FRANE SUPILA živjela je za vrijeme Prvog svjetskog rata kod svog sina dra Džive Supila. Bila je slijepa, a njegovala ju je Konavljanka Jele, koja nije bila više mlada, ali je bila lijepa, visoka i vitka. Nosila je konavljansku nošnju, a šuškalo se da je bila Franina ljubav. Moja prijateljica je bila pastorka Dživa Supila pa smo nas dvije češće posjećivale slijepu staricu u njezinoj sobi. Čeznula je za Franom i očekivala od njega vijesti. Mi smo je žalili i tako je nikla u nama milosrdna laž, da pišemo i čitamo karte koje je navodno pisao Frano. Umrla je doista

tako, kako sam opisala u »Umrla je samo jedna stara žena«. Kako se starica imenom zvala ne znam, a nisam nikad ni znala.

— Gluhonijema slikarica SLAVA RAŠKAJ rodila se — kako su meni pričali — u Ozlju, gdje joj je otac bio poštar. Koje godine se rodila ne znam. Roditelji su je poslali u Beč u Školu za gluhonijeme. Ondje je naučila govoriti njemački i pisati. Koja joj je inače naobrazba bila, ne znam. Svakako, postojala je opširna korespondencija između Slave i njezine majke, ali po majčinoj želji stavljena je u lijes kad joj je majka umrla i pokopana.

Slavni roditelji i bliži rođaci opazili su već zarana da ona rado i lijepo crta. Kako su vjerovali da ima talenta uvela ju je k sebi njezina teta (ime ne znam), u Zagreb gdje je učila slikarstvo kod slikara Czikos-Sessie. (Mislim da se tako piše njegovo prezime, a ime mu je bilo — koliko se sjećam — Bela). Za razliku od svog učitelja ona je slikala akvarele i konačno napustila školu svog učitelja i našla svoj specijalni put u slikanju. Danas joj se priznaje da je bila reformator akvarelistike u našem slikarstvu.

Od 1902—1906. (kad je umrla) bila je pacijent u bolnici za duševne bolesti u Vrapču. Njezin grob je uredio i njeguje primarius Gostl iz duševne bolnice Vrapče, koji je i vlasnik nekih njezinih slika i medaljona. Bolovala je od shizofrenije i tuberkuloze.

Prije desetak godina izloženi su njezini radovi u Zagrebu. Dosta slika je privatno vlasništvo, neke slike su preprodane uz visoke cijene.

VLADIMIR KOVAČIĆ rodio se u Vinkovcima 1908. gdje je i maturirao u gimnaziji. Studirao je filozofiju što nije dovršio iz materijalnih razloga. Umro je Zagrebu koncem 1959. Grob mu je na Mirogoju. Na kući gdje se rodio postavljena je spomen ploča.

Djed i baka bili su Šokci iz Otoka. Kod njih je mladi Vladimir često bio. Ondje su nikle i »Šokačke varijacije«, njegove najbolje pjesme. Mnoge su njegove pjesme inspirirane Šokadijom, pa je sebe nazivao »možda posljednji šokački lirik«. Dojučerašnje Šokadije on je to i bio.

Izdao je 2 knjige pjesama: Ceste i jablani (izdanje Zore) i Jantar na suncu (izdanje Lykosa) koja je objelodanjena nekoliko mjeseci nakon njegove smrti.

Pisao je vrlo zapažene književne kritike i kazališne prikaze između dva rata. Prevodio je s njemačkog.

O VIDRIĆU znam da je napisao jednu vrlo zapaženu knjigu pjesama i njome se afirmirao. Da li je što drugo pisao ne znam. Prijateljevao je sa Csikos-Sessijom i ondje se upoznao sa Slavom Raškaj. Ako se ne varam, bio je imućan advokat. Tri puta je liječen kao duševni bolesnik u Vrapču.

MARIJA NOVAKOVIĆ je rođena u Zagrebu (godinu ne znam), svršila je konzervatorij u Beču. Bila je visoka, lijepa, klasičnog profila i lijepog glasa. Nije mogla nastupati u kazalištu radi jake treme. Podučavala je u Beču mlade pjevače i pratila na klaviru nijeme filmove. Bijedno je živjela i zapala u tešku depresiju, koja joj je pomalo pomutila um.

Lutala je bez cilja gradom, pa je tako i konačno uhapšena kao skitnica. Bila je šupirana u Zagreb i dospjela u zatvor gdje su brzo opazili da je duševno bolesna i smjestili je u bolnicu u Vrapču. Ondje je i umrla negdje 60-tih godina.

Marija Novaković je bila samouka slikarica. Crtala je najviše ugljenom. U svojim likovima prikazivala je

duševne i tjelesne patnje, pa je pravo nazvana dramatičnom slikaricom.

Njezini radovi izlagani su u Zagrebu, a nakon smrti i u Dubrovniku. U bolničkom muzeju u Vrapču nalazi se lijep niz njezinih radova: slike na zidu i jedna mapa s crtežima ugljenom.

ISO VELIKANOVIĆ rođen je u Šidu 29. ožujka 1869, a umro u Zagrebu drugom polovicom Drugog svjetskog rata. Izdao je 2 knjige humorističkih novela: Srijemske priče.

Osim toga pisao je feljtone pod pseudonimom Vaskresenskij. Njegova »Otmica« bila je u školskim udžbenicima, ali njegovo životno djelo su prijevodi — kako je sam izjavio — 250—300 knjiga. Bio je poliglot i prevodio je s mnogo jezika. (Ostalo se vidi iz članka o njemu).

Novi Marof, 19. VIII 1974.

SADRŽAJ

Ovim šorom, jagodo 9
Trenutni snimci 169
Tragom Josipa Kozarca 171
Susreti sa Isom Velikanovićem 186
Umrla je samo jedna stara žena 204
Sada sahranjuju Vladu 208
Učinilo mi se 220
Trenutni snimci 228
O ličnostima iz »Trenutnih snimaka« 233